

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: XXXV

No: 140

Ekim 1971

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 7 1

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
İNAN, PROF. DR. ÂFET: Türk Tarih Kurumu 40 yaşında	519
BAYKAL, PFOR. DR. BEKİR SİTKİ: Atatürk ve Tarih	531
SONYEL, DR. SALAHİ R.: İngiliz Belgelerinin Işığı altında Atatürk'ün son Günleri. (54 parça fotokopi ile birlikte)	541
BAYUR, HİKMET: Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye el koymaya çalışan bazı Dışarda Akımlar	587
TEKİNDAĞ, PROF. DR. ŞEHABETTİN: Osmanlı Tarih Yazıcılığı	655
YÜCEL, DOÇ. DR. YAŞAR: XIV. - XV. yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar	665

Kapakdaki resim : T. T. K. Kültepe kazısında bulunmuş pişmiş topraktan
heykelcik başı. M. ö. üçüncübin'in son çeyreği.

B E L L E T E N

Sahibi: TÜRK TARİH KURUMU
Yazı işlerini yöneten sorumlu müdür: ULUĞ İĞDEMİR

Propriétaire: LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE
Directeur responsable: ULUĞ İĞDEMİR

Kapaktaki resim : T. T. K. Kültepe kazısında bulunmuş pişmiş topraktan heykelcilik başı. M. ö. üçüncübin'in son çeyreği.

Sur la couverture : Tête de statuette en terre cuite trouvée aux fouilles de la Société Turque d'Histoire à Kültepe - Dernier quart du troisième millénaire avant notre ère

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XXXV — Tome : XXXV

Sayı : 137 - 140 — No. 137 - 140

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 7 1

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	<u>Sayfa</u>
AKARCA, AŞKIDİL : Beçin (98 resimle birlikte).....	1
BAKIRER, ÖMÜR : Ürgüp'ün Damsa köyündeki Taşkın Paşa Camii'nin Ahşap Mihrabı (11 resimle birlikte).....	367
————— : İngilizce özeti.....	379
BAYBURTLUOĞLU, DOĞ. DR. CEVDET : İzmir Arkeoloji Müzesindeki Arkaik Kuros Heykeli (5 resimle birlikte).....	201
————— : İngilizcesi	207
BAYKAL, PROF. DR. BEKİR SITKI : Atatürk ve Tarih.....	531
BAYUR, ORD. PROF. HİKMET : Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu (9 fotokopi ile birlikte).....	61
BAYUR, HİKMET : Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye el koymaya çalışan bazı Dışarda Akımlar.....	587
DEMİRCİOĞLU, HALİL : Tarih, Biz ve Atatürk.....	453
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Kanunî Sultan Süleyman'ın yeni bir portresi (1 resimle birlikte).....	213
İNAN, PROF. DR. ÂFET : Türk Tarih Kurumu 40 yaşında.....	519
KIEL, M. : Bulgaristan'da Eski Osmanlı Mimarîsinin Bir Yapıtı (7 resimle birlikte)	45
MACIU, VASILE : Les Relations Roumano-Turques pendant la Révolution de 1848.....	383
————— : Türkçe özeti.....	403
PFEILER, HASSO ve İMRE, NUREDDİN : Sultan Rükneddin Tuğrul bin Arslan ve Seyfeddin Gazi II'ye ait Musul Baskısı bir dinar (1 levha ile birlikte)	235
————— : Almancası	239
SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN : Bizde tıp öğrenimi üzerine.....	229
SONYEL, DR. SALADİ R. : İngiliz Belgelerinin Işığı altında Atatürk'ün son Günleri. (54 parça fotokopi ile birlikte).....	541
TEKİNDAĞ, PROF. DR. ŞEHABETTİN : Osmanlı Tarih Yazıcılığı.....	655
TUNAY, MEHMET İNSAN : İzmir Müzesi Roma Devri Portreleri (6 resimle birlikte).....	39
UÇANKUŞ, Hasan, T. : Emirdağ'ında yeni bulunan bir Hitit Kabartması (2 harita ve 25 resimle birlikte).....	359

VI

	Sayfa
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI : Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa.....	245
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa, II.....	409
YETKİN, DOÇ. DR. ŞERARE : Türk kilim sanatında yeni bir grup, saray kilimleri (14 resimle birlikte).....	217
YÜCEL, DOÇ. DR. YAŞAR : XIV. - XV. yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar	665

Bibliyografya :

KOŞAY, DR. HÂMİT : Czeglédy Karoly, <i>Nomad Nepek Vándorlása Napkelettöl Napnyugatig = Göçebe Kavimlerin Doğu'dan Batı'ya göçleri.</i> (2 harita ile birlikte).....	303
ORANSAY, BEKİR SİTKİ : Shikogoroff, <i>Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural - Altaic Hypothesis and Materials</i>	457
Kitaplardan Haber.....	127
Kitaplardan Haber.....	309
1970 yılının ilk yarısında Kitaplığımıza gelen Kitap ve Dergiler	137
1970 yılının İkinci yarısında Kitaplığımıza gelen kitap ve Dergiler.....	467

Tebliğler :

KANSU, ŞEVKET AZİZ : Kars İli'nin Yalçınlar "Zührap" Köyünde yaşamış olan Malakanlara ait gözlemler (15 resim ve 1 grafikle birlikte).	119
————— : Edirne'nin Lalapaşa Çevresindeki Kalkansöğüt, Vaysal, Karagöl Dolmenleri (14 resim, 1 harita, 1 desen ile birlikte).....	123

Haberler :

Türk Tarih Kurumu Genel Kurul toplantısı (3 resimle birlikte).....	317
GIURESCU, CONSTANTIN C. : VII. Türk Tarih Kongresine Romen Sunusu	351
Türk Tarih Kurumu'nun 40. Kuruluş Yıldönümü (5 resimle birlikte).....	353

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
AKARCA, AŞKIDİL : Beçin (en turc; avec 98 fig.).....	1
BAKIRER, ÖMÜR : Mihrab en bois de la mosquée Taşkın Paşa, au village de Damsa (Ürgüp) (en turc, 11 fig.).....	367
————— : Résumé en anglais de l'article ci-dessus mentionné.....	379
BAYBURTLUOĞLU, DOÇ. DR. CEVDET : La Statue archaïque de Kouros, du Musée Archéologique d'Izmir (en turc, 5 fig.).....	201
————— : Le même article, en anglais.....	207
BAYKAL PROF. DR. BEKİR SİTKİ : Atatürk et l'Histoire (en turc)	531
BAYUR, ORD. PROF. HİKMET : Situation politique de Kâmil Paşa, à la lumière de documents nouvellement découverts (en turc; avec 9 fac-simile)	61
BAYUR, HİKMET : Mustafa Suphi et certains courants étrangers qui tentèrent la mainmise sur la Lutte Nationale (en turc).....	587
DEMİRCİOĞLU HALİL : L'Histoire, Nous les Turcs et Atatürk (en turc).....	453
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Un portrait nouvellement découvert du Sultan Süleyman le Magnifique (en turc, avec 1 fig.).....	213
İNAN, PROF. DR. ÂFET : La Société Turque d'Histoire a quarante ans (en turc)	519
KIEL, M. : Un ouvrage d'architecture vieil-ottomane de Bulgarie (en turc; avec 7 fig.).....	45
MACIU, VASILE : Les Relations Roumano-Turques pendant la Révolution de 1848 (en français).....	383
————— : Résumé en turc de l'article précité	403
PFEILER, HASSO ET İMRE NUREDDİN : Un Dinar frappé à Mossoul, des règnes du Sultan Rükneddin Tuğrul bin Arslan et de Seyfeddin Gazi II (en turc, avec 1 planche).....	235
————— : Le même article, en allemand.....	239
SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN : Sur l'Enseignement de la Médecine en Turquie (en turc).....	229
SONYEL, DR. SALAHİ R. : Les derniers jours d'Atatürk, à la lumière des documents anglais (en turc. - 54 photocopies).....	541
TEKİNDAÇ, PROF. DR. ŞEHABETTİN : L'Historiographie ottomane (en turc)	655
TUNAY, MEHMET İNSAN : Portraits romains du Musée d'Izmit (en turc; avec 6 fig.).....	39

	Page
UÇANKUŞ, HASAN, T. : Bas-relief hittite, découvert récemment à Emirdağ (en turc.-1 carte et 25 illustrations).....	359
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI : Un homme d'Etat de l'époque du "Nizam-i Cedid" (Odre Nouveau): Kadı Abdurrahman Paşa (en turc).....	245
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Kadı Abdurrahman Paşa, homme d'Etat de l'époque du Nizam-ı Cedid (Nouvel Ordre), II (en turc).....	409
YETKİN, DOÇ. DR. ŞERARE : Un nouveau groupe dans l'art du Kilim turc : Les Kilim du Palais (en turc, avec 14 fig.).....	217
YÜCEL, DOÇ. DR. YAŞAR : Recherches sur l'Histoire de la Turquie aux XIVe, XVe siècles (en turc).....	665

Bibliographie :

KOŞAY DR. HÂMIT : <i>Czegledy Karoly, Nomád Nepék Vádorlása Napkelettöl Napnyugatig</i> (La migration des peuples nomades de l'Est vers l'Ouest.	303
ORANSAY, BEKİR SITKI : <i>Shikogoroff, Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural-Altai Hypothesis and Materials</i>	457
Parmi les Livres.....	127
Parmi les Livres.....	309
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société dans le premier semestre de 1970.....	137
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société durant le second semestre de l'année 1970.....	467

Communications :

KANSU, ŞEVKET AZIZ : Observations sur les Malakan, habitants du village "Zührap", à Yalçınlar, Vilayet de Kars (en turc; 15 fig., 1 graphique)	119
————— : Les Dolmen de Kalkansöğüt, Vaysal, Karagöl à Lalapaşa (Edirne), (en turc; 14 fig., 1 carte, 1 dessin).....	123

Information :

Assemblée Générale de la Société Turque d'Histoire (Avec 3 fig.).....	317
GIURESCU, CONSTANTIN C. : Contributions présentées par les Roumains au VIIe Congrès d'Histoire Turque.....	351
Quarantième anniversaire de la Société Turque d'Histoire (avec 5 fig.)....	353

BELLE TEN

Cilt: XXXV

EKİM 1971

Sayı: 140

TÜRK TARİH KURUMU 40 YAŞINDA *

Prof. Dr. ÂFETİNAN

Türk Tarih Kurumu, resmen Cemiyet oluşunun 40. yılını idrak etmiş bulunuyor. Bu kuruluşta ödev aldığım için o günlere ait anılarımı sizlere anlatmak için söz almış bulunuyorum. Ancak, bu kırk yıla, geriye doğru bir yıl daha eklemek gerekecek. Çünkü Atatürk'ün kurucusu olduğu ve çalışma plânlarını çizdiği Kurumumuzun doğuşu, kendisinin direktifiyle, Türk Ocaklarının VI. Kurultayında (1930) "Türk Tarih Heyeti" adıyla başlar. Bu bakımdan ilk önce Atatürk'ün tarihle ilgisine temas edeceğim.

Atatürk tarih ve özellikle Türk tarihine çok önem vermiştir.

Bunu belirtmek için kendisinin askerî ve siyasi hayatında tarih bilgisinden ne suretle istifade ettiğini de tespit etmek gerekir.

Kendi ifadesine göre okul sınıflarındaki derslerinden itibaren tarih çalışmasını sevmiş ve hayatının her devresinde çeşitli kitaplar okuyarak Türk tarihinin meseleleriyle uğraşmıştır. Özellikle siyasi hayatının çeşitli safhalarında tarih bilgisinden en geniş anlamıyla faydalanmıştır. T.B.M. Meclisinde, halk toplantılarında tarihi konular en heyecanlı hitabelerini teşkil etmiştir. İnkılâp konularında tarihten örnekler getirerek eskimiş müesseselerin yerine yeni kuruluşların lüzumunu inandırıcı yönleriyle açıklamıştır. Bu türlü belgelerin incelenmesi gösterir ki, bir devlet adamı tarih bilgisinden ne yolda istifade edebilmiştir.

* Türk Tarih Kurumu'nun 40. yıl töreninde verilen konferans.

Atatürk 1928/29 yıllarında İstanbul Üniversitesinde okutulan tarih notlarını okuyor ve üzerlerinde işaretler yaptığını görüyordum. Aynı zamanda Wels'in Cihan Tarihi'ni dilimize çevirtmiş ve kitap halinde basılmıştı. Ben o tarihlerde İstanbul Fransız lisesinde öğrenci idim. Bir coğrafya kitabında Türklerin (secondeaire) yani ikinci derecede addedilen bir ırka mensup olduğu yazılı idi. Atatürk'e bu kitabı gösterdim. O sırada Prof. E. Pittard'ın Irklar ve Tarih (les races et l'Histoire, Paris, 1924) adlı kitabını almıştım. Ondaki bilgiler bu coğrafya kitabına uymuyordu.

Bir de Türklerin medeniyet alanındaki eserlerine Fransız tarih kitaplarında hiç yer verilmemesi, hattâ bazen barbar deyimini de kullanarak bir istilâcı kavim olarak gösterilmesi dikkatimi çekiyor ve buna üzülyordum.

Atatürk bu iki endişeli sorum karşısında "Hayır böyle olamaz. Bunların üzerinde meşgul olalım" demekle kalmamış derhal yeni kitaplar getirterek bizzat çalışmaya ve etrafındakileri çalıştırmaya başlamıştı.

Konu : Türklerin Cihan tarihinde en eski çağlardanberi hakikî yeri nedir? ve medeniyette hizmetleri neler olmuştur?

Bu konularda çalışırken öğretmenlik görevime de Ankara Musiki Muallim Mektebinde tarih ve yurtbilgisi derslerini vermekle başlamıştım. 23 Nisan 1930'da Türkokaklarının VI. Kurultay'ına Aksaray delegesi olarak katıldığım vakit, isimlerini işitip, eserlerini okuduğum şahıslarla karşılaşmıştım. Bir çoğu yaşlı ve memleketimizde ilim, edebiyat ve diğer alanlarda tanınmış kimselerdi. Ben bu kurultay'a katılıp konuşmaları dinlerken Türk ocaklarının o zamana kadar olan çalışmaları hakkında, itiraf edeyim ki, bilgi sahibi değildim. Çünkü Türk ocaklarının yeni bir üyesi idim.

Kurultay'da, Türk ocakları başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver ile Dr. Reşit Galip arasında tenkit ve tartışmalar oluyor. Birinin güzel hitabetini, diğerinin sükûnetle açıklamalarını dinliyorduk. Bir gün toplantıdan çıkınca Orman çiftliğindeki Marmara köşküne gittim. Atatürkde orada idi. Elimde Türk ocakları yasası ve bazı kitaplar vardı. Atatürk Kurultay'da ne konuşulduğunu sordu. Sen bir faaliyet gösterecek misin? Dedi. Cevabım şu olmuştu: Türk ocaklarında kadın üyelerin çoğalması ve kadın haklarımız için bu toplulukta da taraftar

kazanmak. Çünkü 3 Nisan'da aynı salonda ilk konferansımı Kadın Hakları üzerinde vermiştim.

Atatürk, bu fikrime müsbet veya menfi bir cevap vermeden önce, benden Türk ocaklarının yasasını istedi. İkinci ve üçüncü maddelerini bana göstererek bunlardan ne anladığımı ve Türk ocağında bunların gerçekleşmesi için ne yapmak icabettiğini sordu. Fikir, isteğimden başka bir yöne geçmişti. Okutmakta olduğum tarih dersleri imdadıma yetmişti. Tarih, bütün millî varlığın asıl kaynağı değil miydi? Bu millî meselede kadın hakları konusunu, millî birlik çerçevesi içinde düşünmek gerekli idi.

Yasanın esaslar kısmındaki iki maddeyi not ettim.

Madde: 2 — Türk ocağının maksdı, millî şuurun kuvvetlenmesi, medenî ve sıhhi tekâmül ve millî iktisadın inkişafıdır.

Madde: 3 — Cumhuriyet, milliyet, muasır medeniyet ve halkçılık mefkûrelerini takip eden Türk ocağı, bu mefkûreleri tahakkuk ettirmekte olan Cumhuriyet Halk Fırkasıyla Devlet siyasetinde beraberdir. Türk ocağı, bu mefkûreleri neşir ve telkin için ilim, hars ve içtimaiyat sahasında mücadele ve mücadele eder.”

Atatürk: “Bunları tahlil edecek ve tatbikatını Kurultaydan isteyeceksin” dedi. İtiraf edeyim ki bu gibi işlerde henüz tecrübesizdim. Nasıl konuşmak icabettiğini dahi kestiremiyordum. Kurultayda benden o kadar yaşlı ve tecrübeli kimseler vardı ki, Atatürk'ün emrini dinlerken, o çevreyi gözümün önüne getirdim.

Fiilen tedris hayatına başladığımın ilk senesi idi. Tarih derslerinde belirli basılmış bir kitaptan okutmuyordum. Her ders için yeni yeni kitaplar okuyarak çıkan notları Hâkimiyet-i Milliye (Ulus) matbaasında bastırıyor ve derse o basılmış notları götürüyordum.

Atatürk, bu notların bana bu mesele için esas olabileceğini izah etmeğe başladı. Zamanın azlığını ve Kurultayın bitmek üzere olduğunu hatırlatarak, “Hiçbir şey söylememeyi tercih ederim” demem üzerine Atatürk'ün kesin emriyle karşılaştım. “Bu mesele üzerinde çalışacak ve Türk tarihinden bahsedeceksin” dedi.

Vazife verilmişti, başarmak icabediyordu.

Türk'ün medenî vasfı üzerinde, esasen çok hassasiyetle dururdum. Vereceğim nutkun esaslarını kaleme aldıktan sonra Kurultayda bulunanlardan bazı kimseleri o akşam Atatürk Çankaya köşküne davet

etti. Eski köşkün yemek salonu Kurultayın bir komisyonu haline gelmişti. Nutkumu okudum, dinleyenler fikirlerini bildirdiler, herkes uygun buldu. Benden sonra aynı konuda söz söyleyecek olan Prof. S. Maksudî ve Dr. Reşit Galip Beyler vazife aldılar. Teklif edilecek önerge de hazırlanmıştı.

28 Nisan 1930'da Atatürk'ün de hazır bulunduğu Kurultayın dördüncü ve son toplantısında söz aldım ve nutku okudum. Kürsüden inerken de kırk imzalı önergeyi verdim.

Ben konuşmamda iki esas üzerinde durmuştum:

1 — Türk ocakları yasanının ikinci ve üçüncü maddelerinin açıklanması.

2 — Yeni yayınlara göre medeniyetin menşinde Türklerin yeri nedir ve ne olmalıdır?

Yasanın ikinci ve üçüncü maddelerini şöyle izah ediyordum :

“Türk ocağının amacı, millî şuurun kuvvetlenmesi”, bundan anladığım şudur: Türk'ün, Türklüğün ne olduğunu anlamak ve bu anlayışı kuvvetlendirmeğe çalışmaktır. Bence bu gayenin aydınlatılması için Türk'ün menşini, medeniyetini, tanıtan tarihtir. Bunu bilmiş ve cihana bildiriştir. Dünden gafil olan bir insan bugününü bilemez ve yarına intikal eyleyemez. Aslımı bilmeyen bir mevcudiyet, içinde yaşadığı cihana yeniden kendini tanıtacak hayat eserleri gösterinceye kadar meçhul varlık halinde kalmaya mahkûmdur. Tarih öğretmenliği yaptığım için hissediyorum ki, Türk milletinin tarihi hakkındaki bilgi nokсандır. Bize, hepimize geçmişin mekteplerinde bu hususta öğretilmiş şeyler hem nokсандır, hem de yanlıştır. Yazık ki, bu yanlış yol, bugüne kadar önümüzdeki nesli yetiştiren bilgi ocaklarında da takip olunmuştur. Geçmişten miras kalan bu sisli yolu aydınlatmak Türk milletini, Türk çocuklarını yeni bir tarih yolundan yürüterek, geleceğin parlak ufuklarına erdirmek önemlidir. İlim ve San'at heyetinin raporunda bu amaçla üçüncü ve altıncı maddelerindeki düşünüş teşekküre şayandır. Ancak, yüksek kurultayın buna daha çok önem vermesi uygun olur.

Üçüncü maddede, Türk ocağının “Cumhuriyet, milliyet, muasır medeniyet ve halkçılık mefkûrelerini” takip ettiği yazılıdır. Aynı maddede “Türk ocağı bu mefkûreleri neşir ve telkin için ilim, hars ve içtimaiyat sahasında mücadele ve mücahede eder”, sözleri de vardır.

Bu toplantıda Prof. Sadri Maksudî ve Dr. Reşit Galip Beyler de aynı konuda konuşmuşlardır¹.

Kurultaya verilen önerge şu idi:

“Türk tarih ve medeniyetini ilmî bir surette tetkik etmek için, hususî ve daimî bir heyetin teşkiline karar verilmesini ve bu heyetin âzasını seçmek salâhiyetinin Merkez Heyetine bırakılmasını teklif ederiz.”

Aynı günkü toplantıda Yasa encümeninden gelen bir raporla yasaya 84. madde olarak eklenen metin de şudur:

“Merkez heyeti, Türk Tarih ve medeniyetini ilmî bir surette tetkik ve tetebbü eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir “Türk Tarih Heyeti” teşkil eder².

Bu Türk Tarih Heyetinin 4 Haziran 1930 tarihindeki ilk toplantısında üye olarak bulunduğum vakit, ayrı bir heyecan duymuştum.

Bu heyete ilk başkan Tefvik Bıyıklıoğlu, İkinci başkanlıklara da Yusuf Akçura ve Samih Rifat, genel sekreterliğe de Dr. Reşit Galip Beyler seçilmişlerdir.

Bu Heyet 4 Haziran 1930'dan 29 Mart 1931'e kadar sekiz resmî toplantı yapmıştır. Bu zaman içinde tarihî konular Atatürk'ün toplantılarında konuşulmuş ve çalışmalar ilerlemiştir.

12 Mart 1931 toplantısında Türk ocaklarının C. H. Partisine katılması sonucunda Türk ocakları, Türk Tarih Heyeti ayrı bir Cemiyet olma kararını almıştır.

Türk Tarih Kurumu'nun tarihçesi tesbit edilirken, görülen cihet şudur: Türk ocaklarının Türk Tarih Heyeti çalışmaları aralıksız devam etmiş ve resmen Kurum haline geldikten sonra bu heyet, aynı üyelerle çalışma plânına göre devam etmiştir.

1931 yılında, Türk ocaklarının kapatılma kararını veren VII. Kurultay'dan sonra Atatürk'ün direktifi üzerine, 12 Nisan 1931'de “Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti” adı ile müstakil bir Kurum halinde,

¹ Türk ocakları neşriyatı : Türk Tarihi hakkında mütalâalar. 1930.

² Bu heyet'in ilk üyeleri şunlardır :

Âfet (İnan), Tefvik (Bıyıklıoğlu), Vasıf (Çınar) Yusuf Akçura, Samih Rifat, Halil Ethem (Eldem), Yusuf Ziya (Özer), Sadri Maksudî (Arsal), Dr. Reşit Galip, Reşit Saffet (Atabinen), İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), Ragıp Hulûsi (Özden), Mükrimin Halil (Yınanç), Zakir Kadiri, Hâmit Zübeyir (Koşay), Mesaroş.

resmen teşekkül etmiştir. Kurumun ilk sekreterliğine Uluğ İğdemir tayin edilmiştir.

Yönetmeliğinin 4. maddesi şöyledir: “Türk Tarihi Tetkik cemiyeti maksadına ermek için aşağıdaki vasıtaları kullanır.”

- a) Toplanıp ilmî müzakerelerde bulunmak.
- b) Türk tarihinin menbalarını araştırıp bastırmak.
- c) Türk tarihini aydınlatmaya yarayacak vesika ve malzemeyi elde etmek için icabeden yerlere taharri ve keşif heyetleri göndermek².
- d) Türk Tarih Tetkik Cemiyeti mesaisinin semeresini her türlü yollarla neşre çalışmak”.

Atatürk, “medeniyet” kelimesinin mâna ve şumulünü şöyle tarif etmişti:

“Bir insan cemiyetinin a) Devlet hayatında, b) Fikir hayatında yani ilimde, içtimaiyatta ve güzel sanatlarda; c) İktisadî hayatta yani ziraatte, sanatta, ticarete, kara, deniz ve hava münakalâtçılığında yapabildiği şeylerin muhassalasıdır.

Bir milletin medeniyeti denildiği zaman hars namı altında saydığımız üç nevi faaliyet muhassalasından hariç ve başka bir şey olamayacağını zannederim. Şüphesiz her insan cemiyetinin harsı, yani medeniyet derecesi bir olmaz. Bu farklar, devlet, fikir, iktisadî hayatların her birinde ayrı ayrı göze çarptığı gibi, bu fark üçünün muhassalası üzerinde de görünür. Mühim olan muhassalalar üzerindeki farktır. Yüksek bir hars, onun sahibi olan millette kalmaz, diğer milletlere de tesirini gösterir, büyük kıt’alara şâmil olur. Belki bu itibarla olacak, bazı milletler yüksek ve şamil harsa medeniyet diyorlar”.

İşte bu fikre göre “Türk Tarih Kurumu” çalışma programının ilk plânlarında “Türklerin medeniyete hizmetleri” diye geniş bir çalışma programı tesbit etmiş, üyeler ve üye olmayanlar arasında bir iş bölümü yapılmıştı. Burada medeniyet için akla gelebilen her konu işlenecekti. Müsveddeler halinde, okuyanın not etmesi ve fikrini yazması için yarı yerleri boş bırakılmış olan broşürler, sadece ilgililere dağıtılmak üzere az sayıda basılmış idi.

² Bu fıkrayı teklif ettiğim zaman, İstanbul Müzeleri Genel müdürü Halil Ethem (Eldem) Bey bu işlerin yapılabilmesi için, mütchassıslar heyetinin lüzumunu belirtmiş ve bunun çok güç olduğunu söyleyerek itiraz etmişlerdi. Yönetmeliğimiz geleceğe ait olduğu için, ısrarım üzerine kabul edilmiştir.

Bu tarihten sonra dış memleketlere öğrenciler göndermiştir.

Bunlardan bir kaç örnek vereyim:

Meselâ VIII. bölümün II. serisinden 24 numaralı yazı, Türklerde sanayi, 8. numara Boyacılık tarihinde Türkler, 40 Türklerde haritacılık ve coğrafya, 27 Türklerin terbiyeye hizmetleri, 15 Riyaziye tarihi, 26 Müslüman Türk Filozofları ve 41 Anadolu'da Türk dil ve edebiyatının tekâmülüne bir bakış, 7 Türklerde resim, tezhip ve minyatür tarihi, Bunlardan başka daha pek çok konular işlenmeğe başlanmıştı.

Atatürk bizzat bunları okuyor ve fikrini bizlere telkin ediyordu.

Türk Tarih Kurumu merkezinde ise, toplantılar ve müzakereler, hep bu konular üzerinde yapılıyordu. Herkes muntazaman bu toplantılarda bulunup çetin ve teferruatlı tartışmalara katılıyordu. Öyle ki saatler geçiyor, heyecan genişliyor, konuşmalardan ve çarpışan fikirlerden yepyeni bilgiler ortaya çıkıyordu. Bazan yemek saatleri ihmal edildiğinden hemen aldırılan ekmek ve peynir tepsiler içinden masa başında oturanlara dağıtılıyor ve müzakereler hararetini kaybetmeden geç vakitlere kadar devam ettiği oluyordu. Bu masa başında şimdi rahmete kavuşan benim iki komşum vardı. Bir tarafımda Yusuf Akçura, diğesinde Samih Rifat. Samih Rifat'ın kâğıtlara ve sigara paketi üzerine bana izah etmek için yazdığı yazıları hâlâ birer ders gibi hatırlarım. Rahmete kavuşanlardan Dr. Reşit Galip, Ağaoğlu Ahmed, Halil Ethem'in sözlerini masanın diğeri bir ucundan dinlemek için kulak kesilirdim.

Bu toplantılar pek sık ve hararetle olurdu. Atatürk de zaman zaman Türk Tarih Kurumu merkezine gelir ve bu tartışmaları takip ederdi. Yaz aylarında Dolmabahçe Sarayında hususî dairesinde çalışan Türk Tarih Kurumunda bazan sayısı 70'i bulan kalabalık bir heyet ile, tarihî konular münakaşa ve müzakere edilirdi.

Türk Tarih Kurumunun ilk kuruluş yıllarında hatıra gelen sorulara cevaplar verilmeğe başlanmıştı. Tarih tetkikleri şüphe yok ki Türkiye'de bu Kurum ile başlamamıştı. Ondan önce de bu nevi teşekküller olmuş ve şahsî çalışmalarla çıkarılan kitaplar bulunmuştur. Fakat Türk Tarih Kurumunun şansı, Atatürk gibi bir devlet adamının bu teşekkülü kurmasının manevî değeri büyük olmuştur.

O, kurtardığı ve yeni bir Türkiye Cumhuriyeti devleti kurduğu vakit, milletinin tarih temelini sağlamlaştırmak gayesini de gütmüştür. Anadolu, Mondros mütarekesi ve Sevr muahedesinde par-

çalanmak istenirken, Türk milletinin tarih ve medeniyeti de inkâr edilmişti.

İşte Atatürk bu acıyı en derinden hissettiği için, sulh ve sükûn devrine kavuşan Türk milletini, Türk topraklarındaki medeniyete haklı olarak sahip olduğunu, tarih ilminin yeni metodlarıyla ortaya koymak istemiştir. Çünkü, Anadolu'ya türlü devirlerde göçler ve istilâlar, tarihî devirlerde olduğu gibi daha eski çağlarda da olmuştu. O halde bu göçler zincirinin halkalarını tamamlamak ve Türk kavmiyle ilgisini bulmak lâzımdı. Çünkü bugün Türkiye'de yaşayan halk, bütün bu eski medeniyetlerin varisleri idiler. Bilhassa Anadolu'daki tarihî temelimizi derinliklerde aramak icap ediyordu. İşte bütün bunların mantıkî ve ilmi cevaplarını bulacak, bir ilim heyetinin ve fakültesinin de olması gerekiyordu. Tarihimizi sadece yabancılardan öğrenmeyecek, aynı zamanda, kendi uzmanlarımızın tetkikler yapması lâzım gelecekti.

2 Temmuz 1932 de ilk kongresini Ankara Halkevinde yapan "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" üyeleri, bir sene müddetle, hemen daimî olarak Atatürk'ün yakın ilgisi ve bazan da O'nunla beraber Ankara, İstanbul ve Yalova'da çalışmışlardır. "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı kitabı ile orta ve liseler için basılan tarih kitapları bu çalışmalar neticesinde hazırlanmıştır.

1935 yılında "Türk Tarih Kurumu" adını alan cemiyet, bilhassa Türk medeniyet tarihini araştırmak ve yayınlamak ödevi ile yükümlü olmuştur.

Türk Tarih Kurumu çalışmalarında, Atatürk'ün isteği, yurdumuzun eski medeniyetlerini meydana çıkarmak, bu suretle bugünkü Türkiye halkının ve umumiyetle Türk kavminin, tarih boyunca birbirleriyle ilgisini tesis ederek, umumî Türk tarih medeniyetini, yeni ilmi araştırmalara göre insicamlı bir şekilde yazabilmektir. Bütün konuşmalarında Atatürk'ün tekrarladığı bu esasların yapılabilmesi için, gençlerin bu sahada yetişmesini sağlamak maksadiyle, Avrupa ve Amerika'ya, devlet tarafından öğrenci gönderilmesi "Türk Tarih Kurumu"nun kuruluşu ve gayesi ile bilhassa ilgilidir. Çünkü, o sıralarda Atatürk'ün bu mevzularda değer vermesi sayesinde, kültür işleri yanında, tarih çalışmaları da ön plânda ele alınmış ve Türk Tarih Kurumu bilhassa mütchassis yetiştirme isteğini böylece yerine getirmiştir.

Türk Tarih Kurumu, kuruluşunun 25. yılında ise V. kongresi toplanmıştır. Tarih Kurumu seneleriyle hesaplanan yaşta bulunan gençler bu kongrenin dinleyicileri arasına katıldılar. Türk Tarih Kurumunun fikir hareketi neticesinde çeşitli sahalarda yetişmiş müte-hassıslar ise bu kongremizin çalışmalarında vazife almışlardır. Herkes kendi sahasında bir yenilik getirmek için uğraşmıştır. Bunun millî bir kültür işi olduğuna inanan Türk aydınları ecnebi arkadaşlarıyla boy ölçüşecek durumdadırlar. İdealler evvelâ fikir halinde atıldığı vakit onların tahakkukunu görmek ekseriya biz fânilere pek nasip olmaz. Tarih Kurumu için o zaman, Türk elemanlarla tahakkuku imkânsız görünen bazı fikirleri, meselâ arkeolojik kazılar yapılabileceğini teklif ettiğim zaman, başkanımız merhum Prof. Yusuf Akçura, sakalını tutarak bana bakmış, üyelerin de bu işe itirazlarına rağmen “Böyle bir fikri koyalım, biz belki göremeyiz amma, sizler görürsünüz” demişti.

Bizlerin de, milletimizin medeniyeti için bütün ideallerimizin tahakkukunu görmek mümkün olmayacaktır. Fakat Türk Tarih Kurumunda yıllarca önce atılan fikirlerin tahakkukunu bugün görmek ve inkişâfına şahit olmakla, bütün bu işte çalışanları, rahmete kavuşmuş olanlarla, çalışmağa gayret sarfedenleri saygı ile anarım.

Atatürk'ün son hastalık günlerinde dahi T. T. Kurumu Dolmabahçe Sarayındaki dairesinde çalışmakta idi ve bir sene evvel Muayede salonunda yapılmış, sergi kendi isteğine uyularak bozulmamıştı.

Türk Tarih Kurumu için 1930 tarihini kuruluş hazırlıkları olarak kabul edersek, resmen Cemiyet oluşunun 40. yılını idrak etmiş oluyoruz. O günden bugüne devam eden verimli çalışmaları ile millî kültürümüze edilen hizmetler şükranına değer. Aynı zamanda uluslararası bilim dünyasında tanınmış olması, Kurumumuzun daha esaslı vazifelerinin bulunduğunu da bize hatırlatmaktadır.

İnsanların idealleri her zaman gerçekleşmesi mümkün olmadığından ideal daima bir ümid kaynağıdır. Türk Tarih Kurumundan yurt ve Türk tarihimizin medeniyet elemanlarının incelemek ve tanıtmak için kırk yıl önce çok isteklerimiz oldu. Bu yurda sahip oluşumuzun ve bütün medeniyetlerine varis olan milletimiz, tarih alanında şimdiki kadar başardığından daha ilerisini daima isteyecektir. Gelecek kırk yılın başarıları için en iyi dileklerle.

Atatürk 1934 den 1938'e kadar Büyük Millet Meclisindeki açış nutuklarında, T. Tarih Kurumundan bahsetmekle, bu cemiyete karşı hükümetçe önem verilmesini istemiş ve aynı zamanda da kamu oyunun ilgisini bu kuruluşun çalışmaları üzerine çekmiştir.

Atatürk'ün 1934 ten itibaren B. M. Meclisi nutuklarında, her yıl yer verdiği bu cümleleri okumamız bu hatırayı canlandırmak için iyi bir vesiledir.

CUMHURBAŞKANI KEMAL ATATÜRK'ÜN TÜRKİYE BÜYÜK
MİLLET MECLİSİNİ AÇIŞ NUTUKLARINDA TÜRK TARİH
VE DİL KURUMLARINA AİT SÖZLERİ

(1934 — 1938)

1 Kasım 1934

Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz, bu işlerin başında da Türk tarihini, doğru temelleri üstüne kurmak, öz Türk diline, değeri olan genişliği vermek için candan çalışmakta olduğumuzu söylemeliyim. Bu çalışmaların göz kamaştırıcı verimlere erişeceğine şimdiden inanabiliriz.

1 Kasım 1935

Kültür kınavımızı, yeni ve modern esaslara göre teşkilâtlandırmaya durmadan devam ediyoruz. Türk Tarih ve Dil çalışmaları büyük inanla beklenen ışıklı verimlerini şimdiden göstermektedir.

1 Kasım 1936

Başlarında kıymetli Maarif Vekilimiz bulunan, Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu'nun, her gün yeni hakikat ufukları açan, ciddî ve devamlı mesaisini takdirle yad etmek isterim. Bu iki ulusal Kurumun tarihimizin ve dilimizin, karanlıklar içinde unutulmuş derinliklerini dünya kültüründeki analıklarını, reddolunmaz ilmi belgelerle ortaya koydukça, yalnız Türk milleti için değil ve fakat bütün ilim âlemi için dikkat ve intibahı çeken kutsal bir vazife yapmakta olduklarını emniyetle söyleyebilirim. T. Tarih Kurumu'nun Alacahöyük'te yaptığı kazıları neticesinde meydana çıkardığı, beşbin beşyüz senelik maddî Türk Tarih belgeleri, cihan kültür tarihini yeni baştan

tetkik ve tamik ettirecek mahiyettedir. Birçok Avrupalı âlimlerin iştirakiyle toplanan, son Dil Kurultayının ışıklı neticelerini bizzat görmüş olmakla çok mutluyum. Bu ulusal Kurumların az zaman içinde, ulusal Akademiler halini almasını temenni ederim. Bunun için çalışkan tarih ve dil âlimlerimizin dünya ilim âlemince tanınacak orijinal eserlerini görmekle bahtiyar olmamızı dilerim*

1 Kasım 1937

Türk Tarih ve Dil Kurumlarının, Türk Millî varlığını aydınlatan çok kıymetli ve önemli birer ilim Kurumu mahiyetini aldığını görmek hepimizi sevindirici bir hâdisedir. Tarih Kurumu; yaptığı kongre, kurduğu sergi, yurt içindeki hafirler, ortaya çıkardığı eserlerle, şimdiden bütün ilim dünyasına kültürel vazifesini ifaya başlamış bulunuyor.

1 Kasım 1938

Türk Tarih ve Dil Kurumlarının çalışmaları, takdire lâyük kıymet ve mahiyet arz etmektedir. Tarih tezimizi reddedilmez delil ve vesikalarla ilim dünyasına tanıtan Tarih Kurumu, memleketin muhtelif yerlerinde yeniden kazılar yaptırmış ve beynelmilel toplantılara muvaffakiyetle iştirak ederek, yaptığı tebliğlerle ecnebi uzmanların alâka ve takdirlerini kazanmıştır.

Dil Kurumu en güzel ve feyizli bir iş olarak türlü ilimlere ait türkçe terimleri tesbit etmiş ve bu suretle dilimiz yabancı dillerin tesirinden kurtulma yolunda esaslı adımı atmıştır.

ATATÜRK VE TARİH*

Prof. Dr. BEKİR SITKI BAYKAL

Boydan boya izlenecek olursa Atatürk'ün hayatında *Tarih*'in son derece önemli bir yer tuttuğu görülür. Türk toplumunun yapısında onun uyguladığı devrimlerde de *Tarih* müstesna bir rol oynamıştır. Ayrıca O, tarih olaylarının araştırılmasında, incelenmesi ve değerlendirilmesinde, felsefî anlamda tarih açısından dünya görüşünde ve bunun gerçek hayatta değerlendirilmesinde getirdiği yeniliklerle, tarih biliminin kendisinde de bir devrim yapmıştır.

Bu devrimin yaşatılması, daima daha ileri götürülmesi için kurmuş olduğu TÜRK TARİH KURUMU'nun kırkıncı yıl dönümünü kutladığımız şu ânın bahsettiği fırsatı mutlu bir ergi sayarak, huzurunuzda, ölümsüz Atatürk'ün bu cephesi üzerinde durmayı zevkli olduğu kadar şerefli bir ödev saydığımı arz ile asıl konuya geçiyorum.

İlkçağlardan bu yana, tâ zamanımıza kadar, milletlerinin kaderine yön vermiş olan büyük devlet adamlarından hemen hepsinin *Tarih* ile yakından ilgilendikleri görülmektedir. Hiç şüphe yok ki, bunlar kendi meslekleri için *Tarih*'ten ders almayı, davranışlarında *Tarih*'ten faydalanmayı ön plânda tutmuş olmalıdırlar. Her halde, *Tarih*'i ve ondan ders almasını bilmeden başarılı bir devlet adamı olmanın, başka bir deyişle *Tarih* bilmeden tarih yapmanın imkânsızlığına inanmaktadırlar. Ayrıca, bunlar arasında, daha da ileri giderek, doğrudan doğruya tarihsel eserler yazmış olanlar da nadir değildir. Örneğin, eski Roma'nın ünlü başbuğu ve devlet adamı Julius Caesar ve Prusya kralı Büyük Friedrich, zamanlarının, dolayısıyla kendi yaptıkları işlerin tarihini kaleme almışlardır. Amaçları, zamanlarında vuku'bulan olayları gelecek kuşaklara en doğru bir şekilde yansıtmak, olup bitenlerin içyüzünü bütün çıplaklığı ile açıklamak, bir bakıma da yaptıklarının hesabını vermektir.

İlk bakışta Atatürk'ü de bu gibiler arasında saymak gerekir. Anca O, tarih bilgisi, bunu sanatında büyük bir ustalıkla kullanması

* Türk Tarih Kurumunun 40. kuruluş yıldönümü töreninde yapılan konuşma.

ve tarih yazıcılığı ötesinde belli bir tarih görüşüne de sahip bulunması, bu açıdan kendi zamanını aşan geniş devirleri ve genel olarak insanlık tarihinin sorunlarını ele alması gibi özellikleri ile, hepsinin üstüne çıkmaktadır.

Atatürk'te *Tarih*'le ilginin daha okul sıralarında iken başladığını ve o zamandan beri daima *Tarih* ile meşgul olduğunu kendi ağzından öğreniyoruz : 1923 Eylülünde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörler Kurulu, o zamanki adı ile "İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi Meclis-i Müderrisini", Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Fahrî Edebiyat Profesörlüğü ünvanını tevcih etmeğe karar vererek, bir telgrafla, bunu lütfen kabul buyurmasını rica ediyor. Telgrafa verdiği cevapta Gazi, "Türk harsının (kültürünün) mihrakı olan bu Fakültenin millî istiklâlimizi ilim sahasında ikmâl" edeceğinden emin bulunduğunu belirtmekte ve profesörleri arasında yer almaktan iftihar duyacağını ifade etmektedir.

Burada Atatürk'ün ilerisi için tasarladığı devrim plânları bakımından önemli olan bir noktaya dikkati çekmeden geçmeyelim : Cevap telgrafında Gazi, "medrese" ve "müderris" sözcükleri yerine "fakülte" ve profesör" deyimlerini kullanmakta ve böylece sırası geldiği zaman bu yüksek öğrenim kurulunda yapılmasını zorunlu bulunduğu devrime, daha o zaman işaret etmiş bulunmaktadır.

Olumlu cevabından bir süre sonra Fahrî Profesörlük beratını sunmak üzere Ankara'ya gelen heyete de Gazi, aynı heyette bulunan Kurumumuzun eski başkanlarından rahmetli Şemsettin Günaltay'ın ifadesine göre, "mektepl sıralarından beri çok sevdiği *Tarih* ile daima meşgul olduğunu, bu itibarla Fahrî Müderrisliğin edebiyattan ziyade *Tarih*'e ait olmasının daha münasip olacağını" söylemiştir.

Görülüyor ki, Mustafa Kemal öğrencilik çağından beri *Tarih*'e özel bir ilgi duymuş ve daima *Tarih* ile meşgul olmuştur. Ancak, burada bir nokta üzerinde önemle durmak gerekir : Onda, *Tarih* ile uğraşanların birçoğundan farklı olarak, bu sayede edindiği bilgiler, sırf bir kafa yükü, malûmat hamulesi olarak kalmış değildir : O, öğrendiklerini kendine özgü bir tarzda olmak üzere, dimağında ve ruhunda yoğurarak, hayat için değer kazandırarak birtakım sonuçlara erişmiştir. İşte onun *Tarih*'ten çıkardığı bu sonuçlardır ki, hayatı boyunca bütün davranışlarında kendisine yol gösteren mürşit, başarılarında başlıca etken olmuştur.

Daha millî mücadeleye atılırken Mustafa Kemal'in, kuvvetli bir tarih bilincinin etkisi altında bulunduğunu görmekteyiz. Şöyle ki :

Doğu ulusları ile Batı uluslarının karşılıklı olarak birbirleri üzerine saldırıları, tarihin sık sık şahit olduğu Doğudan Batıya ve Batıdan doğuya dalga dalga insan akınları, dünya tarihinin belli başlı bir safhasını teşkil etmektedir. Doğu uluslarının en güçlüsü olduğu bilinen Türkler de, İslâmdan önce ve İslâmdan sonra, aynı surette dalgalanmalarla Batıya doğru akarak Avrupa içerlerine kadar ilerlemişlerdir. Öte yandan Araplar da güneyden İspanya'ya geçmişler ve Fransa'ya kadar uzanmışlardır. Fakat her taarruza karşı mukabil bir taarruz, daima kendini gösteren bir kanun hükmündedir. Karşı taarruzu önleyecek etkili tedbirler alınmazsa sonu perişanlık olur. Nitekim Batı uluslarının Endülüs'te başlayan karşı taarruzları, Kuzey-Afrika'da da devam ederek, Araplar için millî bir felâket şeklini almıştır ki, günümüzde bu felâketi bütün acı görüntüleri ile yaşamaktayız.

Türlere gelince : Selçukluların yıkıntıları üzerinde kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin hükümdarları, Doğu-Roma'yı düşürdükten sonra, Batı-Roma'yı da ele geçirmek teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Bu hamlelerin son hedefi *Kızılelma*dır; bu bütün Hıristiyan dünyasına boyun eğdirmek anlamına gelir. Osmanlı hükümdarları içinde İslâm âlemini tümü ile bir elde toplamak emelini güdenler de olmuştur. Suriye, Mısır, Arabistan ve Irak bu amaçla fethedilmiştir. Fakat Batılıların sürekli saldırıları, İslâm ulusların memnunsuzluğu ve nihayet cihangirâne emellerin aynı sınırlar içine topladığı çeşitli milliyetler arasındaki bünye ayrılıkları, en sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu da tarihin sinesine gömmüştür.

İşte, dünya tarihinin akışından bu sonucu çıkararak Mustafa Kemal, şimdi ne yapılması gerektiğini yine tarihten çıkarıyor :

Büyük ve haysiyetli bir millet olan Türklerin tarihi insanlık kadar eskidir. Osmanlılar ve Selçuklulardan önce de Türkler, dünyanın dört bucağında devletler, imparatorluklar vücuda getirmişlerdir. Nerede bir Türk devleti batmış ise, bunun yıkıntıları üzerinde daima yeni yeni devletler kurmuşlardır. Şimdi de böyle bir tarihî an gelmiş çatmıştır. Osmanlı devleti çökmüştür, fakat tarihî zincir kopmayacaktır. Koşullar ne olursa olsun, yeni bir devlet kurmak gücü, ünlü İtalyan düşünürü Machiavelli'nin daha XVI ıncı yüzyıl başlarında

imrenerek Türklerde bulduğu o sihirli kuvvet, kendi deyimi ile *virtú*, tarihte her zaman kendini gösterdiği gibi, şimdi de Türk milletinde vardır. O halde bunu değerlendirmenin, gerçeğe dökmenin tam zamanıdır :

İşte bu bilinç ile Mustafa Kemal Millî Mücadeleye atılmaktadır. Bağımsızlık savaşının ilk günlerinden beri her fırsatta arkadaşlarına, halk topluluklarına, Meclis üyelerine, hattâ yabancılara seslenirken, daima tarihten örnekler vermiştir. Tarihi gerçeklerdir ki onun en heyecanlı hitabelerinin ilham kaynağını teşkil etmiştir.

“Bugünkü intibahımızı düne, maziye medyunuz” sözü onundur. Bununla tarihi temelin önemini ne kadar veciz bir şekilde ifade etmektedir! Devrimlerini yaparken de O, en nazik anlarda tarih bilgisini en etkili bir silâh olarak kullanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde hılâfet ile saltanatın birbirinden ayrılması ve saltanatın kaldırılması üzerinde yapılan tartışmalarda bu tür davranışlarının tipik bir örneği görülmektedir. Mesele, gerçekte var olan bir durumun hukuken de ifade ve ilân edilmesinden ibaretti. Yani, egemenliğin kayıtsız ve şartsız Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne geçtiği, bunun bir sonucu olarak da saltanatın artık mevcut olmadığı açıkça söylenecek ve dünyaya bildirilecekti. Ancak, yüzyıllardan beri kökleşmiş bulunan saltanat gibi bir müessesenin kaldırılması konusu, Büyük Millet Meclisi’nde derin görüş ayrılıklarına yol açmıştı. İşte Gazi, böyle çetin bir sorunun çözümlenmesinde Meclis üyelerini ilmi delillerle ikna etmek gereğini duyunca, yine tarih bilgisine sarılmıştır. Tartışmaların en hararetle bir ânında söz alarak, İslâm tarihindeki engin ve derin bilgisi ile, saltanat ve hılâfetin mahiyetlerini, tarih boyunca fonksiyonlarını, halife ve sultan sıfatıyla Osmanlı padişahlarının son günlere kadar davranışlarını son derece ikna edici delillerle ve misallerle anlatmış, Meclis üyesi din bilginlerine, İslâmlık sizin sandığınız gibi değil, benim sizlere anlattığım gibidir diyebilmiştir. Bu gerçekten muhteşem sahne ile o, sonunda saltanatın artık Türk Milleti’nin kendisine intikal etmiş bulunduğunu bilimsel delilleri ile kabul ettirmeğe muvaffak olmuştur.

Devrimlerini yaparken Gazi, gayet iyi bildiği Osmanlı tarihinden de büyük bir ustalıkla faydalanmıştır. Yıkılan Osmanlı İmparatorluğu’nun yerine kurulmuş devletlerden biri olarak Türkiye Cumhuriyeti, bütün örgütleri, kurulları, maddî ve manevî hayatı, iç ve dış

siyaseti ile zamanın istek ve ihtiyaçlarına uymak zorunda idi. Dünya milletleri içinde şerefli bir yer alabilmek için Türkler de çağdaş ulusların uygarlık düzeyine eriştirilmeli idi. Bunun için Osmanlı devrinden kalma köhne müesseseler ve zihniyetlerin silinmesi ve yerlerine yenilerinin konulması zorunlu bulunuyordu. Bu yolda atacağı adımlarda Gazi, son derece ihtiyatlı davranmıştır. Çünkü O biliyordu ki “*Tarih* ihtiyatsızlar için merhametsizdir”. Aynen naklettiğim bu sözü Atatürk, vaktiyle okuduğu ve bugün Anıtkabir Müzesi’nde teşhir edilmekte olan geniş bir İslâm Tarihi’nde kırmızı kalemle altını çizerek “mühim” diye işaretlemiştir. Evet, tarih ihtiyatsızlar için merhametsiz olduğu içindir ki O, kaldıracığı her müessesenin kuruluşunu ve zaman içindeki gelişmesini inceden inceye etüt etmiştir. Artık ömrünü tamamlamış olduğu bugünkü hayat için değeri kalmadığı kanısına varduktan ve böyle olduğunu bütün delilleri ile herkese anlattuktan sonradır ki O, harekete geçmektedir. Yerine koyduğu yeni müesseselerde ise kaldırılanların fena taraflarından büyük bir titizlikle kaçınmıştır. Öte yandan, Osmanlı tarihinde bulduğu yüksek değerleri belirtmeğe önem vermiştir. Bunu yapmakla yeni kuşakların millî duygularını kamçulamış, gençliği parlak bir geleceğe hazırlamak için ataların başarılarından, bir kuvvet kaynağı olarak faydalanmak yoluna gitmiştir.

Kurtarıcı ve kurucu Atatürk’te kuvvetli bir milliyetçilik bilincini yaratan etkenlerin başında yine Türk tarihi ve bunun enginliği gelir. Gerçekte O, unutulmuş bir âlemin kâşifi olmuştur. Şöyle ki : Türk Milleti’nin tarihi unutulmuştu; yaşamakta olduğumuz yüzyılın başlarına kadar, dünyada eşi görülmemiş bir hale düşmüş, türlü tahrif ve inkârlarla nerdeyse büsbütün silinip gitmişti. İslâm dünyası içine girdikten sonra Türk Milleti’nin varlığı, asırlarca bayraktarlığını yaptığı İslâm âleminin içinde erimiş, kendi benliğini yitirmişti. Yaratığı medeniyet eserleri, esas itibariyle Arap, Fars ve Bizans’a mal ediliyor, bunlarda kendisine en ufak bir pay bile ayrılmıyordu. Hattâ Türk’ün kendisi de benliğini unutmış gitmişti. Türk sözünü “kaba, avam” anlamında kullanıyordu. Böylece akıl ermez bir aşağılık duygusuna saplanmıştı. Son yıllara kadar millî bir tarih bilincine sahip değildi. Osmanlılarda tarihçilik, Tanzimat devrine kadar *Ümmet Tarihi* anlayışına dayanıyordu. Buna göre Türklerin tarihi İslâm milletlerin tarihinden ayrılmıyor, onunla bir tutuluyor, fakat değil İslâmdan önce, daha sonraki devirlerde de uygarlık alanındaki başa-

rılarına, hattâ İslâmlığa yaptığı somut hizmetlere bile hiçbir yer verilmiyordu. Ne yapılmışsa İslâmlık adına yapılmış, İslâmlığın içinde erimiş gitmişti. Arada bir, millî diyebileceğimiz bir tarih görüşü ile ortaya çıkmış olan İbn Kemâl gibi çok seyrek Osmanlı tarihçileri de seslerini duyuramamışlardı; eserleri, kitaplıkların tozları arasında unutulmuş gitmişti. Bu hâl Tanzimat'a kadar devam etti.

Tanzimattan sonra Osmanlı tarih yazıcılığında durum biraz değişti. Ancak bu değişme yine de millî bir tarih yazıcılığı getirmedi. Tanzimat ilân edilip müslüman olmayan unsurlara da eşit haklar tanınınca, bir *devlet tarihi* anlayışı gelişti. Bu anlayış, Türk tarihinin başlangıcını Osmanlı tarihinde görüyor, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan etnik unsurlar arasında ortak değerler arıyor, böylece bir *Osmanlılık bilinci* yaratıp çeşitli unsurları birbiriyle kaynaştırmak ve devleti ayakta tutmak amacını güdüyordu. İslâm tarihine paralel olarak yürütülen bu *devlet tarihçiliği* içinde, tabii olarak, Osmanlılardan önceki Türk tarihinden hiç bahsedilmiyordu. Meşrutiyet devrinin tarih yazıcılığı da aynı yolu izledi. Fakat ne Tanzimat ne de Meşrutiyet devrinin bu türlü çabaları, beklenen sonuçları veremedi. Bir Osmanlı toplumu vücuda getirmek umudu gerçekleşemedi. Sonuç, umulanın tam tersi oldu. 19 uncu yüzyılın milliyet akımlarına kapılan çeşitli unsurlar, kendi millî benliklerini bulmak yoluna koyuldular ve Osmanlı toprakları üzerinde yeni yeni bağımsız devletler ortaya çıktı. Bunun üzerinedir ki, kimi Türk aydınları, *millî tarih* anlayışını benimseyerek, Türklerin Osmanlı ve İslâm tarihlerindeki rollerini hakkıyla belirtmek, bunun ötesinde de İslâmdan önceki Türk tarihini araştırmak zorunluğunu duydular. Fakat bunlar anakaynaklara inip incelemelerini yapabilecek formasyondan yoksun idiler. Bu yüzden, Batılı bilginlerin Türk tarihi üzerindeki araştırmalarından aktarmalar yapmakla yetinmek zorunda kalıyorlardı. Bu yoldan derledikleri bilgileri, çok kez peşin yargılara dayanan kanı ve sonuçları okurlarına aktarmanın ilerisine gidemediler.

Oysa ki Batı'da Türkler hakkında beslenen kanaat son derece menfi idi : Yüzyıllardan beri İslâmın dinamizmasını temsil eden Türk, saldırgan İslâmlık ile bir tutulmuş, buna karşı kendini savunmağa çalışan hıristiyan âlemi içinde geniş halk kitleleri, baştan başa kin ve garaz dolu telkinlerle beslenmişti. Din gayreti ve bunun ardında gizlenen siyasal amaçlarla yapılan propagandalar uğruna en çirkin iftiralar, en haksız, en ağır ithamlardan sakınılmamıştı. On-

lara göre Türk, hıristiyan milletlere zorla boyunduruk geçirmiş, her türlü medenî vasıf ve kabiliyetten yoksun, aşağı sınıftan bir insandır; atının ayak bastığı yerde ot bitmez; uygarlık düşmanı, kötülük kaynağıdır ve medenî milletler arasında onun yeri yoktur. Ünlü İngiliz devlet adamı Gladstone, “dünya yüzünden Türklerin kötülüklerini kaldırmanın bir tek çaresi vardır ki, o da dünya yüzünden kendi vücutlarının kaldırılmasıdır” demekten kendini alamamıştır. İşte, Birinci Dünya Davaşından sonra Türk milletine reva görülen muamele, yüzyıllardan beri beslene beslene bu kıvama gelmiş kindar bir zihniyetin eseri olmuştur.

Kuşaktan kuşağa böyle bir hava içinde yetişen Batılı bilginlerin, Türk tarihi üzerindeki araştırmalarında ne derecede objektif kalabileceklerini, elde ettikleri sonuçların ve kanaatların ne derecede gerçeğe uygun düşebileceğini takdirinize bırakırım. Elbette ki bunlardan aktarılan bilgiler de aynı nitelikte olmak gerekir. Bununla beraber onlar, tarihleri üzerinde araştırma yapmak zorunluğunu duyan Türk aydınlarına ilk rehber olmuşlardır. Bu bakımdan, çalışmalarını küçümsemek pek de doğru olmaz sanırım.

Bütün bunları derinden duyarak yaşayan ve sonuçlarına tanık olan Atatürk’ün, Türk tarihine eğilmesini ve Türk tarihinin gerçeklerini gün ışığına çıkarmak için zaman ve enerjisinin önemli bir kısmını sarf edişini, bir bakıma, yukarıda kısaca anlatılan bu zihniyete karşı bir tepki, bir isyan olarak anlamak gerekir. Evet, gerçekler ana kaynaklara dayanılarak bütün çıplaklığı ile meydana çıkarılmalı idi ve bunu da ancak kendimiz yapabiliydik. Bu sayede çeşitli çevrelerde yerleşmiş olan yanlış kanaatlar düzeltilecek, peşin yargılar değişecek, Türk Milleti’nin yeni kuşakları, geçmişinin ihtişamı bilincine vararak, uygarlık dünyası önünde açık alınla ve nefse güvenle daha parlak bir geleceğe hazırlanacaktı. Herşeyden önce “biz ne idik?” sorunu çözümlenmeli idi ki, arkasından “biz ne olduk ve ne olacağız?” gibi sorunlar üzerinde düşünülebilirdi. Aynı zamanda Bağımsızlık savaşında kazanılan büyük askerî zafer, kültür alanında, gerçek bir tarih bilincinin yaratılması ile tamamlanacaktı. Gerçekte bir milletin büyüklüğü, uygarlık dünyasında yarattığı eserlerle ölçülebilirdi.

Böylece Atatürk, zamanının bağımsızlık savaşına ait kısmının tarihi demek olan Büyük Nutuk’u ile milletine ve bütün dünyaya, yaptıklarının hesabını verdikten bir yıl kadar sonra, Türk tarihinin

araştırılması işini sistemli bir şekilde ele aldı. Öyle anlaşılıyor ki, bu hareketin çıkış noktası, 1928 de Bayan Âfet tarafından ortaya atılan bir soru olmuştur : Bir Fransız okul kitabında Türklerin sarı ırktan ve ikinci derecede bir insan tipi olduğu yazılı idi; acaba bu doğru mu idi? İşte bunun üzerinedir ki Gazi, “hayır, olamaz, bunun üzerinde meşgul olalım” diyerek, yıllardan beri aydınlatılmasını gerekli bulduğu tarih ve özellikle Türk tarihi problemleri üzerinde ciddi çalışmalara başlanmıştır. Bunların başlıcaları : Türkiye'nin en eski halkı kimlerdir? Bu memlekette en eski uygarlık kimler tarafından ve nasıl kurulmuştur? Türklerin dünya tarihinde ve uygarlığında yerleri nedir? İslâm tarihinde Türklerin gerçek hüviyetleri ve rolleri ne olmuştur? gibi sorunlardı.

Hemen arkasından kurduğu bir kitaplık ve Türk Tarihi Tetkik Encümeni –ki bu, Kurumumuzun ilk adıdır– bu sorunların aydınlanmasını sağlayacaktı. Bu amaçla memleketin tarih ile uğraşan tanınmış kişilerini yanına topladı ve onlarla birlikte kendisi yorulmadan çalıştı durdu. O günlerin umut ve heyecan dolu havasını yaşayan, beraber teneffüs eden, çalışmalara katılan mutlu kişilerden bazıları şu anda aramızda bulunmaktadır. Anılarını zevk ve heyecanla dinlemekteyiz.

Atatürk'ün Türk tarihi üzerindeki çalışmalardan neler beklediğini gösteren bazı direktiflerini burada aynen söyleyeceğim :

“Büyük devletler kuran ecdadımız, büyük ve şumüllü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır”.

“Gelişigüzel bir eser vücuda getirerek hemen arkasından pişman olmaksansa hiçbir eser vücuda getirmemek yeğdir”.

“Tarih hayal mahsulü olamaz. Tarih yazarken gerçek olayları bulmaya çalışmalıyız. Eğer bunları bulamazsak bilinmezliği ve bu noktada bilgisizliğimizi itiraf etmekten çekinmeyelim”.

“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanı şaşırtacak bir hal alır”.

Atatürk bilimsel araştırmalarda ana kaynaklara inmeğe özel bir önem vermiştir. Şuna inanmaktadır ki, gerçeğin bulunması başkalarından aktarmalar yapmak suretiyle değil, fakat ancak ana kaynaklara dayanmak suretiyle mümkündür. Taklitçiliğin, ya da aktar-

macılığın değil, orijinal olmanın esas olduğunu arkadaşlarına daima tekrarlamış durmuştur.

Bu çalışmaların bir sonucu, bilinen Türk Tarih Tezi'nin ortaya çıkması olmuştur. Bu tezi şöyle özetleyebiliriz: Türk Milleti'nin tarihi, şimdiye kadar tanıtılmak istendiği gibi yalnız Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Türk'ün tarihi çok daha eskidir. Türk sarı ırktan değildir, Türkler beyaz ırktan insanlardır. Bugünkü yurdumuzun sahipleri, eski kültür kurucuları ile aynı vasıfları taşıyan insanlardır. Ortaasyalıların torunları olan bugünkü Türkler, dünya uygarlığını yaratan insanların soyundandırlar ve bu uygarlığa önemli katkılarda bulunmuşlardır. Dünya uygarlığı, insanlığın ortaklaşa malıdır.

Bu yıllar, bilimsel çalışmalar bakımından son derece hareketli geçiyordu. Gerçek anlamda bir millî rönesans demek olan bu hareketlerin en civcivli zamanında idi ki, Türk tarihi ile Türk dilini, yurdumuzun eski kültürlerini ve coğrafyasını bilimin son yöntemlerine göre araştırarak ve öğretecek bir yüksek öğretim kurumu olarak Tarih, Dil ve Coğrafya Fakültesi'nin kurulması hazırlıkları tamamlanıyordu. Öğrenim yapmak ve yetişip yurda döndüklerinde ilgili kurumlarda görev almak üzere Türk gençlerinin Batı ülkelerine gönderilmesi işine daha önceden başlanmıştı ve şimdi daha da hız veriliyordu.

Aynı çalışmaların başka bir sonucu da "Türk Tarihi'nin Anahatları" ve "Türklerin Medeniyete Hizmetleri" adları ile iki eserin meydana getirilmesi olmuştur. Her ikisinde de Türk tarihine ait çeşitli sorunlar üzerinde büyük bir titizlikle durulmuştur. Aynı ayrı uzmanlar tarafından kaleme alınan müsveddeler üzerinde uzun tartışmalar yapılmış, Gazi'nin kendisi de birlikte çalışarak kendi eliyle birtakım düzeltmeler yapmıştır.

Bir süre sonra Ortaokul ve Liselerde okutulmak üzere "Tarih" adı ile ve Ortaokullar için üç, Liseler için ise dört ciltlik olmak üzere bir eser daha yayınlanmıştır. Eser, yeni buluşlara dayanılarak ve yeni yeni görüşlere uygun olarak düzenlenmiş bir dünya ve Türk tarihi olup Atatürk'ün şahsen yakın ilgisi ile meydana çıkmış, hattâ bazı bölümleri esas itibariyle kendi kaleminden çıkmıştır.

1937 tarihinde yabancı bilginlerin de katılmaları ile İstanbul'da toplanan İkinci Türk Tarih Kongresi'nde Türk Tarih Tezi, uzun tartışmaların konusu oldu ve esas bakımından tezin bilimsel nitelikte olduğu kabul olundu. Bundan sonra yapılan çalışmalarla, Türk tarihi

hakkında beslenen yanlış görüş ve kanaatların çoğunda olumlu değişiklikler elde edildi. Gerçekte bugün, Türk bilim adamlarının araştırmaları sayesinde bilim dünyasının Türk Tarihi tablosu, geniş ölçüde değişmiş bulunmaktadır. Bu hâl, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayınlanan yabancı bilim eserlerinde göze çarpar bir şekilde kendini göstermektedir.

Türk Tarih Tezi, aynı zamanda, insanlık kültürünün, bütün dünya milletlerinin müşterek malı olduğu fikrini de kapsamakta idi. İlk medeniyetler belli mihraklardan dünyaya yayıldığına göre, zamanın ve coğrafi koşulların etkisi ile çeşitli bölgelerde nasıl bir şekil almış olursa olsunlar, bütün milletlerin, aslında ve başlangıçta ortak olan esasları vardır. İşte dünyamızın geleceğini bütün ulusların anlaşarak kardeşçe geçinmelerinde gören Atatürk, bu fikri esas alarak, zamanla ve çeşitli doğal, sosyal, dinsel etkenlerle birbirinden ayrılmış, bir birine düşman kesilmiş bulunan dünya ulusları arasında bir yakınlaşma, bir kardeşlik hayatı kurmanın mümkün olduğu kanısında bulunuyordu. Nasıl ki *Tarih*, kendi ulusuna gerçek benliğini bulmağa ve kimliğini ortaya koymağa hizmet etmiş idi, tıpkı bunun gibi, bütün dünya milletlerinin müşterek bir esasa dayandıklarını, insanlık kültüründe her birinin bir payı bulunduğunu da yine *Tarih* isbat ediyordu.

Atatürk'ün, gerek kendi ulusunun ve gerekse dünya milletlerinin yararına olarak *Tarih*'e verdiği değer ve önem, son nefesine kadar devam etmiştir. Ölüm döşeğinde : "Tarih tezi olgunlaştı, onun üzerinde yürümek, durmadan çalışmak lâzımdır. Bazı imansızlar olabilir, bunlar yolkesenlere benzer; aldırmayınız!" diye bu yönde son direktifini veriyordu.

Ulu önderin bu sözleri, hepimiz için, ondan bize kalan büyük miraslardan biridir, ebedî vasiyetidir. Türk Tarih Kurumu mensupları olarak biz de O'nun yılmadan bu yolda yürümeğe ant içmiş mirasçılarımız.

Aziz dinleyenlerim,

Sözlerime son verirken, beni dinlemek lütfunda bulunduğunuz için hepinize şükran ve saygılarımı sunarım.

İNGİLİZ BELGELERİNİN IŞIĞI ALTINDA ATATÜRK'ÜN SON GÜNLERİ

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Sunu

Aşağıdaki monografi, Londra'daki İngiliz Arşivinde¹ bulunan, İngiltere Dışişleri Bakanlığı² belgeleri incelenerek kaleme alınmıştır. Bu yazıya eklenen belgelerin foto-kopileri, İngiltere Kıraliyet Basımevi Genel Müdürünün³ müsaadesiyle yayınlanmıştır.

Atatürk'ün Sağlığı

Atatürk'ün sağlığıyla ilgili ilk İngiliz belgesi, Paris'teki İngiliz Büyükelçisi *Sir Eric Phipps*'in⁴, 28 Aralık, 1937'de, İngiltere Dışişleri Bakanlığı daimî Müsteşarı *Sir Alexander Cadogan*'a⁵ gönderdiği, "özel ve mahrem" işaretli yazıdır. İngiliz Büyükelçisi, bu yazıda ezcümle şöyle diyordu: "Fransız Hükümeti ileri gelenlerinden *Saint-Quentin*, İngiltere Büyükelçiliği sorumlularından *Lloyd Thomas*'la görüşürken, Kemal Atatürk'ün sağlığı konusunda Ankara'daki Fransız Büyükelçisinden, son günlerde, 'oldukça endişe verici' raporlar alındığını bildirdi. Fransız Büyükelçisi *Ponsot*, Atatürk hakkında O'nun maiyetinden elde ettiği bilgiyle ilgili intibai, Paris'e gönderdiği raporda şöyle anlatmaktadır: 'Atatürk, zihnen ve bedenen bir çöküş devresine girmiş bulunuyor. Son aylar zarfında kendini sık sık kaybediyor. Sağlığıyla ilgili bu son durum, yıllardan beri tutkun olduğu alkole ilişkin görülüyor'.

¹ *Public Record Office.*

² *Foreign Office.*

³ *Controller of H. M. Stationery Office.*

⁴ *Sir Eric Clare Edmund Phipps*, 2.8.1933'ten beri İngiltere'nin Paris Büyükelçisi idi. Bk. *Foreign Office List*, Londra, 1938.

⁵ *Sir Alexander Cadogan*, 1.1.1938'de, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığına (*Permanent Under-Secretary*) atanmıştı. Aynı kaynak.

Sir Eric Phipps, yazısına şöyle devam ediyordu: “Bir süre önce, Atatürk, Anadolu’da geniş ölçüde bir gezi turuna çıkmış ve yerli basına göre, oldukça dolgun olan bu gezi programını büyük titizlikle ve en küçük noktasına kadar yerine getirmişti. Öteyandan Fransız Büyükelçisi *Ponsot*’un öğrendiğine göre, çoğu defalar bir günlük program son dakikada bırakılmış; Cumhurbaşkanlığı özel treni, memleketin kuytu yerlerinde durdurularak, hiç nedensiz oralarda saatlarca kalmıştır. Yorgunluk ve baygınlık hallerinden fasılalarla kurtulurken, ateşi yeniden alevlenen Gazi, Hükümet yetkililerini huzuruna çağırarak, hayretler içinde kalan Bakanlarına birçok sürprizler veriyor veya yabancı Büyükelçileri çağırarak, sabahın erken vakitlerine kadar onlarla konuşuyor, onları ağırlıyor, eğlen-diriyor. Bu fasılalardan birinde, ömrünün sadık dostu İsmet’i görevinden affetti. Son günlere rastlayan başka bir fasılda, bir ay önce kurmuş olduğu 10 parlamento müsteşarlığını kaldırdı.

“Fransız Hükümeti, Atatürk’ün bu şartlar içindeki davranış-larından hayret duymamalıdır. *Ponsot*’a bakılacak olursa, O’nun sağlık durumu son günlerde kötüye gitmeye başlamıştır; dolayısıyla Fransız Hükümeti, Büyük Adamın hayattan göçeceği ve Türk devlet gemisinin anı olarak motorsuz ve dümensiz kalacağı, belki uzak olmayan gün için hazırlanmalıdır”. İngiliz Büyükelçisi, yazısına şöyle son veriyordu: “Yukarıda belirtilenleri doğrulayamam. Fakat Fransız Büyükelçisi tarafından kendi hükümetine gönderilmiş bulunan bu bilgi ilginç olabilir. Şayet doğru ise, bunu herhalde *Percy Loraine*’den⁶ daha önce öğrenmiş bulunuyorsunuz?”. (Bak: Fotokopi No. 1, 1A ve 1B).

Bu yazının Londra’da alındığı tarihten bir gün sonra, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*⁸, Ankara’daki İngiliz Büyükelçisi *Sir Percy Loraine*’e gönderdiği kapalı telde, *Sir Eric Phipps*’in Atatürk’le ilgili olarak Paris’ten gönderdiği bilginin özetini tekrarlıyor, bunun doğruluğu konusunda görüşünü soruyor,

⁶ *Sir Percy Lyham Loraine*, 16.12.1933’ten beri İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi idi. Bk. *Foreign Office List*, Londra 1938.

⁷ İngiliz Arşivi (*Public Record Office* - kısaca PRO), Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (kısaca FO./371/Dosya No. 21925/Belge No. E 69). Bundan böyle bu belgeler kısaca PRO., FO. 371/.... olarak anılacaktır.

⁸ *Sir Lancelot Oliphant*, 1.3.1936’da İngiltere Dışişleri Bakanlığına Müsteşar Yardımcısı (*Deputy Under-Secretary*) atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

İngiltere dışına yolculuğa hazırlanan Dışişleri Bakanını⁹ aydınlatılması için bu konuda kendisine Ankara'dan 48 saat içinde bilgi göndermesini istiyordu¹⁰. İngiliz Büyükelçisi buna 30 Aralık, 1937'de verdiği cevapta, bu haberi doğrulayıcı bilgisi olmadığını, Atatürk daha yaşlı görünmekle beraber, O'nu her görüşünde yine aynı Atatürk olduğunu; gündüzden ziyade geceleri yaşamakla beraber epeyi uyku aldığını ve hayatının oldukça muntazam olduğunu; O'nun canlı hayatıyet ve yorgunluk belirtileri arasında değişen durumu ile anı olarak aldığı hayret verici kararların yeni birşey olmadığını kaydediyor; *Sir Oliphant*'1, Halide Edip'in 1928'de kaleme aldığı İngilizce *The Turkish Ordeal*¹¹ adlı eserinin 128-129'uncu sayfalarına göz atmaya davet ediyor, şöyle diyordu: "Tecrübenin ışığı altında hatalı görünen kararların değiştirilmesinden uydurma bir utanç duyulmaması, Kemalist rejimin niteliklerinden biridir".

Sir Percy Loraine, yazısına devamlı, Atatürk'ü son olarak 25 Kasım, 1937'de gördüğünü, bu görüşmede O'nda bir çökme belirtisi veya olağanüstü dikkat kabiliyetinde bir aşınma görmediğini, bu konudaki Fransız görüşlerinin belki Hatay sorununun etkisiyle meydana geldiğini kaydediyor, ezcümle şöyle diyordu: "Sancak (Hatay) sorununu bizzat kendi prestij konusu haline getirmiştir ve bunu Türkiye'nin kabulleneceği şekilde çözümlenmeye çalışmaktadır. Bu memleket, bu konuda onu sonuna kadar destekleyecektir. *Ponsot*'un raporu olmasa, Atatürk'ün 5 veya 10 yıl daha yaşayacağını tahmin edecektim, ama şu ihtiyat kaydıyla: anı olarak ölebilir. Her geçen yıl onun hayatta kalması iyidir, çünkü süreli bir rejimin örgütü daha fazla hız alır ve tecrübe kazanır. Atatürk de bunu istiyor".

Ankara'dan aldığı bu bilgiyi 3 Ocak, 1938'de Londra'dan özel bir yazıyla Paris'te *Sir Eric Phipps*'e bildiren *Sir Lancelot Oliphant*, ona bu konuda ihtiyatlı davranmasını ve yalnız Fransız Hükümetine bilgi vermesini öneriyor, daha önce de gizli bir haberin *Quai d'Orsay*'den¹² sızdığını hatırlatarak, yazısına şöyle son veriyordu: "Ankara'da

⁹ O sıralarda Dışişleri Bakanı *Anthony Eden* idi. Bu göreve 22.12.1935'de atanmış, Başbakan *Neville Chamberlain*'le arası açıldığından, 31.3.1938'de istifa etmişti. Bk. *Dictionary of National Biography*, Londra, 1949.

¹⁰ PRO., FO 371/21925/E 69, *Sir Lancelot Oliphant*'tan *Sir Percy Loraine*'e 136 sayılı, "özel ve mahrem" işaretli kapalı telyazısı, Londra, 29 Aralık 1937.

¹¹ Türkçesi için bk., *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1962.

¹² *Quai d'Orsay*: Fransız Hükümeti - İstanbul'da Hükümete *Bâb-ı Âli* denildiği gibi.

iyi giden *Percy*'yi (İngiliz Büyükelçisi) zor bir durumda bırakmak istemiyoruz". Bu belge, İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgi yarattı. Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*, 31 Aralık, 1937'de bu konuyla ilgili olarak şu yorumda bulundu: "Gazi şahsen Hatay'la ilgileniyor. *Sir Percy Loraine*'den alınan bilgi kısmen yatıştırıcı olmakla beraber, sancakla (Hatay) ilgili pasaj hayra alâmet değildir¹³". (Bak: Fotokopi No. 2).

İki ay kadar sonra, İngiliz Büyükelçisi *Sir Percy Loraine*, 24 Şubat, 1938 gecesi Büyükelçilikte verilen bir partide Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'la yaptığı uzun süren bir görüşmede, Atatürk'ün sağlık ve gücünün kötüye gittiğine dair etrafta süreli söylen-tiler dolaştığını, bunları doğrulayıcı bir belirti görmediğinden inanmadığını, Cumhurbaşkanı'nın daha uzun yıllar yaşayacağını İngiltere Dışişleri Bakanına bildirdiğini söylüyor; Atatürk'le Kasımdan beri görüşmediğini, O'nu yakından görmek fırsatına nail olmadığı için, bu görüşlerine katılıp katılmadığını Aras'tan soruyordu.

Tevfik Rüştü Aras, İngiliz Büyükelçisine hak veriyor, Atatürk'ün çelikten yapılmış olduğunu, kabiliyetlerinin eskisi kadar sağlam, muhakeme kudretinin seri ve emin, olayları kavrama gücünün geniş, realiteleri hissetme kabiliyetinin keskin, mücadele kudretinin yorulmak bilmez hattâ karışık veya tehlikeli zamanlarda olduğu gibi, eskiye nisbeten dimağının şimdi daha uyanık olduğunu belirtiyor, O'nun son günlerde soğuk aldığını, bunun kötü olmakla beraber basit bir hastalık olduğunu ve Atatürk'ün daha uzun yıllar yaşayacağını ileri sürüyor, sözlerine şöyle son veriyordu: "Atatürk'ün sağlığıyla ilgili endişe verici bir durum hasıl olursa size derhal haber vereceğim. Böyle bir durumu önemli bir gelişme addederek size hemen bilgi vereceğim. Durum bu kerteye geldiği takdirde daha ileri giderek, beklenmedik bir olay karşısında Türkiye Hükümetinin ne gibi tedbir alacağını da size bildireceğim". *Sir Percy Loraine*, meslek itibariyle doktor olan Aras'ın önemli bulduğu bu demecini *Sir Lancelot Oliphant*'a bildiriyor, bunun doğruluğundan hiç şüphe etmediğini yazısına ekliyordu. (Bak: Fotokopi No. 3, 3A ve 3B).

İngiliz Büyükelçisi, 25 Şubat, 1938'de yine *Sir Lancelot Oliphant*'a gönderdiği, kendi el yazısıyla yazılı başka bir mektupta, Tevfik

¹³ PRO., FO. 371/21925/E 70, *Sir Percy Loraine*'den Londra'ya, 192 sayılı, "özel ve mahrem" işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 30 Aralık, 1937; ve *Sir Lancelot Oliphant*'tan *Sir Eric Phipps*'e, "özel" işaretli yazı Londra, 3 Ocak, 1938.

Rüştü Aras'ın kendine verdiği bilginin önemine tekrar işaret ediyor, bunun Kırval ve Kabinenin bilgisine sunulmasını rica ediyordu. *Sir Oliphant*, bu belgeyle ilgili olarak şu yorumda bulunuyordu: "Bu, oldukça tatmin edici bir haberdir, fakat yazının Kabineye sunulması lüzumundan şüpheliyim¹⁴". (Bak: Fotokopi No. 4 ve 5).

Bu yazışmadan bir ay sonra, Ankara'daki Fransız Büyükelçisi hâlâ Atatürk'ün sağlık ve geleceğiyle ilgilenmekte devam ediyor, İngiliz Büyükelçisi *Sir Percy Loraine*'le yaptığı görüşmede, Cumhurbaşkanının sağlık durumu konusunda bazı şüpheler beyan ediyor, Atatürk'ün son iki yıl zarfında epeyi yaşlandığını ileri sürüyordu. İngiliz Büyükelçisine göre, Atatürk 6 veya 7 haftadan beri ağzına alkol koymamış, bir söylentiye göre, içkiden kaçınmak için, Balkan Bağlaşıkları Konseyi toplantıları sırasında tertiplenen törenlerin hiçbirine katılmamıştı. Gerçi *Sir Loraine* bu rivayeti doğrulayamayacağına belirtiyor, Ata'nın sıhhati hakkında şöyle diyordu: "Son günlerde biraz rahatsızlanmış bulunuyor. Öğrendiğime göre buna sebep, karaciğerinin soğuk almış olmasıdır". Bu tel yazısı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı birinci sekreterlerinden *R. J. Bowker*¹⁵ tarafından 2 Nisan 1938'de şöyle yorumlandı: "Atatürk'ün sağlığı konusunda büyük bir endişe olduğuna biliyoruz. Fransız mütehassısının raporu çok ilginç olacaktır. Cumhurbaşkanının değiştirilmesi ihtimal dışı değildir. Bununla beraber Atatürk'ün, ağır surette hasta olmadığı takdirde, makamını devretmeyeceğinden eminim¹⁶". (Bak: Fotokopi No. 6).

Sir Lancelot Oliphant, 28 Mart 1938 günü, Londra'dan *Sir Percy Loraine*'e gönderdiği "oldukça gizlidir; okuduktan sonra lütfen tahrir ediniz" işaretli tel yazısında şöyle diyordu: "Oldukça gizli fakat güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre Atatürk, karaciğerinden hastadır ve sağlık durumu endişe vericidir. Onu tedavi etmek için veya görünürde İstanbul Üniversitesinde bir konferans vermek ya da Ankara hastahanesinde ilgili danışmalarda bulunmak üzere bir Fransız mütehassısı davet ediliyor¹⁷". (Bak: Fotokopi No. 7).

¹⁴ PRO., FO. 371/21925/E 1434, *Loraine*'den *Oliphant*'a, "oldukça mahrem" işaretli yazı, Ankara, 25 Şubat, 1938, ve *Sir Oliphant*'ın yorumu.

¹⁵ *Reginald James Bowker*, 13.3.1937'de İngiltere Dışişleri Bakanlığına birinci sekreter atanmıştı. Bk. *Foreign Office List* op. cit.

¹⁶ PRO., FO. 371/21925/E 1851, *Loraine*'den *Oliphant*'a, "özel ve mahrem" işaretli mektup, Ankara, 24 Mart 1938.

¹⁷ Aynı kaynak, belge No. E 1791.

Aynı gün, İngiliz Büyükelçisi, Atatürk'ün sağlığı konusunda etrafta dolaşan söylentilerin çoğalmasından, Dr. Aras'ın kendine verdiği şu özel demeci İngiltere Dışişleri Bakanlığının dikkatine sunuyordu: "Atatürk, birkaç hafta önce, karaciğerinden ağır surette soğuk aldı. İyileşmeğe başladığı halde kendi dikkatsizliği yüzünden hastalığı üç defa nüksetti. Yapılan tıbbî muayeneden, karaciğerinin kısmen şiştiği anlaşıldı, fakat bu şişlik giderilebilir. Organik bakımdan endişe edici bir şey yoktur. Genel sağlık durumu tamamen sağlam ve eskisi kadar iyidir. Bununla beraber bu hastalık ve gerekli tedavi, pek doğal olarak onu deprasyona sevketti. Bu arada Türkiye'yi rastgele ziyaret etmekte olan bir Fransız mütehassısı tarafından da muayene edilecektir". İngiltere Dışişleri Bakanlığı Üçüncü Sekreterlerinden *J. R. Colville*¹⁸, 1 Nisan 1938'de bu belgeye şu yorumu not ediyordu: "Dr. Aras, bütün gerçeği mümkün olduğu kadar yansıttı; fakat anlaşılın, Ankara'nın hükümet çevrelerinde duyulduğuna emin bulunduğumuz endişeyi belirtmek istemiyor"¹⁹. (Bak: Fotokopi No. 8).

30 Mart 1938 akşamı, Cumhurbaşkanlığı Başkâtibi, İngiliz Büyükelçisi *Sir Percy Loraine*'i ziyaretle, Fransız mütehassısının Atatürk'ü muayene ederek, daha önceki teşhisi doğruladığını; Atatürk zayıf düştüğünden kendisine 6 haftalık zihni ve bedeni rahatlık tavsiyesinde bulunduğunu bildiriyor, doktorun Fransa'ya döndüğünü ekliyordu. Aynı akşam, Anadolu Ajansı'nın yayınladığı Cumhurbaşkanlığı Başkâtipliği kaynaklı bir bültende, Atatürk'ün sağlığı hakkında teskin edici bilgi veriliyor; bu resmî bülten, İngiliz hariciyelerinden Birinci Sekreter *R. J. Bowker* tarafından da "teskin edici" olarak nitelendiriliyordu²⁰.

Atatürk'e, altı hafta arka üstü yatarak hiçbir zihin işi yapmaması tavsiye edilmişti. Başbakan ve Dışişleri Bakanının İngiliz Büyükelçisine anlattıklarına göre, bu hareketsizlikten nefret etmekle beraber, Gazi, bu tavsiyeye uyacaktı. Atatürk'ün hastalığı organik değil, fonksiyonel idi. Tansiyonu, 25 yaşındaki bir gencin tansiyonunu andırıyordu.

¹⁸ *John Rupert Colville*, 28.9.1937'de İngiliz Hariciyesine Üçüncü Sekreter atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

¹⁹ PRO., FO. 371/21925/E 1819, *Loraine*'den Londra'ya, 90 sayılı, "mahrem" işaretli, kapalı telyazısı, İstanbul, 28 Mart, 1938.

²⁰ PRO., FO. 371/21925/E 1928, *Loraine*'den *Oliphant*'a, 93 sayılı kapalı telyazısı, Ankara, 31 Mart 1938.

Fransız mütehassısının tavsiyesine göre, bu altı haftayı dinlenmeyle geçirirse, yeniden hayatiyet kazanacak ve 25 yıl daha yaşayacaktı. Atatürk, neşeli bir hale gelmişti. Tedavi ve dinlenmek için yakında Adana yakınlarına gidecekti. Bundan böyle tedavi kendisine bağlıydı. Bu arada Kabine Bakanları ve yakın dostları, verilen tıp raporu üzerine rahat nefes alabiliyor ve Türk doktorlarının koyduğu teşhisin Fransız mütehassısınca doğrulanmasından ötürü çok memnun görünüyordular.

12 Nisanda, İngiliz Hariciyesi Üçüncü Sekreterlerinden *J. R. Colville*, Atatürk'ün sirozdan mustarip olduğunu; Fransız mütehassısının bu teşhisi doğrulamakla beraber, Türk doktorlarına nisbeten daha iyimser olduğunu; altı haftalık dinlenmeden sonra Atatürk'ün üç aylık nekahet devresi geçireceğini; kalbinin oldukça muntazam olduğunu ve sonuçta O'nun tamamen iyileşeceğini kaydediyor, şöyle diyordu: "Siyasal bakımdan bu hastalığın iki önemli tepkisi olacak: 1. Atatürk iyileşinceye kadar Fransız Dışişleri Bakanının Türkiye'yi ziyareti ertelenecek; 2. Atatürk'ün kısa bir süre içinde ölmesi veya devamlı olarak hasta kalması beklenmediğinden, Cumhurbaşkanlığına bir halef bulma sorunu önemini kaybetmiş bulunuyor²¹". (Bak: Fotokopi No. 9 ve 9A).

Bunu takip eden üç hafta zarfında Atatürk, tedavisini titizlikle yaptırmış, üç kilo kadar şişmanlamış, sıhhati iyileşmeye yüz tutmuştu. Başbakanın, *Sir Percy Loraine*'e anlattığına göre, kendi evinde dolaşması için Atatürk'e müsaade verilmiş; bu imtiyazı, iyileşmekte olan bir çocuk gibi sevinçle karşılamıştı²². Bu tarihten itibaren Atatürk iyileşmeye devam etmiş, sağlığı hakkında, İngiltere Dışişleri Bakanlığına üç ay hiçbir bilgi gönderilmemişti.

1938 Temmuz sonlarına doğru, İngiliz Büyükelçisi, İstanbul'dan *Sir Lancelot Oliphant*'a gönderdiği 25 Temmuz 1938 gün ve "mahrem" işaretli yazıda, yine Atatürk'ün sağlığından söz ediyor, ezcümle şöyle diyordu: "Birkaç gece önce Büyükada Yat Kulübünde, yemekten sonra Tefik Rüştü Aras'la uzun süren bir konuşma yaptım. Atatürk'ün sağlığı konusunda son günlerde etrafta dolaşmaya başlayan

²¹ PRO., FO. 371/21925/E 2106, *Lorraine*'den *Oliphant*'a, 15 sayılı kapalı teilyazısı, Ankara, 1 Nisan 1938.

²² PRO., FO. 371/21918/E 2464, *Lorraine*'den *Oliphant*'a yazı, Ankara, 24 Nisan, 1938.

kötümser haberlerin nedeni, Atatürk'ün hastalığının nüksetmiş olmasıdır. Aras'a bakılırsa, Atatürk, biraz daha dikkatli davranarak soğuk almaktan kaçınabilirdi. Doktorun bildirdiğine göre, nükseden hastalık, çoğu defalar kurbanına oldukça aksak bir hayat yaşatır, ama Atatürk, hiç aşınmamış çelik gibi bünyesi sayesinde, bunu olağanüstü bir süratle atlatmış bulunuyor. Tamamen iyileşmede bir gecikme kaydedilmiş olmakla beraber Atatürk, iyileşmek azmindedir. Anlaşılan Fransız mütehassıs şu gözleri kullanmıştır: “*Le Président nous fait évidemment de mauvaises plainsanteries; avec sa constitution de fer il peut se les permettre; d'autres moins forts eussent pu succomber*”.

Fransız doktorunun kararı şu: Atatürk, bir ihtimalle Eylülün ikinci yarısında görevini yeniden ve eskisi gibi ifaya başlayabilecektir. Fransız Dışişleri Bakanı *Georges Bonnet*'e, Türkiye'yi 20 Eylülde veya daha sonra ziyaret edebileceği bildirilmiştir. Bir söylentiye göre Atatürk, keyifsiz ve bezgin olup yanına yaklaşmak güç oluyor. Bundan hiç hayret edilmemelidir çünkü hastalığı nüksetmiştir. Ayrıca alkol ve tütünden tamamen vazgeçmiştir. Daha önce uyanık olduğu zamanlarda devamlı sigara içiyordu. Hayatta başlıca zevklerinden ikisini kesecek kadar karakter kudretine sahip olması hayret yaratmıştır. Bu durum herhalde kendisi ve maiyeti için çok güç oluyor, çünkü kendi yanında başkalarının sigara içmesinden hoşlanmıyor²³. (Bak: Fotokopi No. 10 ve 10A).

Beş gün sonra, *Sir Percy Loraine*, İngiliz milletvekillerinden *R. W. Butler*'e İstanbul'dan gönderdiği 30 Temmuz 1938 gün ve “mahrem” işaretli yazıda, Atatürk'ün sağlığına değinerek, Fransız Büyükelçiliğinin bu konuda endişe içinde olduğunu bildiriyor, ezcümle şöyle diyordu: “Fransız mütehassısı, Atatürk'ü muayene ettikten sonra Fransız Büyükelçiliğinde sorguya tabi tutulmuş, fakat oldukça sakıntılı davranarak ağzından hiçbir şey kaçırmamıştır. Fransız Büyükelçiliğinin anladığına göre mütehassıs, Atatürk'ün iki yıl daha yaşayabileceği görüşündedir. Ben bundan şüpheliyim. Şimdiye kadar bütün kötümser raporlar Fransız kaynaklarından alınmıştır. Diğer diplomatik çevrelerde, Atatürk'ün karaciğer kanserinden mustarip olduğuna inanıldığına dair mevsuk kaynaklardan bilgi aldım. Bütün bu haberlerde ihtiyatımı muhafaza ederim”. Bu belge, İngiliz Hariyesinde üçüncü Sekreter *J. R. Colville* tarafından 4 Ağustosta şöyle

²³ PRO., FO. 371/21925/E 4580.

yorumlandı: “Etrafta dolaşan söylentilere bakılacak olursa, Atatürk’ün sağlık durumu kötüye gidiyor, fakat bu konuda kesin bir bilgimiz yok”. Aynı yorumcu başka bir yerde, son günlerde Atatürk’ün sağlık durumuyla ilgili birçok raporlar alındığını, gelen son haberin “tatmin edici” olduğunu kaydediyordu²⁴. (Bak: Fotokopi No. 11 ve 11A).

Oysa bu iyimserlik gerçek durumu aksettirmiyordu, çünkü *Sir Percy Loraine*, İstanbul’dan Hariciyeye gönderdiği 3 Ağustos 1938 gün ve 47 sayılı “ivedi” işaretli kapalı telinde, o gece geç vakit dolaşan söylentilerden, Cumhurbaşkanının sıhî durumunun ağırlaştığının anlaşıldığını, ertesi gün Türkiye Dışişleri Bakanıyla görüşerek durumu esaslî surette bildireceğini kaydediyor, şunları ekliyordu: “Bu tel yazısını göndermekten maksadım, yarınki basında yayınlanması muhtemel kötümser haberlere karşı sizi hazırlamaktır. Cumhurbaşkanının sirozdan mustarip olduğu kesindir. Ekselânsı tedavi maksadıyla dün iki Alman mütehassısı gelmiştir. Lütfen Kıralı durumdan haberdar ediniz”. Bu belge, İngiltere Dışişleri Başkanlığında hayretle karşılandı. Üçüncü Sekreterlerden *J. R. Colville*, belgeye 4 Ağustosta şu yorumu ekledi: “Uzun süreli bir rahatlık ve tedaviden sonra Atatürk’ün sıhhatinde kesin bir iyileşme kaydedildiğine inanılmıştık. Anlaşılan bünyesi ne kadar sağlam olursa olsun, tamamen sarsılmış olsa gerek. Bu söylenti gerçekse, Türkiye’nin iç politikasına etkisi büyük olacak”. Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant* ise 5 Ağustosta şu yorumda bulunuyordu: “Dün haber aldığıma göre, Gazi anî olarak çökebilir. Yakında Türkiye’de gelişmelerle karşılaşabiliriz, fakat şimdilik durumun iyi gitmesini temenni etmekten başka yapabileceğimiz birşey yok²⁵”.

Bu arada *Sir Percy Loraine*, Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras’la görüştüğünden sonra, 4 Ağustosta *Sir Lancelot Oliphant*’a İstanbul’dan gönderdiği 48 sayılı kapalı telde durumu şöyle anlatıyordu: “Dışişleri Bakanından öğrendiğime göre, Cumhurbaşkanının hastalığı ağır olmakla beraber durumu ümitsiz değildir. İki hafta önceye kadar sirozun önü alınmıştı, fakat bir soğuk algınlığı hastalığı nüksettirdi. Bunun önü yine alınırsa (yüzde 50 oranında bir şans vardır), Cumhurbaşkanı en az iki ve en çok sekiz yıl daha yaşayabilir.

²⁴ PRO., FO. 371/21925/E 4596.

²⁵ PRO., FO. 371/21925/E 4580.

Hastalığın önü alınmazsa uzun süre yaşayamaz. Bu arada komplikasyon olursa, hastalık anı olarak kötüye gidebilir; fakat şimdilik komplikasyon yaratacak bir neden yoktur. Cumhurbaşkanı, Bakanların Ankara'ya dönmesini istemiştir. Hastalığı yüzünden hükümet başkentinin Ankara'dan İstanbul'a taşındığı intibamı yaratmak istemiyor. . . . Atatürk'ün morali iyidir. Ağır hasta olduğunu bildiği halde iyileşme ümidini kaybetmiyor. Kendi sağlığıyla ilgili olarak bülten yayınlanmasını istemiyor. Lütfen ketum olunuz²⁶”.

Memlekette panik yaratmamak için, Atatürk'ün hastalığıyla ilgili haberler gizli tutuluyor, basın bu konuda yazı veya haber yayınlaması yasaklanıyordu. Bununla beraber Ahmet Emin Yalman, yönettiği *Tan* gazetesinde Atatürk'ün sağlığıyla ilgili olarak bir yazı yayınladığından, gazetesi üç ay kapatılmıştı. Aynı yazıyı ıktibas eden *Haber* gazetesi 45 gün, bunun tercümesini yayınlayan *Beyoğlu* gazetesıyla bir Rumca ve üç Ermenice gazete de 10 ar gün kapatılmışlardı. 13 Ağustosta bu haberi İstanbul'dan İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a²⁷ bildiren *Sir Percy Loraine*, Ahmet Emin Yalman'ın yazısının Fransızca tercümesini de iletiyor, birkaç hafta önce Türk Basınına gönderilen bildirgelerde, Atatürk'ün sıhhati konusunda yazı yayınlamamalarının kendilerine bildirildiğini kaydediyor, yazısına şöyle son veriyordu: “Yalman, tehlikeyi göze aldı; şimdi cezasını çekiyor²⁸”.

Ağustosun sonlarına doğru Atatürk'ün sıhhatında belirgin bir iyileşme kaydedilmişti. Bu haberi Türkiye Dışişleri Bakanından ve Cumhurbaşkanı'nın özel sekreterinden öğrenen *Sir Percy Loraine*, 20 Ağustos 1938'de İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 60 sayılı kapalı telinde bildiriyordu. Hariciyede iyi etki yapan bu haberi, Birinci Sekreterlerden *L. Baggallay* “tatmin edici” buldu²⁹. Gazi iyileşmeye devam ediyordu. 10 Eylülde İstanbul'dan *Sir Lancelot Oliphant*'a özel bir yazı gönderen İngiliz Büyükelçiliği Müşavirlerinden *James Morgan*³⁰, daha önce sözü edilen Fransız mütchassisının

²⁶ PRO., FO. 371/21925/E 4614.

²⁷ *Edward Frederick Lindley Wood, Lord Halifax* (1881-1959). 1938-1940 arasında İngiltere Dışişleri Bakanı idi. Bk. *Chambers Biographical Dictionary*, Londra, 1969.

²⁸ PRO., FO. 371/21925/E 4866, *Lorraine*'den *Lord Halifax*'a, 412 sayılı yazı, İstanbul, 13 Ağustos 1938.

²⁹ PRO., FO. 371/21925/E 4939. *Herbert Lacy Baggallay*, 27.12.1933'de İngiltere Hariciyesi Birinci Sekreterliğine atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

³⁰ *James Morgan*, 18.9.1930'da İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliğine müşavir atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

üç dört gün önce tekrar Türkiye'ye gelerek Atatürk'ü muayene ettiğini, hastanın durumundan memnun olarak Paris'e döndüğünü Dr. Aras'a atfen bildiriyor, Atatürk'ün biraz daha iyi olduğunu kesin bir ifadeyle belirtiyordu³¹. (Bak: Fotokopi No. 12).

Bu tarihten Ekim başlangıcına kadar, Atatürk'ün sıhhati hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığına hiçbir haber gönderilmediğine göre, Gazinin gittikçe iyileşmekte olduğu sonucu çıkarılabilir; fakat 6 Ekimde Cumhurbaşkanı'nın yeniden ağır surette hastalandığına dair etrafta "endişe verici söylentiler" dolaşmaya başladı. Durumu İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı *Sir A. Cadogan*'a bildiren *Sir Percy Loraine*, Dr. Aras'tan aldığı bilgiyi şöyle özetliyordu: "Dr. Aras'ın Cenevre'de bulunduğu sıralarda Atatürk'ün hastalığı nüksetmiş, vücudunda yeniden hasıl olan su çıkarılarak hasta biraz kendine gelmiştir. Atatürk'ün morali yüksektir; hastalıkla mücadele azmi sarsılmamıştır. Tıp açısından henüz kesin bir tahmin yürütülemez. Hastanın her iyileşmesini bir nüksetme devresi takip ettiğine göre, iyileşme yönünün istikrar kesbedip etmiyeceğini kimse söyleyemez. Bu arada Atatürk, 29 Ekim dolayısıyla Ankara'da düzenlenecek törene katılmak istiyor. Yakında bu konuda bir karar almak icap edecek". İngiltere Dışişleri Bakanlığında bu belgeyi yorumlayan Birinci Sekreterlerden *R. J. Bowker*, bu haberin tatmin edici olmadığına işarette şunları ekliyordu: "Hariciyeye ulaşmamış ve inanılır bir kaynaktan alınmış başka bir rapordan öğrendiğime göre, Cumhurbaşkanı'nın bir daha yataktan kalkması beklenmiyor"³². (Bak: Fotokopi No. 20)

Atatürk'ün hastalığı, ilk devresinde halktan bir süre gizli tutulmuştu, fakat iyileşme ümidi azalınca bu yoldan vazgeçilerek devamlı surette bülten yayınlamak yoluna gidilmişti. 17 Ekimde İstanbul'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdiği kapalı telde, aynı gün Basına verilen resmî bültene işaret eden *Sir Percy Loraine*, 16 Ekimde Atatürk'ün karaciğerinde kötüye doğru bir değişiklik kaydedildiğini bildiriyor, şunları ekliyordu: "Yapılan tedavi sonucunda bu sabah saat 10'a kadar Atatürk'ün durumunda hafif bir iyileşme kaydedilmişse de, durumu ağırlığını muhafaza etmiştir". Resmî bültenin

³¹ PRO., FO. 371/21925/E 4939.

³² PRO., FO. 371/21925/E 5969, *Lorraine*'den *Sir A. Cadogan*'a, 23 sayılı, "mahrem" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 6 Ekim 1938.

bir suretini diplomatik çantayla gönderen Büyükelçi, *İstanbul* gazetesinin aynı günkü sayısında yayınlanan benzer bir bildirin kupürünü de iliştiirmeyi ihmal etmemiş, ayrıca İngiliz Kırâlını durumdan haberdar etmişti. İngiliz Hariciyesinde kötümserlikle karşılanan bu haberi Üçüncü Sekreter *J. R. Colville* 18 Ekimde şöyle yorumladı: “Şimdiye kadar büyük bir gizlilik taşıyan Atatürk’ün sıhhatiyle ilgili haberleri şimdi alenî yapan Türkiye Hükümetinin, en kötü bir gelişmeyi beklemekte olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk’ün çelik bünyesinin daha ne kadar dayatacağını öğreneceğiz”. Aynı gün, Birinci Sekreter *R. J. Bowker* şunu ekledi: “Durum kötü görünüyor³³”. (Bak: Fotokopi 22 ve 22A)

Bir gün sonra *Sir Percy Loraine*, Londra’ya şu kötü haberi gönderiyordu: “Cumhurbaşkanının durumu ümitsiz. Anî olarak ölmesi muhtemel. Kırâla haber gönderdim”. Bu belge, İngiliz Hariciyesi Birinci Sekreteri *L. Baggallay* tarafından 20 Ekimde şöyle yorumlandı: “Bu sabah gelen haberler daha iyidir, fakat kısa bir zaman meselesi olduğu aşikârdır³⁴”. (Bak: Fotokopi No. 24). 21 Ekimde *Sir Percy Loraine*’in Londra’ya gönderdiği kapalı telde, Cumhurbaşkanının biraz iyileştiği bildiriliyor, “mahrem” işaretli bir paragrafta şunlar ekleniyordu: “Atatürk’ün sıhhatındaki hafif gelişme, sonucun gecikmesinden başka birşey değildir. Onu ancak bir harika kurtarabilir. Öğrendiğime göre, vücudunda biriken su beynine gitmiş ve onu mantığından mahrum etmiştir. Lütfen Kırâla bildiriniz”. İngiltere Dışişleri Bakanlığında, Birinci Sekreter *R. J. Bowker*, bu belgeyi 21 Ekimde şöyle yorumladı: “Cumhurbaşkanının hafta sonunda ölmesi ihtimali gözönünde tutularak uygun bir mesaj gönderilmesi için tedbir alınmalıdır”. Bu münasebetle Hariciye Muahedeler Şubesi asistanlarından *Edgar William Light* tarafından bir müsvedde hazırlanmış, fakat bunun kime gönderileceği bir türlü kararlaştırılmamıştı. *R. J. Bowker*, Ata’nın ölümü üzerine herhalde bir vekil atanacağını ve mesajın “Cumhurbaşkanı Vekili”ne gönderilmesini tavsiye ediyor; Birinci Sekreter *L. Baggallay*, mesajın hemen hazırlanması lüzumunu belirtiyor; *R. J. Bowker*, 24 Ekim, 1938 tarihli yorumunda şunları

³³ PRO., FO. 371/21925/E 6049; PRO., FO. 371/21926/E 6204, *Loraine*’den Londra’ya, 87 sayılı, “ivedi” işaretli kapalı telyazısı ve 520 sayılı yazı, İstanbul/Ankara, 17 Ekim 1938.

³⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6111, *Loraine*’den Londra’ya, 175 sayılı, “önemli” işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 19 Ekim 1938.

ekliyordu: “Bugünkü basın haberlerine göre Cumhurbaşkanı daha iyidir³⁵”. (Bak: Fotokopi No. 13; 13A, 13B ve 13C)

Atatürk'ün sıhhatında iyiye doğru kaydedilen bu hafif gelişme üzerine tıp bültenlerine ara verilmişti. *Sir Percy Loraine*, 26 Ekimde Londraya gönderdiği kapalı telde, üç gün süren komadan sonra Atatürk'ün, irade gücü sayesinde bir hafta önceki krizi atlatmış olduğunu bildiriyor, şöyle diyordu: “Durumun olağanüstü tarafı şudur: Atatürk, hastalığının öldürücü olduğunu asla anlamamıştır. Kendine geldiği günün akabinde gazete aratmış ve devlet işlerini sormuştur. Bültenlere bu yüzden ara verilmiş olsa gerek. Onun hayattan göçmesi şimdi gün meselesi değil, hafta meselesi olmuştur. Kalb ve böbreklerinin hâlâ iyi bir durumda olduğu söyleniyor. Heyecanlanmazsa ve komplikasyon olmazsa, devamlı tedavi sayesinde hastalığın önünün alınması ve hastanın birkaç yıl yaşaması mümkün olabilir. Cumhurbaşkanı hasta olduğu günlerde Kabineye tam ahenk hâkim olmuş ve önemli her konuda İsmet İnönü'ye danışılmıştır. Bu bilgiyi Dışişleri Bakanından temin ettim. Lütfen Kırالا bildiriniz³⁶”.

Atatürk'ün Son Cumhuriyet Bayramı

29 Ekim 1938, Cumhuriyetin kuruluşunun 15'inci yıldönümü idi, fakat Atatürk'ün ağır hasta olması yüzünden Ankara'da pek sönük geçmişti; oysa *Sir Percy Loraine*'nin Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a bildirdiğine göre, diğer zamanlarda bu gün oldukça parlak törenlere sahne olurdu. Bu yıl mutlak kabul resmi, Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda tarafından düzenlenmiş, öğleden sonra yapılan askerî geçit resminde resmî selâmı Meclis Başkanı ifa etmişti. Törenden önce Başbakan, Cumhurbaşkanı'nın silâhli kuvvetlere hitap eden bir mesajını okumuştur. Atatürk, bu mesajında, geçmişte vatana yaptıkları hizmetten ötürü silâhli kuvvetlerin ve memleketin şükran duygularını beyan etmiş, gelecekte de onlara güveni olduğunu belirtmişti. Öteyandan Cumhuriyet Halk

³⁵ PRO., FO. 371/21926/E 6158, *Loraine*'den Londra'ya, 182 sayılı, “önemli” işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 21 Ekim, 1938.

³⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6308, *Loraine*'den Londra'ya, 185 sayılı, kapalı telyazısı, Ankara, 26 Ekim 1938. Sureti Kırالا gönderildi.

Partisi, her yıl düzenlediği gece ziyafetinden bu yıl vazgeçmişti³⁷. (Bak: Fotokopi No. 26).

Türkiye’de üç gün süren Cumhuriyet Bayramı, 28 Ekim 1938’de Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın Ankara’da verdiği bir söylevle başlamıştı. *Sir Percy Loraine*, bu konuda Londra’ya şu raporu gönderiyordu: “Şükrü Kaya, bu söylevinde, saltanat rejimiyle Atatürk’ün kurduğu aydın rejimi kıyaslamış; halkın egemen ve halk iradesinin herşeyin üstünde olduğunu; Atatürk’ün kurduğu hükümet sisteminin olumlu ve faydalı sonuçlarını görmek için bugünkü Türkiye’ye göz atmanın yeterli olduğunu ileri sürdü. Türk liderleri, Şükrü Kaya’nın söyleviden kastedilen manayı yabancılara anlatmak sorunuyla karşı karşıydılar. Onun, halk egemenliği ve Büyük Millet Meclisi’nin rolünü belirtmekten maksadı, Türkiye’de bugünkü hükümet sisteminin, Atatürk’ün ölümüyle sona ermiyeceğine dair ulusu temin etmektir. Cumhurbaşkanı ölebilir, fakat halkın iradesini temsil eden Büyük Millet Meclisi ölmez. Atatürk devrimi ve Cumhuriyet rejimi, aksamadan ve halk temsilcilerinin önderliği altında devam edecektir”. *Sir Percy Loraine*, Şükrü Kaya’nın söylevinin Fransızca tercümesini yazısına iştiriyordu. Bu belge, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Üçüncü Sekreterlerinden *J. R. Colville* tarafından 11 Kasım’da şöyle yorumlandı: “Atatürk’ün ölmesi ihtimalinin kesinleştiği bir zamanda eski rejime yapılan bu sert saldırı şunu gösteriyor: Hükümet, Türkiye içinde ihtilâle karşı bazı gerici etkilerin var olduğunu anlıyor, fakat Nis (Fransa’da bir şehir) dışında kimse saltanatın geri getirilmesi ihtimalini ciddi surette düşünemez³⁸”. (Bak: Fotokopi No. 27).

Atatürk’ün Ölümü

Atatürk, 10 Kasım, 1938’de gözlerini ebediyen kapadı. Bu acı olay, aynı gün, *Sir Percy Loraine* tarafından kapalı bir telle Londra’ya şöyle duyuruluyordu: “Cumhurbaşkanı bu sabah takriben saat 9’da vefat etti. Kırkala durumdan bilgi verildi”. Aynı gün, İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*, *Sir Percy Loraine*’e gönderdiği kapalı

³⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6621, *Loraine*’den *Lord Halifax*’a, 552 sayılı yazı, Ankara, 4 Kasım 1938.

³⁸ PRO., FO. 371/21926/E 6622, *Loraine*’den *Halifax*’a, 553 sayılı yazı, Ankara, 4 Kasım 1938.

telde şöyle diyordu: “İngiltere Kırallığı, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve birinci Cumhurbaşkanı Atatürk’ün vefat ettiğini en derin üzüntü ile öğrenmiş bulunuyor. Kırallık, Türk ulusunun kaybının ne kadar büyük olduğunu tamamen müdrük bulunduğunun geçici Devlet Başkanına bildirilmesi buyruğunu vermiştir³⁹”. Yine aynı gün *Sir Percy Loraine, Lord Halifax’a* gönderdiği kapalı telde, Atatürk’ün ölümünü ve Büyük Millet Meclisi Başkanının geçici olarak Cumhurbaşkanı görevini üstelendiğini duyuran resmî bildiriye değinerek, Meclis Başkanının, Anayasa’nın 34’üncü maddesi gereğince yeni bir Cumhurbaşkanı seçmek için Meclisi 11 Kasım sabahı saat 11’de toplantıya çağırdığını bildiriyordu⁴⁰.

Londra’daki Türk Maslahatgüzarı Kadri Rızan, aynı gün, İngiltere Dışişleri Bakanlığında Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant’ı* ziyaret ederek, Atatürk’ün ölümünü resmen bildiriyor ve toplantıya çağrılan Büyük Millet Meclisi yeni bir Cumhurbaşkanı seçinceye kadar, Meclis Başkanının, Anayasa’nın 33’üncü maddesi gereğince Cumhurbaşkanı Vekili atandığını sözlerine ekliyordu. Meclis ertesi günü toplanarak bu konuda bir karar verecekti. Türk diplomat devamla, bu arada Basında, Atatürk’ün bir vasiyetnamesini gördüğünü; bu gerçekse, oy verimine etki yapıp yapmayacağını bilmediğini söylüyordu. *Sir Oliphant*, Türk Maslahatgüzarına, ziyaretinden ötürü teşekkür ediyor, Dışişleri Bakanı *Lord Halifax’ın* buyruğunu yerine getirerek, Atatürk’ün ölümünden dolayı İngiltere Hükümetinin ve şahsen kendinin en derin sempatilerini beyan ediyor, Ata’nın ölümünün ulusal bir kayıp olduğunu ve iki memleket arasındaki yakın ilişkilerden ötürü İngiliz halkını üzeceğini sözlerine ekliyordu⁴¹.

Bu arada *Sir Percy Loraine*, Atatürk’ün vefat ettiğini bildiren son tıbbi raporuyla ilgili Anadolu Ajansı bülteni, Hükümet bildirisi ve Cumhurbaşkanı Vekili Abdülhalik Renda’nın yayınladığı tebliğin

³⁹ PRO., FO. 371/21926/E 6638, *Lorraine*’den Londra’ya, 194 sayılı kapalı telyazısı, 10 Kasım 1938. *Halifax*’tan *Lorraine*’e, kapalı telyazısı, Londra, 10 Kasım 1938.

⁴⁰ PRO., FO. 371/21926/E 6647, *Lorraine*’den *Halifax’a*, 195 sayılı “ivedi” işaretli kapalı telyazısı, 10 Kasım 1938.

⁴¹ PRO., FO. 371/21926/E 6692; bu görüşme hakkında, Hariciye Birinci Sekreteri *C. W. Baxter* tarafından 17 Kasım 1938’de 514 sayılı yazıyla *Sir Percy Loraine*’e bilgi verildi.

birer suretini *Lord Halifax*'a gönderiyor, Hükûmet bildirisinin, merhum Cumhurbaşkanından övgüyle bahsettiğini, memleketteki nizamın devam ettirilmesinde ulusun her yardımı yapacağına Hükûmetin emin bulunduğunu beyan ettiğini bildiriyordu. Fransızca hazırlanan tıp raporu Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. Dr. M. Kemal Söke, Dr. Nihat Reşat Belger, Prof. Dr. Âkıl Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter, Dr. M. Kâmil Berk ve Dr. Abrevaya Marmaralı tarafından imzalanmıştı⁴². (Bak: Fotokopi No. 30 ve 30A)

Atatürk'ün ölümüyle ilgili olarak yayınlanan bildirinin bir sureti, Türkiye'nin Londra Maslahatgüzarı Kadri Rızan tarafından 11 Kasım'da, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*'a gönderilmişti. Önemli kısmı aynı günkü *Times* gazetesinde de yayınlanan Hükûmet bildiri aynen şöyle idi:

“Müdavi ve Müşavir tabiblerin neşredilen son raporu, Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir.

Bu acı hâdise ile Türk vatanı Büyük Yapıcısını, Türk milleti ulu şefini, insanlık büyük evlâdını kaybetti.

Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyaından dolayı en derin taziyelerimizi sunarız.

Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkla ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız.

Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki, ölmez olan onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiyesi'dir.

Hükûmetimiz, içinde bulunduğumuz şu mühim anda, bugüne kadar olduğu gibi, dikkatle vazife başındadır.

Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunda büyük Türk milletinin hükûmeti ile tekvücut olarak teyid ve temin edeceğine şüphe yoktur.

Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 33'üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda, Reisicumhur Vekâleti vazifesini deruhte etmişlerdir.

Yine Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 34'üncü maddesi mucibince, Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhuru intihap edecektir.

⁴² PRO., FO. 371/21926/E 6834, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 569 sayılı yazı, Ankara, 10 Kasım, 1938.

Türkiye'nin en büyük makamına Teşkilât-ı Esasiye Kanununa göre geçecek olan zatın etrafında, hükûmetiyle, şanlı ordusuyla ve bütün kudret ve kuvvetiyle Türk milleti sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesinde devam edecektir.

Bugün ayrılığına ağladığımız büyük Şefimiz Atatürk, her vakit Türk milletine güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı.

Türk gençliği onun kıymetli vediası olan Türkiye Cumhuriyetini daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir.

Kemal Atatürk, Türkün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır⁴³". (Bak: Fotokopi No. 14 ve 14A).

Atatürk'ün ölümü, diğer memleketlerde de tepkiler yarattı. Türkiye ile Yunanistan arasında son yıllar zarfında kaydedilen büyük yaklaşımdan ötürü, Atina Basını, Ata'nın ölümü ve halefinin seçimiyle ilgili yazılara büyük önem verdi. Bütün Yunan gazeteleri, yayınladıkları çeşitli yazılarda, Atatürk'ün Türkiye için yaptığı büyük eserlerden övgüyle bahsediyor; Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği Birinci Sekreteri *Henry Hopkinson*'un⁴⁴ anlattığına göre, "Uzun tarihleri boyunca birbirlerine karşı düşmanca mücadele eden iki memleketin bir uzlaşmaya varmasını arzulayan ve Yunanistan'ın sağlam bir dostu bulunan Atatürk'ün matemine bürünüyorlardı". *Henry Hopkinson*, bu konuda Londra'ya gönderdiği raporunda şunları ekliyordu: "Atatürk, Balkan memleketleri arasındaki işbirliği idealine ve Avrupa'nın bu köşesinde barışın devamına büyük ölçüde yardım etmiştir. Yunan politika dünyası, onun yerine İsmet İnönü'nün atanmasını, Atatürk politikasının devamına bir teminat olarak iyi karşılamıştır. Ata'nın cenaze töreninde Yunanistan, Başbakanı *Metaksas* tarafından temsil edilecektir⁴⁵".

Öteyandan Tunus'daki İngiliz Başkonsolosu *W. C. Knight*'in Londra'ya bildirdiğine göre, Tunus'un Arap Basını, Atatürk'ün ölümünü hemen hemen bir sessizlik içinde karşılamıştı. Başkonsolos

⁴³ PRO., FO. 371/21926/E 6693, Kadri Rizan'dan *Sir Lancelot Oliphant*'a yazı, Londra, 11 Kasım 1938.

⁴⁴ *Henry Hopkinson*, 21.1.1936'da Atina'daki İngiliz Büyükelçiliğine Birinci Sekreter atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

⁴⁵ PRO., FO. 371/22360/R 9385, *Henry Hopkinson*'dan *Lord Halifax*'a, 422 sayılı yazı, Atina, 17 Kasım 1938.

raporunda şöyle diyordu: “Bütün lâikliğine rağmen, İslâm Dünyasının belli başlı kahramanlarından sayılabilecek millî bir kurtarıcının büyük başarılarını kutlayarak, halen baskı altında bulunan kendi ulusal duygularını etrafa duyurmak hususunda bu fırsattan faydalanmaları beklenirdi. Fakat yerli Arap halkı ve liderlerinin tutuklu olmayanları, din sorununda hâlâ savaştan önceki ‘eski kafalı’ Türkler kadar tutucudurlar. Atatürk’ün kendi memleketine temin ettiği bütün maddî çıkarların onlarca mânâsı yoktur, çünkü bu çıkarlar arasında dinsel olmayan şu yenilikler vardır: Kadınların kölelikten kurtarılması, medreselerin kapatılması, Avrupa kanun ve âdetlerinin kabulü. Tunus’da Fransız güdümü şimdiki halinde devam ettiği süre, Tunus’un Türkiye’yi örnek tutması söz konusu olamaz. Müslümanlar örnek olarak Türkiye’yi değil; ihtilâl yerine barış yoluyla gelişmeyi tercih etmesi, ırk ve dil yakınlığı bakımından Mısır’ı örnek tutacaklardır⁴⁶”.

Atatürk’ün Halefi

Bu sırada, İngiltere Dışişleri Bakanlığını ilgilendiren önemli konulardan biri de, Büyük Millet Meclisince seçilecek yeni Cumhurbaşkanı idi. İngiliz Büyükelçisi, 1937 Aralığından beri bu konuyla alâkadar oluyor, 30 Aralık, 1937’de Londraya gönderdiği yazıda, Atatürk ölünce, kısa süreli bir düzensizlik meydana geleceğinden şüphe edilmediğini; henüz ortada belirli bir halef olmamakla beraber, Mareşal Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü’nün belki en kuvvetli iki aday olduğunu bildiriyor, şunları ekliyordu: “Tahminimce bu şahsiyetler, Başbakan, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve Büyük Millet Meclisi’yle işbirliği yaparak, Cumhurbaşkanlığına getirilecek aday konusunda çabucak bir karara varacaklardır. Bu devrenin güç olacağından şüphe edilemez, fakat bunun, rejim ve sükûn bozulmadan atlatılacağı görüşümdedir⁴⁷”.

Üç ay kadar sonra, *Sir Percy Loraine*, Fransız Büyükelçisi *Ponsot*’la yaptığı görüşmeyi Londra’ya şöyle anlatıyordu: “*Ponsot*’a göre ortada şu nazariye var: (Bunu hangi kaynaktan öğrendiğini bildirmedim)

⁴⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6955, *W. C. Knight*’tan Londra’ya, 131 sayılı yazı, Tunus, 17 Kasım 1938.

⁴⁷ PRO., FO. 371/21925/E 70, *Lorraine*’den Londraya, 192 sayılı, “özel ve mahrem” işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 30 Aralık 1937.

Atatürk, 1939 yılında süresi dolunca, Cumhurbaşkanı olarak adaylığını yenilemeyecek. Bundan çıkarılan mânâ şudur: İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçilecek, Atatürk ise, lüzumu halinde, bir yol gösterici görevinde bulunacak ve bu suretle Cumhurbaşkanlığının sorumluluklarından kurtulmuş olacak. *Ponsot*, bu nazariyesini destekleyici mahiyette, son günlerde kamu fonksiyonlarında, özellikle Balkan Bağlaşıkları Konseyi'nin geçen ay düzenlenen oturumları dolayısıyla yapılan kutlama törenlerinde İsmet İnönü'ye verilen öneme dikkatimi çekmiştir". *Sir Percy Loraine*, bu bilgiyi Londra'ya gönderirken, *Ponsot*'un nazariyesini doğrulayıcı veya yalanlayıcı bilgiye sahip olmadığını, bu konuda eline bilgi geçerse bildireceğini kaydediyor, İsmet İnönü'yle ilgili olarak şöyle diyordu: "Herhalde hatırlıyacaksınız: İsmet'in resmî görevinden çekilmesiyle ilgili nedenler hakkında tarafınıza gönderdiğim 26 Kasım 1937 gün ve 22 sayılı kapalı telyazımda Cumhurbaşkanı olarak Atatürk'ün yerini alması için onun yedek olarak muhafaza edilmesi ihtimalinden bahsetmişim". Bununla beraber, *Sir Percy Loraine*, *Ponsot*'un nazariyesini büyük bir ihtiyatla karşılamayı tercih ediyor ve şu hususta emin bulunduğunu ileri sürüyordu: "Atatürk, 1939'da tekrar seçilmek isterse, seçilecektir. Acaba İsmet, azametli şefinin bütün önemli konularda arka sahneden belirteceği görüşler ve onun hâlâ muazzam olan kişisel prestiji karşısında, *Ponsot*'un ileri sürdüğü şartlara göre, Cumhurbaşkanlığı kabul eder mi? Dahası var; hâlâ bütün kabiliyetleri gayet iyi durumda, sıhhati sağlam olan Atatürk'ün, istese de, arka sahneye çekilmeyi kabullenmesi kolay mı? Onun olağanüstü karakter gücü ve istediği herşeye daima nail olan bir şahsiyet olduğu gözönünde tutulursa, bu kabil sorular sormamak imkânsızdır⁴⁸".

1938 Temmuz sonlarına doğru Atatürk'ün sıhhatında kötüye doğru bir gelişme kaydedilince yine bir haleften söz konusu edilmeye başlanmış, bu defa Fethi Okyar'ın Cumhurbaşkanı Vekili atacağına dair etrafta söylentiler dolaşmaya başlamıştı⁴⁹. Fakat 4 Ağustos 1938'de, İstanbul'dan *Sir Lancelot Oliphant*'a gönderdiği 48 sayılı, "özel ve mahrem" işaretli kapalı telyazısında, *Sir Percy Loraine* şöyle diyordu: "Cumhurbaşkanlığı makamı için Atatürk'ün yerini

⁴⁸ PRO., FO. 371/21925/E 1851, *Lorraine*'den *Oliphant*'a, "özel ve mahrem" işaretli mektup, Ankara, 24 Mart 1938.

⁴⁹ PRO., FO. 371/21925/E 4596, *Lorraine*'den *R. W. Butler*'e, "mahrem" işaretli yazı, İstanbul, 30 Temmuz 1938.

alacak bir halef göstermek ve bir Vekil seçmek üzere Kabinenin ivedi ile Ankara'da toplanmakta olduğu haberleri asılsızdır⁵⁰". Aynı gün *Oliphant*'a gönderdiği 49 sayılı, "özel ve mahrem" işaretli kapalı telyazısında şunları ekliyordu: "Bir talihsizlik eseri olarak Atatürk ölse dahi, memlekette karışıklık çıkmayacağına ve rejimin eskisi gibi normal surette devam edeceğine dair Dr. Aras beni temin etti. Atatürk, Cumhurbaşkanlığı makamı için kendi halefini bizzat seçerse, Türkiye'nin bütün yöneticileri bunu oybirliğiyle kabul edeceklerdir; fakat halef göstermediği takdirde, yerini kimin alacağı konusunda kendi aralarında anlaşmaya varmış bulunuyorlar. İsmet İnönü'nün seçileceğini tahmin ediyorum. Sonuç ne olursa olsun, Cumhurbaşkanlığına seçilecek aday konusunda Türk liderleri arasında oybirliği vardır ve Cumhurbaşkanlığı Vekilliği ihdası söz konusu değildir". Bu belge, İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgiyle okunmuş ve Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*, 5 Ağustosta belgeye eklediği yorumda, uzun süre dostu bulunan bir Türkle bir gece önce görüşüğünü ve onun, *Sir Percy Loraine*'nin telyazısındaki bilgiyi aynen doğruladığını, yani Atatürk'ün ölmesi halinde memlekette karışıklık çıkmaması için tedbir alındığını ve Türk Ordusunun yeni Başkomutanının seçilmiş bulunduğunu bildirdiğini ileri sürüyordu⁵¹.

Ekimin ilk yarısında Atatürk'ün durumu kötüye giderken, onun yerini alacak halef konusunda etrafta söylentiler dolaşmaya başlamıştı. *Sir Percy Loraine*'nin 10 Ekim 1938'de İstanbul'dan Hariciye Müsteşarı *Sir A. Cadogan*'a gönderdiği kapalı telde, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'ın ismi üzerinde duruluyor, ailesini Londra'ya göndermiş olduğu halde kendisinin hâlâ Türkiye'de olduğu ve seyahatini iki defa ertelediği kaydediliyor, ezcümle şöyle deniyordu: "Fethi'nin bu hareketi, Atatürk'le olan sağlam şahsî dostluğunun sonucu olabilir. Öteyandan Atatürk'ün Fethi'yi Cumhurbaşkanlığına aday olarak göstermek istediğine dair etrafta bir söylenti var. Bu söylentiyi kontrol etmek çok güç. Şayet gerçekleşse, Atatürk öldüğü takdirde rejimin bir imtihana tabi tutulmasından çok korkuyorum. Atatürk'ün isteğine kimse karşı koymak istemiyektedir. Aynı zamanda Fethi'nin, gerek memlekette gerekse Büyük

⁵⁰ PRO., FO. 371/21925/E 4614.

⁵¹ PRO., FO. 371/21925/E 4614.

Millet Meclisi'nde kendisini destekleyecek yeterlikte popüler olduğundan şüpheliyim. Sıhhati de sağlam değildir ve böyle bir önemli makama getirilmesi, Türk liderleri arasında, Atatürk'ün güçlü karakterinin tamamen kontrol altında bulundurduğu şahsî kıskançlıkların patlak vermesine yol açabilir. Bence Atatürk'ün yerini alabilecek halef olarak her tarafta kabul edilen, millet arasında oldukça rağbet gören ve kendi otoritesini hemen kurabilecek tek kişi, İsmet İnönü'dür. Mareşal (Çakmak) da sağlam karakter sahibidir, fakat bu görevi isteyeceğini sanmıyorum. Bu arada Atatürk'ün sıhhatında önemli ve devamlı bir iyileşme kaydedilmediği takdirde, daha fazla yaşayamayacağından korkuyorum. Bu telyazımla sizi korkutmak istemiyorum, yalnız bazı kesin gelişmelere karşı hazırlamak istiyorum". İngiltere Dışişleri Bakanlığında büyük ilgi toplayan bu belge, Birinci Sekreter *R. J. Bowker* tarafından 17 Ekimde şöyle yorumlandı: "Atatürk'ün Fethi Okyar'ı halefi yapmak isteyeceğini hiç düşünmemiştim". Aynı gün Birinci Sekreter *C. W. Baxter*⁵² şu yorumu ekledi: "Söylenti şimdi İngiliz Basınına da aksetmiş bulunuyor. Bunun gerçek olup olmadığını söylemek güç"⁵³. (Bak: Fotokopi No. 21)

Bu arada Türkiye Hükûmeti de, Cumhurbaşkanının ölmesi ihtimalini gözönünde tutarak, Büyük Millet Meclisi'ni özel toplantıya çağırarak ve yeni bir Cumhurbaşkanı seçtirmek için gereken hazırlıkları yapıyordu. *Sir Percy Loraine*'nin 19 Ekimde Londra'ya bildirdiğine göre, Cumhurbaşkanlığı için iki aday vardı. Büyükelçi, bunlardan birinin İsmet İnönü olacağını ve onun seçileceğini tahmin ediyor; milletvekili olmadıklarından Mareşal Fevzi Çakmak'la Fethi Okyar'ın, Anayasa bakımından aday gösterilemeyeceklerini ileri sürüyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığında büyük bir ilgiyle okunan bu belge, Üçüncü Sekreter *J. R. Colville* tarafından 20 Ekimde şöyle yorumlandı: "General İsmet İnönü'den başka diğer adayın kim olacağını bilmiyoruz, fakat Fethi Okyar ve Mareşal adaylıktan muaf tutulduklarına göre, İsmet'in seçileceğinden şüphe edilemez". Aynı gün, Birinci Sekreter *R. J. Bowker* şu yorumu ekledi: "Şayet Mareşal veya Fethi Okyar Cumhurbaşkanı seçilecekse, onları mebus yapmada herhangi bir güçlük olacağını sanmıyorum. Bu makama

⁵² *Charles William Baxter*, 2.2.1928'de, İngiliz Hariciyesi Birinci Sekreterliğine atanmıştı; bk. *Foreign Office List*, op. cit.

⁵³ PRO., FO. 371/21925/E 6034, *Lorraine*'den *Sir A. Cadogan*'a, 18 sayılı, "oldukça mahrem" işaretli kapalı telyazısı, İstanbul, 10 Ekim 1938.

General İnönü'nün seçileceği muhakkak görülüyor. Gösterilecek olan adayın oybirliğiyle seçilmesi için herhalde arajman yapılacaktır. Böyle bir zamanda birbirlerine muhasım tarafların meydana gelmesi doğru olmasa gerek. Türkiye Cumhurbaşkanı dört yıllık bir süre için seçilir. Atatürk, her sürenin sonunda tekrar seçiliyordu; fakat halefi aynı usule tabi olmayabilir. Oysa Cumhurbaşkanının sık sık değışmesi, Türkiye'nin şimdiki anayasa gelişimi açısından uygun değildir⁵⁴". (Bak: Fotokopi No. 23, 23A ve 23B).

Atatürk'ün öldüğü günün akabinde, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçileceğini yetkili bir kaynaktan öğrenen *Sir Percy Loraine*, bunu Hariciyeye duyuruyordu. Bakanlık Üçüncü Sekreteri *J. R. Colville*, bu belgeyle ilgili 11 Kasım 1938 tarihli yorumunda şöyle diyordu: "Şimdi Ankara'dan aldığımız habere göre, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiş bulunuyor". Birinci Sekreter *R. J. Bowker* de bunu doğruluyordu⁵⁵. Aynı gün, *Sir Percy Loraine*, Büyük Millet Meclisi'nin 11 Kasım sabahı İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanı seçtiğini bildiriyor, Kıralla haber verilmesini rica ediyordu⁵⁶. Yine aynı gün, Londra'daki Türk Maslahatgüzarı Kadri Rizan, Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine boşalan Türkiye Cumhurbaşkanlığına, Büyük Millet Meclisi'nin oybirliğiyle Malatya milletvekili ve eski Başbakanlardan İsmet İnönü'yü seçtiğini, İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a bildiriyordu⁵⁷. (Bak: Fotokopi No. 28).

Atatürk'ün Cenaze Törenleri

1. Tören Hazırlıkları

Bu arada İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Atatürk'ün cenaze töreninde İngiltere'nin temsil edilmesi konusunda da ilgileniyordu. Bu konu, Atatürk'ün ölümünden üç hafta önce, hastalığının ümitsiz

⁵⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6129, *Loraine*'den Londra'ya, 177 sayılı, "önemli, mahrem" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 19 Ekim, 1938.

⁵⁵ PRO., FO. 371/21926/E 6649, *Loraine*'den Londra'ya, 196 sayılı, "derhal" işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 10 Kasım 1938; aynı kaynak, belge No. E 6647, *R. J. Bowker*'in yorumu.

⁵⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6667, *Loraine*'den Londra'ya, 197 sayılı, "derhal" işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 11 Kasım 1938.

⁵⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6696, Kadri Rizan'dan *Lord Halifax*'a, 883/143 sayılı yazı, Londra, 11 Kasım 1938.

bir hale gelmesi üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığını ilgilendirmeye başlamıştı. *Sir Percy Loraine*, 19 Ekimde Hariciyeye gönderdiği yazıda, İngiliz Kırалını, Atatürk'ün cenaze töreninde temsil edecek bir özel temsilci konusunu ortaya atıyor, şunları belirtiyordu: "İngiltere Hükümetinin böyle bir jesti, hiç şüphesiz, bu memlekette çok takdir edilecek; modern Türkiye'nin kurucusuna karşı memnuniyet verici bir saygı ve Kırалın babasının cenaze törenine katılan Türkiye Başbakanı ve Dışişleri Bakanının jestine bir karşılık teşkil edecektir". Büyükelçi yazısına devamla, böyle bir davranışın önemi üzerinde duruyor, "bu endişe verici günlerde, Atatürk'ün başlıca taraftarı ve destekleyicisi bulunduğu Türk-İngiliz dostluğunu perçinleştirmek için elden gelenin yapılmasını" tavsiye ediyor, şu ihtarda bulunuyordu: "Kırал *Victor Emmanuel* (İtalyan Kırалı) ve *Herr Hitler* (Nazi Almanya'sı Şanselörü) özel temsilcilerini gönderir de biz göndermezsek, bunun Türk-İngiliz ilişkilerine yapacağı kötü etkiyi düşünüyorum. Bu konuda başka bir hükümete danışmadan bir karar almanızı saygıyla tavsiye ederim⁵⁸".

Bu konuyla yakından ilgilenen İngiliz Hariciyesi Müsteşarı *Sir A. Cadogan*, *Buckingham* Sarayında bulunan Kırалın Mabeyincisi *Sir Alexander Hardinge*'e 21 Ekimde gönderdiği yazıya, *Sir Percy Loraine*'nin ilgili telyazısının bir suretini iştiriyor, onun tavsiyesini İngiltere Dışişleri Bakanlığının aynen tasvip ettiğini kaydederek durumun Majeste Kırала bildirilmesini rica ediyordu. Bu yazının gönderilmesinden önce, İngiliz Hariciyesinde epeyi tartışmalar olduğu, belgedeki yorumlardan anlaşılmaktadır. Birinci Sekreterlerden *C. W. Baxter*, 20 Ekimde belgeye eklediği yorumda *Sir Percy Loraine*'nin önerisini Dışişleri Bakanlığı Doğu Masasının siyasal bakımdan desteklemek arzusunda olduğunu bildiriyordu. Müşavir *Sir J. Bland*⁵⁹ şöyle diyordu: "Özel bir temsilci göndermesini Majeste Kırала önermeliyiz. Şayet uygun bir kişi tavsiye edemezsek (ben edemiyorum), bunu Saray seçsin". G. M. ilk harflerini kullanan başka bir yetkili de bu teklifi kabul ediyor, şöyle diyordu: "Herhalde Kırалın kardeşlerinden biri seçilecek⁶⁰". (Bak: Fotokopi No. 25, 25A ve 25B)

⁵⁸ PRO., FO. 371/21926/E 6128, *Loraine*'den Londra'ya, 176 sayılı, "önemli" işaretli yazı, Ankara, 19 Ekim 1938.

⁵⁹ *Sir George Neville Maltby Bland*, 15.7.1929'da Hariciye Müşaviri göreve atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

⁶⁰ PRO., FO. 371/21926/E 6128, *Sir A. Cadogan*'dan *Sir Alexander Hardinge*'e 6128/69/44 sayılı yazı, Londra, 21 Ekim 1938.

İngiliz Kralı, Atatürk öldüğü takdirde cenaze töreninde temsil edilmesi konusunu 25 Ekimde Mabeyincisi *Alex Hardinge*'le görüşüyordu. Kral, özel temsilcisi olarak bir Felt-Mareşalin gönderilmesini istedi. Bunun üzerine, bu göreve atanacak Felt-Mareşalin hazırlanması için, Harbiye Bakanlığıyla temasa geçmesi Mabeyin Dairesine bildirildi⁶¹. (Bak: Fotokopi No. 15 15A, 15B ve 15C). Fakat sekiz gün sonra, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Atatürk'ün biraz iyileştiğini ve krizi atlattığını ihtimalinin olduğunu *Sir Percy Loraine*'nin son telyazısına atfen Mabeyin Dairesine bildiriyordu. İngiliz Hariciyesi Üçüncü Sekreterlerinden *J. R. Colville*'in bu belgelerle ilgili yorumundan anlaşıldığına göre, Atatürk öldüğü takdirde Kralı Felt-Mareşal *Lord Birdwood*⁶² temsil edecekti; (Bak: Fotokopi No. 16) fakat şimdilik bu kararın *Sir Percy Loraine*'e bildirilmesi tavsiye edilmiyordu. Birinci Sekreter *R. J. Bowker*'in izah ettiğine göre, *Lord Birdwood*, Harbiye Bakanlığınca (*War Office*) tavsiye edilmişti. *Connaught* Dükünden sonra en kıdemli Felt-Mareşal olması, Gelibolu savaşındaki rolü ve ordu emeklileriyle birlikte Türkiye'ye yaptığı son ziyaretle Türklerin hürmet ve saygısını kazanmış olmasından ötürü tavsiye edilmişti. *Bowker*, Türklerin, bu davranışı "oldukça isabetli sayacaklarına emin bulunduğunu" kaydediyordu⁶³.

Atatürk'ün ölümü üzerine Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*, Türk Hükümetinin, cenaze törenine yabancıları davet edip etmeyeceğini, edecekse temsilcilerin Türkiye'ye ulaşmalarının ne zaman beklendiğini, 10 Kasımda *Sir Percy Loraine*'den soruyordu⁶⁴. Büyükelçi buna ertesi gün kapalı telle verdiği cevapta, en erken vakitte Türk Hükümetine başvuracağını bildiriyor, şu tavsiyede bulunuyordu: "Cenaze törenine katılmak üzere Ankara'ya deniz veya kara kuvvetleri erlerinden müteşekkil askerî bir müfreze gönderilmelidir. Türk Hükümeti bunu kabul ederse gereken hazırlığı yapayım mı?" Büyükel-

⁶¹ PRO., FO. 371/21926/E 6298, *Alex Hardinge*'den *Sir A. Cadogan*'a yazı, *Buckingham* Sarayı, Londra, 25 Ekim 1938.

⁶² *William Riddell, Baron Birdwood* (1865-1951); 1915'de Anzakların Gelibolu çıkarmasına komuta etmişti. Hatıralarını 1941'de yayınladığı *Khaki and Gown* başlıklı eserde topladı. Bk. *Chambers Biographical Dictionary*, Londra, 1969.

⁶³ PRO., FO. 371/21926/E 6298, *Sir A. Cadogan*'dan *A. Hardinge*'e yazı, Londra, 2 Kasım 1938.

⁶⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6647, *Lord Halifax*'tan *Lorraine*'e, 138 sayılı "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 11 Kasım 1938.

çi bu teklifin suretini Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral *Dudley Pound*'a da gönderdi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı aynı gün buna, Başkomutanın rızasının alınması şartıyla olumlu cevap verdi⁶⁵.

Bir gün önce *Sir Percy Loraine*, Londraya şu tavsiyede bulunuyordu: “Kıralın temsilcisine ek olarak, Akdeniz Filosu Amiralinin de bir savaş gemisiyle İstanbul'a giderek cenaze törenine katılması için arajman yapılabilir. İkinci şık olarak, Birinci Kruvazör Filosu Komutanı, Amiral Yardımcısının bayrağını taşıyan *Devonshire* savaş gemisi gönderilebilir. Kendi inisiyatifinizle bu konularda Türkiye Hükûmetinin görüşünü sorabilirsiniz. Hangi şık kabul edilirse hemen bildiriniz ve Akdeniz Filosu Amiraline de bilgi veriniz. Anladığıma göre *Emden* adlı Alman kruvazörü Karadeniz'dedir ve cenaze törenine katılmak üzere İstanbul'a gitmesi muhtemeldir”.

Bu arada, cenaze töreni arajmanları konusunda İngiliz Hariciyesinde bilgi olmadığı ileri sürülüyor, yabancı temsilcilerin törene katılmasını Türkiye Hükûmetinin bekleyip beklemediği bilinmediğinden, Ankara'ya bir telyazısı gönderildiği ve bu konuda telefon muhaveresinin beklendiği kaydediliyor, birinci Sekreterlerden *R. J. Bowker*, 11 Kasım'da şu yorumda bulunuyordu: “Türk Hükûmeti, yabancı temsilcilerin de törene katılmasını bekliyorsa, Akdeniz Kuvvetleri Başkomutanı giderse olumlu intiba yaratacak. Fakat Türk Hükûmeti, geçmişte savaş gemilerinin İstanbul'u ziyareti için gerekli izni vermiyordu. Bununla beraber, Akdeniz Filosunun bir Amiral Yardımcısı tarafından temsil edilmesini tercih edebilir. Bu konuda *Sir Percy Loraine*'e derhal bir telyazısı gönderilerek Türk Hükûmetinin görüşünü almasını istemeliyiz⁶⁶”.

Aynı gün, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Kıralın, cenaze töreninde Felt-Mareşal *Lord Birdwood* tarafından temsil edileceğini, Mareşala Kurmay subaylarından Yarbay *P. G. Whiteford*'un refakat edeceğini *Sir Percy Loraine*'e bildiriyor, İngiltere adına konacak çelengin münasip zamanda hazırlanması için gereken tedbiri almasını istiyordu⁶⁷.

⁶⁵ PRO., FO. 371/21926/E 6694, *Loraine*'den Londra'ya, 201 sayılı, “derhal” işaretli, kapalı telyazısı, Ankara 12 Kasım, 1938; Hariciyeden *Loraine*'e, 142 sayılı, “ivedi” işaretli kapalı telyazısı, Londra 12 Kasım 1938.

⁶⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6670, Hariciye'den *Loraine*'e, 139 sayılı, “ivedi” işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 11 Kasım, 1938.

⁶⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6673, Hariciye'den *Loraine*'e, 141 sayılı, “ivedi” işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 11 Kasım 1938.

Atatürk'ün cenaze töreninde İngiliz Kırâlı'nın Felt-Mareşal *Lord Birdwood* tarafından temsil edileceği, Birinci Sekreter *R. J. Bowker* tarafından 14 Kasım'da Türk Maslahatgüzârı Kadri Rızan'a da bildirilmişti. Bu münasebetle Hariciye Birinci Sekreterlerinden *H. L. Baggallay*'i ziyaret eden Kadri Rızan, ona İngiliz Hükûmetinin, Atatürk'ün cenaze törenine bir temsilci göndermesinin iyi karşılanacağına dair hükûmetinden aldığı bir telyazısını okumuştur⁶⁸.

Sir Percy Loraine de, Türkiye Hükûmetinin, cenaze törenine dost devletlerden özel temsilci davet etmemekle beraber, bu gibi temsilcileri kabul edeceği görüşünde olduğunu 12 Kasım'da Londra'ya bildiriyor, tören tarihinin henüz tesbit edilmediğini kaydederek, "Törende İngiliz Hükûmetini temsil etmemi arzu ediyor musunuz? Şayet arzu ediyorsanız, Hükûmet adına bir çelenk koyayım mı?" diye soruyordu. Hariciye, buna 15 Kasım'da verdiği cevapta şöyle diyordu: "*Lord Birdwood* Kırâlı temsil edeceğine göre, Hükûmet için ayrı bir temsilci göndermek usulsüzdür. Bununla beraber, özel temsil görevi dışında törene katulabilirsiniz⁶⁹". Büyükelçi, İngiltere Hükûmeti adına bir çelenk koyarsa iyi intiba yaratacağı görüşünde diretiyor, usule aykırı değilse bunu yapmak istiyordu, fakat İngiliz Hariciyesi bunu tasvip etmiyordu, çünkü "küçük büyüğe tabidir" prensibine uyarak, İngiliz Kırâlı'nın temsil edilmesinin Hükûmetin hareketini lüzumsuz kıldığına inanıyordu⁷⁰. Büyükelçi, bu konudaki bilgisizliğinden ötürü Hariciyenin affını diliyor, tecrübe sahibi olmadığını ileri sürüyor, Akdeniz Kuvvetleri Başkomutanı ve kendinin birer çelenk koymaları için gereken tedbirlerin alındığını bildiriyor: "Bu da mı usule aykırıdır? Lütfen ivedi ile cevap veriniz" diyordu. Aynı gün Londra ona şu cevabı veriyordu: "Başkomutan, İngiliz Donanması adına çelenk koyabilir. Tabî siz de, merhum Cumhurbaşkanının hatırası için şahsen çelenk koyabilirsiniz⁷¹".

⁶⁸ PRO., FO. 371/21926/E 6696, *R. J. Bowker*'den Kadri Rızan'a yazı, Londra 14 Kasım 1938.

⁶⁹ PRO., FO. 371/21926/E 6704, *Lorraine*'den Londra'ya, 202 sayılı, kapalı telyazısı, Ankara, 12 Kasım, 1938; Hariciye'den *Lorraine*'e, 150 sayılı kapalı telyazısı, Londra, 15 Kasım 1938.

⁷⁰ PRO., FO. 371/21926/E 6819, *Lorraine*'den Londra'ya, 215 sayılı kapalı telyazısı, Ankara, 16 Kasım, 1938; Hariciye'den *Lorraine*'e, 155 sayılı, "önemli" işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 18 Kasım 1938.

⁷¹ PRO., FO. 371/21926/E 6880, *Lorraine*'den Londra'ya, 217 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 19 Kasım, 1938; Hariciye'den *Lorraine*'e, 159 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, 19 Kasım 1938.

İngilizler, Türk halkı üzerinde iyi bir intiba bırakmak gayesiyle, Felt-Mareşal *Lord Birdwood*'a ek olarak, Akdeniz Filosu Başkomutanını da cenaze törenine göndermeyi ciddi surette düşünüyorlardı. *Sir Percy Loraine*, 12 Kasım'da Londraya gönderdiği telyazısında şöyle diyordu: "Başkomutan bir savaş gemisiyle İstanbul'a gelir ve Ankara'daki cenaze törenine şahsen katılırsa, Türk Hükûmeti çok memnun kalacaktır. Savaş gemisinin tonajı antlaşma hükümleri dışında olduğundan, Türk Hükûmeti, tavsiyem üzerine bir davetiye göndermeyi kabullenmiştir. Ayrıca, Başkomutanın Amirallik gemisinden bir denizci müfrezesi Ankara'daki cenaze törenine katılırsa, çok iyi karşılanacaktır⁷²". Bu arada cenaze töreninin 21 Kasım'da yapılacağı öğrenilmişti. İngiliz Başkomutanı, kendi bayrağını *Malaya* gemisine çekerek 16 Kasım, Çarşamba günü hareketle 18 Kasım Cuma günü saat 16.00'da İstanbul'a vasil olmayı ümit ettiğini Bahriye Bakanlığına bildiriyordu⁷³.

Sir Percy Loraine ise, Kanada, İrlanda, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelânda Hükûmetlerine başvurarak, kendileri adına sempati mesajları iletmesini isteyip istemediklerini sorduğunu Hariciyeye bildiriyordu. İngiliz Büyükelçisinin bu davranışı Hariciyede bir dereceye kadar usulsüz görülmele beraber, ona lâf anlatmanın güç olacağı sonucuna varıldı⁷⁴. Avustralya ve İrlanda Dışişleri Bakanları, Türkiye Hükûmetine doğrudan doğruya kendi Hükûmetleri tarafından sempati mesajları gönderildiğini 12 Kasım'da *Sir Loraine*'e bildirmişlerdi. Kanada, Yeni Zelânda ve Güney Afrika ise, Türkiye Hükûmetine kendileri adına sempatiilerini iletmesini Büyükelçiden rica etmişlerdi. Bunun üzerine *Sir Loraine*'e, gereken yazıları Türkiye Dışişleri Bakanlığına göndermiş, bu yazılara 9 Aralıkta Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu tarafından karşılık verilmişti⁷⁵.

⁷² PRO., FO. 371/21926/E 6705, *Loraine*'den Londra'ya, 204 sayılı, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı, 12 Kasım 1938.

⁷³ Aynı kaynak; Akdeniz Başkomutanından Bahriye Bakanlığına yazı, Londra 13 Kasım 1938 ve 977 sayılı kapalı telyazısı; aynı kaynak, belge No. E 6706, *Loraine*'den Londra'ya, 205 sayılı, "ivedi" işaretli kapalı telyazısı, 12 Kasım 1938 - cenaze töreninin tarihini bildiriyordu.

⁷⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6707, *Loraine*'den Londra'ya, 206 sayılı, kapalı telyazısı, Ankara, 12 Kasım 1938.

⁷⁵ PRO., FO. 371/21927/E 7725, *Loraine*'den *Lord Halifax*'a, 651 sayılı yazı, Ankara, 16 Kasım, 1938.

İngiliz Büyükelçisi, Türk ileri gelenleriyle temaslarına devam ediyordu. 13 Kasım'da Kıralla gönderdiği kapalı telyazısından anlaşıldığına göre, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından kabul edilmişti. İnönü, Atatürk'ün büyük ve ulusal kaybı dolayısıyla İngiliz Kırallının beyan etmiş olduğu sempati mesajına karşılık olarak Türk Hükümeti, ulusu ve kendi adına, ne kadar duygulandıklarını Majeste Kıralla duyurmasını *Lorraine*'den rica etti. Kırallın, Atatürk'ün cenaze törenine özel bir temsilci göndermek kararından da epeyi mütehassis olduğunu sözlerine ekledi⁷⁶. Ertesi gün Büyükelçi, Türkiye Dışişleri Bakanlığıyla birlikte hazırladığı Felt-Mareşalin ziyaret programını gönderiyor, İngiliz Hariciyesi, 14 Kasım tarihli kapalı telyazısıyla bu programı kabul ettiğini bildiriyordu⁷⁷.

Bundan sonra Büyükelçi, Atatürk'ün cenaze töreni hakkında Londra'ya şu kısa bilgiyi veriyordu: "Merhum Cumhurbaşkanının nâşi, 19 Kasım sabahı saat 8.30'da İstanbul'da Dolmabahçe'den kaldırılarak *Yavuz* kruvazörüyle İzmit'e götürülecektir. Bu yüzden Başkomutan, 18 Kasım sabahı İstanbul'a ulaşmalı ve aynı gün bütün ziyaret ve protokol gereklerini yerine getirmelidir. 19 Kasım'da cenaze kortejine donanma tarafından gereken saygı gösterilecektir. Türkiye Dışişleri Bakanlığı gayri resmî olarak şu teklifte bulunmuştur: Henüz kesin olmamakla beraber, İngiliz Başkomutanı arzu ettiği takdirde, amirallik gemisi Büyükada'ya kadar *Yavuz*'a refakat edebilir⁷⁸".

İngiliz heyetinin programıyla ilgili bu yazışmaların yapıldığı sırada, Türkiye Hükümeti, Montrö Antlaşmasının 24 (17 ?)'inci maddesince gerekli davetiyeyi İngiliz Büyükelçisine iletiyor, İngiliz savaş gemisinin Boğazlara ulaşacağı vaktin mümkünse en erken vakitte bildirilmesini rica ediyordu⁷⁹. İngiliz Filosu Başkomutanı ise, Büyükelçinin tavsiyesine uyarak, *Mohawk* adlı İngiliz zırhlısının İstanbul'a gönderilmesinden vazgeçildiğini⁸⁰, Türk savaş gemisi

⁷⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6946, *Lorraine*'den İngiliz Kırallına, kapalı telyazısı, Ankara, 13 Kasım 1938.

⁷⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6710, *Lorraine*'den Londra'ya, 208 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 13 Kasım 1938; Hariciye'den *Lorraine*'e, 144 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 14 Kasım 1938.

⁷⁸ PRO., FO. 371/21926/E 6711, *Lorraine*'den Londra'ya, 209 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 13 Kasım, 1938.

⁷⁹ PRO., FO. 371/21926/E 6755, *Lorraine*'den Londra'ya, 212 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 14 Kasım, 1938.

⁸⁰ PRO., FO. 371/21926/E 6755, İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanından Bahriye Bakanlığına rapor, 14 Kasım 1938.

Yavuz'a İngiliz *Malaya* savaş gemisiyle refakat etmeye hazır olduğunu Bahriye Bakanlığına ve *Sir Percy Loraine'e* bildiriyordu⁸¹.

Öteyandan *Sir Percy Loraine*, Atatürk'ün cenaze törenine temsilci gönderecek yabancı memleketler hakkında şu bilgiyi Londra'ya iletiyordu: "Almanya'dan bir general; Yugoslavya'dan Devlet Başkanı, bir general, bir delege ve 100 er; Romanya'dan biri Bakan olmak üzere 3 general. Fransız Büyükelçisi, memleketinin bir general ve bir parlamento delegesi tarafından temsil edilmesini önermiştir⁸²". Bu arada Filistin Yüksek Komiserinden öğrenildiğine göre, *Emîr Abdullah*, Atatürk'ün cenaze törenine katılmak üzere *Emîr Naif*'le üç temsilci göndermek kararını vermiş, bu karar, Yüksek Komiserlikçe kabul edilmişti⁸³. Törene katılacak Fransız delegelerinin adları da 16 Kasım akşamı Paris'te açıklanmıştı. Fransız heyeti şunlardan teşekkül edecekti: İçişleri Bakanı *Albert Sarraut*, başkan; Yüksek Savaş Konseyi üyesi, Cezayir, Tunus ve Levant Orduları Genel Müfettişi, General *George*; Yüksek Donanma Konseyi üyesi ve Deniz Kuvvetleri Genel Müfettişi *Vis-Amiral de Laborde*; Albay *Colet*. Deniz erlerinden ve 10 subaydan müteşekkil bir müfreze Ankara'da heyete katılacaktı⁸⁴. Almanya'da *Deutsches Nachrichten Buro*'nun 18 Kasım tarihli bir haberinden öğrenildiğine göre, Atatürk'ün cenaze töreninde *Herr Hitler*'i şu zevat temsil edecekti: *Freiherr von Neurath*, General *List*, Amiral *Karls* ve General *Felmy*. Hey'et Berlin'den hareket ederek Cumartesi sabahı Ankara'ya ulaşacaktı⁸⁵.

Bu arada Büyük Millet Meclisi, *Resmî Gazete*'nin 15 Kasım 1938 tarihli sayısında yayınlanan aynı tarih ve 3540 sayılı kanunla, cenaze törenine harcanmak üzere Hükûmete, 500,000 Türk lirası sarfetmek yetkisini verdi. *Resmî Gazete*'nin 16 Kasım 1938 tarihli sayısında yayınlanan 2/9919 sayılı ve 15 Kasım 1938 tarihli bir emirnameyle, kamunun ve resmî makamların matem tutmaları konusunu düzen-

⁸¹ PRO., FO. 371/21926/E 6762, İngiliz Başkomutanından Bahriye Bakanlığına ve *Lorraine'e* yazı, 14 Kasım 1938.

⁸² PRO., FO. 371/21926/E 6673, *Lorraine*'den Londra'ya, 199 sayılı, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 11 Kasım 1938.

⁸³ PRO., FO. 371/21926/E 6792, Filistin Yüksek Komiserinden Sömürgeler Bakanına, kapalı telyazısı, 14 Kasım 1938.

⁸⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6811, *Sir E. Phipps*'den Londra'ya, kapalı telyazısı, Paris, 16 Kasım 1938.

⁸⁵ PRO., FO. 371/21926/E 6882, *Sir G. Ogilvie Forbes*'den Londra'ya, kapalı telyazısı, Berlin, 18 Kasım 1938.

ledi. Bu emirname gereğince: (I) cenaze töreninin yapılacağı 21 Kasım 1938 günü, bütün resmî hükümet kuruluşları ve okullar kapalı kalacak; (II) törenin ertesi gününe kadar bayraklar yarıya indirilecek ve bütün eğlence yerleri kapanacak; (III) 10 Kasım 1938'den itibaren bir ay süre ile Türk hükümeti yetkilileri, yemek, resepsiyon veya eğlence düzenlemeyecek ve bunlara katılmıyacak; ve (IV) tören günü illerde toplantılar yapılacak, halkevlerinde Atatürk'ün hayatını anlatan konferanslar verilecekti⁸⁶.

2. Cenaze Törenleri

21 Kasımda Atatürk'ün cenaze törenleri parlak bir şekilde yapıldı. *Sir Percy Loraine*, ertesi günü Londra'ya gönderdiği kısa bir raporda törenleri şöyle anlatıyordu: “Merhum Cumhurbaşkanı Atatürk'ün cenaze törenleri tamamlanmış bulunuyor. Öğrendiğime göre Atatürk'ün nâşının deniz yoluyla İstanbul'dan İzmit'e nakli oldukça parlak geçmiştir. Akdeniz Kuvvetleri Başkomutanının bayrağını taşıyan *Malaya* zırhlısı başta olmak üzere, Fransız, Alman, Yunan, Rumen ve Rus zırhlılarından müteşekkil bir deniz filosu, Atatürk'ün nâşını taşıyan *Yavuz* zırhlısına Büyükdaya kadar refakat etmiştir. Türk donanması yetkilileri, gerekli hazırlıkların yapılmasında yardımcı geçen Başkomutanın işbirliğini çok takdir etmişlerdir. Atatürk'ün nâşi, Büyük Millet Meclisi önünde bir gece kaldıktan sonra dün, Türk ve yabancı askerî müfrezelerin refakatinde, özel yabancı temsilci ve kor-diplomatik mensupları tarafından takip edilerek, bir anıt-kabir inşa edilinceye kadar geçici olarak Etnografya Müzesine yerleştirilmiştir.

“Ayağına sızı inen Felt-Mareşal *Lord Birdwood*, maalesef korteje katılamamıştır. Fakat Etnografya Müzesine bakan bir noktada, kendisi için oldukça iyi bir yer temin edebildim. Gayretlerimde, her konuda saygıdeğer yardımseverliği her türlü övgünün üstünde olan Türk yetkililerinden çok yardım gördüm. *Lord Birdwood*, Kıralın temsilcisi olarak kendine ayrılan yerde prestij ve vekarını arttırdı. İngiliz heyetinin geniş ölçüde ve özel surette teşkili; amirallik gemisinden gelen müfrezenin görünüş ve azameti; üstelik, Başkomutanın törende şahsen hazır bulunması, Türk sivil ve askerî çevrelerinde

⁸⁶ PRO., FO. 371/21927/E 7378, *Lorraine'den Halifax'a*, 633 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

en iyi intibayı yaratmış, en olumlu yorumlara yol açmıştır. Cenaze töreni genel olarak iyi örgütlenmiştir”⁸⁷.

3 Aralık tarihinde, *Sir Percy Loraine*, Atatürk'ün cenaze törenleriyle ilgili olarak İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a şu tafsilâtlı raporu gönderiyordu: “Türkiye’de, Batı anlamında devlet cenaze töreni geleneği yoktur; fakat Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu için oldukça parlak bir tören yapılmıyacağı akıldan geçmezdi. Bilâkis Türk Hükûmeti, bu günü en ciddi ve en parlak bir gün haline getirmek için elden gelen her gayreti esirgemedi. Batı’da uygulanan usul, dinî kısımları adapte edilerek veya değiştirilerek, büyük ölçüde tatbik edildi. En titiz arajmanlar, pek alâ bir şekilde yerine getirildi ve törenler münasip ve lâyük bir şekilde yapıldı.

(I) *İstanbul’da Yapılan Tören*: Atatürk’ün nâşı, ölümünden bir gün sonra tahnit edildi ve Dolmabahçe Sarayı’nda, silâhlı kuvvetler subaylarının nöbet beklediği taht odasına taşındı. Daha sonra, Türk bayrağına bürünmüş bir tabuta, tabut ise, Türkiye Cumhuriyetinin altı umdesini sembolize eden altı meşalenin aydınlattığı, dört subay ve iki erin etrafında nöbet beklediği bir katafalka yerleştirildi. Ata’nın nâşı, 16 Kasım, ö.s. saat 2’den gece-yarisına kadar ve yine 17 ve 18 Kasım sabah saat 10’dan gece-yarisına kadar resmî yetkililer tarafından ziyaret edildi. Bu süre içinde yarım milyondan fazla halk katafalkın etrafından tazimle geçti. 17 Kasımda halkın bir kısmı kontrolden çıktı ve birçok kimseler (resmî makamlara göre 11 kişi) ayaklar altında ezilerek öldü. Aynı günün sabahı İstanbul’daki Konsolosluk yetkilileri, nâşı ziyaret etti. Doyen olarak Fransız Başkonsolosu, Konsoloslar adına bir çelenk koydu. 18 Kasımda İngiliz Ticaret Odası tarafından İngiliz kolonisi ve kendi adına Kurtuluş Âbide’sine çelenk konuldu.

“Nâşın İstanbul’dan Ankara’ya nakliyle ilgili program, halkın Ataya son ihtiramda bulunmasını mümkün kılacak bir şekilde hazırlanmıştı. Resmî program gereğince kortej, 19 Kasımda Dolmabahçe Sarayı’ndan hareketle İstanbul sokaklarında üç kilometre kadar yürüyerek Sarayburnu’na varacaktı; fakat epeyi gecikme oldu. Resmî bir arajman olmadığı halde, Atatürk’ün ailesinin ricası üzerine Sarayda dinî bir tören düzenlendi. Tabut daha sonra bir top arabasına

⁸⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6984, *Lorraine*’den Londra’ya, 221 sayılı, kapalı telyazısı, Ankara, 22 Kasım 1938.

yerleştirildi. Polis süvari müfrezeleri, erler ve çelenk taşıyan üniversiteliler, top arabasının önünde gidiyor, arabanın her iki tarafında, kılıçları elde, altı general yürüyordu. Onların hemen arkasından sıra ile, Atatürk'ün İstiklâl Madalyasını yastık üzerinde taşıyan bir general, Afganistan'ın sabık Kırvalı Amanullah, Başbakan, milletvekilleri, İstanbul sivil ve askerî erkânı, konsolosluk ileri gelenleri, üniversiteliler, izciler ve halk yürüyordu. Kortejin etrafı bir piyade müfrezesi tarafından çevrilmişti.

“Sokaklar, tabutun geçemeyeceği kadar kalabalıktı. Hıçkırıklarla ağlayan halkın duyguları samimî idi. Yolculuğun sonuna doğru kortej, padişahların eski sarayının bulunduğu yere gelince, çok acı bir olay vuku buldu. Yer darlığı yüzünden kapılar, üniversitelilerin ve onların arkasından gelenlerin yüzüne kapatıldı. Nâşın *Yavuz* zırhlısına nakli sırasında hazır bulunmak azmiyle birçok üniversiteli içeri girmiş, Ordu mensupları, onları geri itmek için dipçiklerini şiddetle kullanmak zorunluğunda kalmıştı. Bir gözlemcinin tahminine göre, bu olay sırasında birçok kimselerin yaralanmış olması muhtemeldir, fakat bu konuda basında hiçbir haber yayınlanmadı. Tabut, daha sonra Sarayburnu'nda *Zafer* destroyeri tarafından *Yavuz* kruvazörüne götürüldü⁸⁸”.

(II) *Denizde Yapılan Tören*: İngiliz Deniz Ataşesi *H. A. Packer* anlatıyor: “18 Kasım, Cuma sabahı saat 7'de İstanbul'da Ayastefanos açıklarında Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral *Sir Dudley Pound*'un bayrağını taşıyan *Malaya* zırhlısına bindim. Zırhlı, Atatürk'ün cenaze törenine katılmak üzere Malta'dan gelmişti. Türk deniz subaylarından Albay Necati Özdeniz, Yüzbaşı Rahmi Yalım ve Üstteğmen Selim olmak üzere üç Türk irtibat subayı bana refakat ediyordu. Albay Necati Özdeniz hâlâ Yıldız'daki Deniz Okulunun komutanıdır. Daha önce *Hamidiye*'ye komuta etmiş, savaş sırasında *Von Der Tann* adlı Alman kruvazöründe üç yıl çalışmıştı. Başkomutan Amiral Şükrü Okan'ın bayrağını taşıyan *Yavuz*, *Hamidiye* kruvazörü ve destroyerlerden *Zafer*, *Tınaztepe* ve denizaltılardan *Gür* ve *Dumlupınar*'dan müteşekkil Türk filosu, Haydarpaşa açıklarında demirlemiş bulunuyordu.

“Orda hazır tek yabancı gemi, Rusya'nın Karadeniz Filosu Başkomutanı Amiral Yardımcısı *Jean Youmachev*'in bayrağını taşıyan

⁸⁸ PRO., FO. 371/21927/E 7378, *Lorraine*'den *Lord Halifax*'a, 633 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

Moskva adlı 2.900 tonajlı küçük Rus kruvazörü idi. *Malaya*, Türk filosu ve *Moskva* yakınında kendine ayrılan yerde sabah saat 8.10'da demir attı. Daha sonra şu yabancı savaş gemileri geldi: Deniz Yarbayı *H. Macellariu* komutasında *Regina Maria* adlı 1.900 tonajlı Rumen destroyeri; Deniz Albayı *İkonomu* komutasında *İdra* adlı 1.350 tonajlı Yunan destroyeri; *Kapitan-Zur-See Paul Wever* idaresinde 5.400 tonajlı Alman *Emden* kruvazörü; Deniz Albayı *Robert Battet* idaresinde, *Emile Bertin* adlı, 5.886 tonajlı Fransız kruvazörü (19 Kasım, Cumartesi, gün doğarken ulaştı). *Spezia* adlı İtalyan kruvazörünün de gelmesi bekleniyordu, fakat tesbit edilen vakitte gelmedi.

“Atatürk'ün nâşî Dolmabahçe Sarayı'nda halk tarafından ziyaret edilirken, Türk ve yabancı savaş gemileri mensupları arasında karşılıklı selâm ve ziyaret ifasından Türk Hükümetinin kararı üzerine vazgeçilmişti. Tek selâm gösterisi olarak memleket şerefine 21 top atışı olacak ve buna karşılık verilecekti. Diğer yandan yabancı gemilerin de kendi aralarında karşılıklı selâm ve ziyaret teatileri için hiçbir arajman yapılmamıştı. Bu noktaya dikkatini çektiğim Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Seyfullah Esin, tavsiyem üzerine, yabancı gemiler arasında karşılıklı selâm ve ziyaret teatilerinden vazgeçilmesini kararlaştırdı.

“Türk Hükümeti, Atatürk'ün nâşını taşıyacak *Yavuz* zırhlısına refakat edecek yabancı gemilerin, memleketlerinin Fransızca isimlerinin alfabe sırasına göre dizilmesi için tedbir almıştı. Bu tedbir ilkin tatmin edici idi çünkü Türk yetkililerinin “*Grande Bretagne*” yerine “*Angleterre*” adını tercih etmeleri üzerine, *Malaya* gemisine öncülük hakkı veriliyordu; fakat son dakikada *Emden*'in de hazır bulunacağı bildirilince, bu arajman tatmin etmiyordu, çünkü “*Allemagne*”, “*Angleterre*”den önce gelecekti. Esin Bey'in dikkatini bu noktaya çektim ve *Malaya* zırhlısındaki İngiliz Amiralinin öncülük hakkı olduğunu söyledim. Esin Bey benimle tamamen uyuştu ve ne gibi arajman yapılması gerektiğini sordu. Bunun üzerine, amirallik gemilerinin, amirallerin kıdemine göre sıralanmalarını, diğer gemilerin de alfabetik sıraya göre dizilmelerini tavsiye ettim; kabul etti. Türk Hükümeti de bu hal şeklini çabucak benimsedi; ama bu arada, tonaj itibarıyla özel gemilerin önde gidip gitmemesi konusu da tartışıldı. Bu karardan sonra dahi yer kapmak için bir davranış olmuş; Romanya, Bahriye Bakanının bayrağını taşıdığı için öncülük

hakkı istemişti. Anlaşılan, *Moskva*'nın arkasından gitmek zorunluğunda kalan *Emden*, bu arajmandan hiç de memnun kalmamıştı.

“Cumhurbaşkanının nâşı, 19 Kasım sabahı saat 8.30'da bir top arabasıyla Dolmabahçe Sarayı'ndan Sarayburnu'na getirildi. Orada *Zafer* destroyerine yerleştirilerek *Yavuz* zırhlısına taşındı. Bu arada *Yavuz*, her beş dakikada bir top atıyor; törene katılan Türk uçaklarından bazıları havada dolaşıyordu. Saat 9.35'de üç makineli bir bomba uçağı filodan bir buçuk kilometre açıklıkta denize düştü. Olay yerine yetişen ilk kurtarma ekibi *Malaya*'dan gönderilmişti. Türk pilotlarına birşey olmamış, uçak, Türk gemileri tarafından sahile çekilmişti. Tabut *Yavuz*'a yerleştirildikten sonra, Türk amirallik gemisi tarafından 101 pare top atıldı. Hazır bulunan yabancı gemilerin her biri ayrı ayrı 21 top atışında bulundu. *Yavuz* ve refakatindeki gemiler demir alarak üç sütun halinde sıraya dizildiler. Ortadaki sütun, başta *Yavuz* olmak üzere altı Türk savaş gemisinden müteşekkildi. Denize bakan kısımdaki sütun, başta *Malaya* olmak üzere, sıra ile *Moskva*, *Emden*, *Emile Bertin*, *İdra* ve *Regine Maria* gemilerinden teşekkül etmiş olup, Akdeniz Filosu Başkomutanı tarafından uluslararası sinyal ile idare ediliyordu. Limana bakan kısımdaki sütunda ise, feri-botlar, yatlar ve her türlü küçük gemiler yer almıştı. Atatürk'ün *Savarona* yatı da bunlar arasında bulunuyordu.

“Saat 15.00'e doğru her üç sütun da İzmit'e doğru hareket etti. Büyükkada'ya yaklaşıncı, refakattaki gemilerin dağılması için işaret verildi. İngiliz Başkomutanı, gemisinin süratini arttırarak kendi sütununu *Yavuz*'un gayet yakınından geçirdi. Her gemi geçerken, güverte üzerinde hazır vaziyette bekleyen gemi mürettebatı, *Yavuz*'un güvertesinin ortasına yerleştirilmiş olan merhum Gazinin nâşını selâmlıyordu. *Yavuz*'la diğer Türk savaş gemileri, tabutu Ankara'ya götürececek trenin beklediği İzmit'e doğru yollarına devam ettiler. Yabancı gemiler ise, ayrı ayrı, Haydarpaşa'daki demirleme yerlerine döndüler. Cenaze törenine katılacak müfrezeler, akşama doğru trenle Ankara'ya hareket ettiler.

“Kemal Atatürk'ün cenaze töreni büyük ağırbaşlılıkla yapılmış, en iyi intibayı bırakmıştır. İngiliz Başkomutanının kendi gemisiyle törende hazır bulunması, Türk donanması ileri gelenleri tarafından çok takdir edilmiştir. Bu arada Türkiye Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Seyfullah Esin'in bana bildirdiğine göre, bundan böyle, İstanbul veya

Ankara'da yapılacak resmî cenaze törenlerinde İngiltere'ye en iyi yer ve en büyük ilgi verilecektir. Bunun nedenini sorduğum vakit, yalnız iki memleket arasındaki yakın dostluktan ötürü olmadığını, İngilizlerin, merhum Cumhurbaşkanının hatırasını tazim için bir savaş gemisi ve askerî bir müfreze göndermek hususundaki ilk teklifi yapanlar olduğunu, bunun çok takdir edildiğini söyledi"⁸⁹.

III. *Ankara'da Yapılan Tören*: Bundan sonra *Sir Percy Loraine*'nin anlattığına göre, *Yavuz* zırhlısı, 19 Kasım sabahı saat 8.40'da İzmit'e vardı. "Orada tabut el üstünde gara taşınarak Ankara'ya hareket edecek olan özel trene yerleştirildi. Tren 9.30'da hareket etti. Yolda, halka üzüntülerini beyan etme fırsatı verilmek üzere başlıca istasyonlarda durarak, 20 Kasım 10.05'de Ankara'ya ulaştı. Garda resmî tören yapılmadı, fakat Cumhurbaşkanı, Kabine üyeleri ve milletvekilleri, tabutun arkasından Kamutaya kadar yürüdüler. Kamutayın önünde, yeşil kaplı sütunlarla çevrili bir katafalk kurulmuştu. Atatürk'ün nâşı bu katafalk üzerine yerleştirildi ve törenin başlayacağı ertesi güne kadar bunun etrafında dört subay ve iki er nöbet bekledi. Aynı gün ö. s. 1'den gece geç vakitlere kadar Ankara ve dolaylarındaki halk, yağmur altında katafalkın önünden tazimle geçerek elem ve acılarının ne kadar içten olduğunu gösterdiler.

"21 Kasım sabahı hâlâ hafifce ve aralıklı yağmur yağıyordu. Sabah saat 9.40'da top arabası, bir piyade müfrezesinin idaresinde katafalk önüne getirildi. Atatürk'ün nâşını kaplayan ipek bayrak kaldırıldı ve tabut, 12 milletvekili tarafından top arabasına taşındı. Kamutaya nazır Ankara Palas Otelinde beklemekte olan yabancı delegasyon ve kor-diplomatik mensupları, törenin bu kısmı için kaldırıma dizilmişlerdi. Kortejin önünde gidecek olan Türk ve yabancı askerî müfrezeler, saat 10.05'de yürümeye başladılar. Mızrak taşıyan bir müfreze önde gidiyor, onu topçu taburu, Cumhuriyet Muhafız Birliği, Harp Okulu öğrencileri, alfabe sırasına göre yabancı müfrezeler takip ediyor ve onların arkasından Türk denizci müfrezesi geliyordu. Yabancı müfrezelerden İngiliz askerî birliği en iyi intibayı yarattı.

"Askerî yürüyüş yarım saatte sona erdi. Bunu müteakip, top arabasının ardından yürüyecek kortej hasıl oldu. Tabutun hemen

⁸⁹ PRO., FO. 371/21927/E 7379, Deniz Ataşesi *H. A Packer*'in 19 Kasım, 1938'de hazırladığı ilgili rapor; 3 Aralık 1938'de *Lorraine* tarafından 634 sayılı yazıya ilişik olarak Ankara'dan Londra'ya iletildi.

arkasından bir general yürüyor, yastık üzerinde İstiklâl Madalyasını taşıyor; onun arkasından sıra ile Atatürk'ün hemşiresi, damadı, Cumhurbaşkanı ve genel sekreteri, Cumhuriyet Muhafız Birliği komutanı ve yaverleri; Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başbakan ve Genel Kurmay Başkanı yürüyordu. Bu şahsiyetlerle milletvekilleri arasında, alfabe sırasına göre yabancı delegasyonların başkanları yürüyecekti. Onların arkasından da kor-diplomatik mensupları ve diğer delegasyon üyeleri gelecekti. Fakat kortejin bu kısmını örgütlemek için gayret sarfedilmemişti. Dolayısıyla delegasyonlarla kor-diplomatik mensupları birbirlerine karışmış, kaçınılmaz küçük bir intizamsızlık başgöstermişti; fakat tören, ağırbaşlılığından birşey kaybetmemişti.

“Kortej, sabah saat takriben 10.45’de hareket etti. Bir anıt-kabir inşa edilinceye kadar tabutun muhafaza edileceği Etnografya Müzesine giden yol, üç kilometre kadardı ve bu mesafe bir buçuk saatte katedildi. Sokakların her iki kenarına askerler dizilmiş, onların arkasına halk sıralanmıştı. Kortejin önünde giden erler, Etnografya Müzesine varmadan, son birkaç yüz metrelik yol üzerinde ikiye ayrılarak yolun iki tarafına dizildiler. Atatürk'ün nâşı geçerken, yabancı askerî müfrezeler saygı duruşunda bulundular. Yunan, İngiliz, Fransız ve Alman askerî bandoları ayrı ayrı matem marşları çaldılar. Kortej, Etnografya Müzesinin yakınında bulunan halkevinin önünden geçerken, İngiliz Kırılını temsil eden fakat ayağındaki sızı yüzünden korteje katılamayan Felt-Mareşal *Lord Birdwood*, alçak bir balkondan tabutu selâmladı. Etnografya Müzesine varılınca, yabancı temsilcilerle kor-diplomatik mensupları, müzeye uzanan basamakların güney kısmına Cumhurbaşkanı ile diğer Türk ileri gelenleri ve milletvekilleri kuzey kısmına dizildiler. Tabut, top arabasının yanısıra yürüyen 12 general ve erler tarafından bu basamaklardan yukarıya çıkarıldı. Müzenin salonunda, yeşil kadifeye bürülü dört-köşe bir mermer üzerine yerleştirildi. Salonun etrafı, yabancı devletlerin başkanları tarafından gönderilen çelenklerle donatılmıştı. Tabut, basamaklardan yukarıya çıkarılırken son saygı ve selâmlarını ifa eden yabancı temsilci ve kor-diplomatik mensupları, daha sonra halkevine götürülerek kendilerine hafif meşrubat ikram edildi. Öteyandan Türk halkı, Atatürk'ün Müzedeki nâşı önünden son defa olarak sıra ile geçti. Öğleden sonra saat takriben 12.30 da törenlere son verildi.

IV. *Törene Katılan Yabancı Temsilciler*: “Cumhurbaşkanı Atatürk'ün cenaze törenine 17 devletin başkanları tarafından özel temsilciler gönderilmiş; diğer memleketler, Ankara'ya akredite edilmiş elçileri tarafından, Latvia ise, İstanbul'daki Başkonsolosu tarafından temsil edilmiştir. Özel temsilciler arasında şunlar vardı: Afganistan'dan Kırılın amcası Felt-Mareşal *Şah Veli Han*; Arnavutluk'tan Adalet Bakanı *Faik Satku*; Almanya'dan *Baron von Neurath*, General *List* ve Amiral *Carls*; Bulgaristan'dan Kırالیyet ailesi mensubu *Constantin Panof* ve generallerden *Dascalof* ile *Kukach*; Mısır'dan Türkiye'deki elçiye ek olarak Bükreş'teki Maslahatgüzar; Estonya'dan Genel Kurmay Başkanı; Fransa'dan İçişleri Bakanı *Albert Sarraut*, General *Georges* ve Amiral *Laborde*; Büyük Britanya'dan Felt-Mareşal *Lord Birdwood*; Yunanistan'dan Başbakan General *Metaksas* ve generallerden *Demestikas* ile *Papadimas*; İtalya'dan *Baron Aloisi*, General *Barbazetti* ve Amiral *Lais*; Romanya'dan Bahriye ve Hava Bakanı General *Theodoresco* ve generallerden *Motas* ile *Grigoresco*; Sovyetler Birliği'nden Dışişleri Bakanı Yardımcısı *M. Potemkin* ve Karadeniz Filosu Komutanı *Yumachev*; Yugoslavya'dan Harbiye ve Bahriye Bakanı General *Nedic* ile Amiral *Dragutin-Prica*; Cemiyet-i Akvam'dan Genel Sekreter Yardımcısı *Walters*, *Agnidis* ve *Tevfik Erim*.

“Cenaze törenine dokuz memleket tarafından askerî müfreze gönderilmiştir. Bu memleketler şunlardır: Almanya'dan - bazıları okul gemisi *Emden*'den gelen ve bazıları da kara yoluyla getirilen - deniz okulu öğrencileri ve bir bando (takriben 180 kişi); Bulgaristan'dan piyade gücüne mensup 83 subay ve er; Fransa'dan 180 kadar deniz eri ve bir bando; Büyük Britanya'dan 11 subay, 180 denizci ve 56 kişilik bando; Yunanistan'dan piyade gücüne mensup 104 subay, er ve deniz gücüne mensup bando; İran'dan piyade gücüne mensup 53 subay ve er; Romanya'dan piyade gücüne mensup 60 kadar subay ve er; Sovyetler Birliğinden 100 kadar denizci; Yugoslavya'dan piyade gücüne mensup 88 subay ve er. Bundan başka Alman, Fransız, İngiliz, Yunan, Romen ve Sovyet savaş gemileri, İstanbul'da düzenlenen deniz törenlerine katıldılar. Yabancı temsilci, delegasyon ve müfrezelerin bazıları, 19 Kasım'da, bazıları da 20 Kasım'da Ankara'ya ulaşarak Türkiye Hükümeti tarafından misafir edilmişlerdir. Türk Hükümeti yalnız önemli şahsiyetlerin değil, yabancı askerî müfreze mensuplarının da yakışır bir şekilde barındırılma ve iaşeleri için her gayreti sarfetmiştir. İngiliz askerî müfrezesi, kendi konforu için yapılan pek alâ arajmandan ötürü çok memnun kalmıştır.

“Cenaze töreninin yapıldığı günün akabinde (22 Kasım’da), Cumhurbaşkanı, bütün yabancı delegasyon ileri gelenlerini, memleketlerinin isimlerinin alfabe sırasına göre kabul etmiş, daha sonra merhum Cumhurbaşkanı’nın Çankaya’daki villâsında onlar şerefine bir çay partisi vermiştir. Bu suretle törenler sona ermiş, yabancı delegasyonlar ve askerî müfrezelerin çoğunluğu aynı akşam veya ertesi günü Ankara’dan ayrılmıştır. Bazı delegeler, özellikle Fransız ve Sovyet delegeleri, ayrılmazdan önce, Cumhurbaşkanı tarafından tekrar kabul edilmişlerdir”.

Sir Percy Loraine’nin, Atatürk’ün cenaze törenleriyle ilgili raporları, İngiltere Dışişleri Bakanlığında büyük bir ilgiyle okundu. Birinci Sekreter *C. W. Baxter*, *Sir Loraine*’e gönderdiği 21 Aralık, 1938 tarihli yazıda, “Şöhretli Cumhurbaşkanı’nın ölümü üzerine Türk halkının duyduğu acıyı tamamen aksettirmekte ve Türkiye Hükûmetinin cenaze arajmanlarını ehliyet ve ağırbaşlılıkla yerine getirdiğine delil teşkil etmektedir” diyordu. İngiliz askerî müfrezesinin Ankara’da bu kadar iyi intiba yaratmış olması da memnunlukla karşılanmıştı. Üçüncü Sekreter *J. R. Collville* şöyle diyordu: “Törenlerin en acayip tarafı, Dolmabahçede, Cumhurbaşkanı’nın ailesinin isteği üzerine dinî bir tören yapılmasıdır”. Birinci Sekreter *R. J. Bowker* şu yorumda bulunuyordu: “Türkiye Hükûmeti oldukça iyi davrandı”. Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant* ise şunları ekliyordu: “*Le Président est mort vive le Président*; yazılarımızda onun selefini ölümsüz yapmalıyız”⁹⁰. (Bak: Fotokopi No. 29 ve 29 A).

Bu arada Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral *Dudley Pound* da, 15 Kasımdan 23 Kasım’a kadar süren Türkiye ziyaretiyle ilgili oldukça uzun bir raporu 7 Aralık, 1938’de, 1204/560/14 sayılı yazısına ilişik olarak Bahriye Bakanlığına gönderiyor; bu raporunda, *Sir Percy Loraine*’nin bu konuda Hariciyeye gönderdiği raporda belirtilen noktaları tekrar ediyor, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’yle yaptığı ve çok memnun kaldığı görüşmeyi etraflıca anlatıyordu.⁹¹

Hindistan’da Yapılan Törenler

Atatürk’ün cenaze törenlerinin yapıldığı gün olan 21 Kasım 1938’de Hindistan’da Süket Devletinin bayrağı yarıya indirilmiş,

⁹⁰ PRO., FO. 371/21927/E 7378, *Loraine*’den *Lord Halifax*’a, 633 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

⁹¹ PRO., FO. 371/23290/E 327.

Derber tarafından, *Sir Percy Loraine* vasıtasıyla, Atatürk'ün "yaslı ailesine samimî sempati mesajları" iletilmişti.⁹² Aynı gün, Hindistan'ın dörtbir tarafında çeşitli kurum, kulüp ve teşekküller tarafından matem tutulmuş, özel toplantılar düzenlenmiş, Türk ulusuna başsağlığı dileyen sempati mesajları gönderilmesi için kararlar alınmıştı. Naçik İlçesindeki İslâm Eğitim Derneği 12 Kasım 1938'de şu kararı kabul ediyordu: "Dernek, Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün vakitsiz ölümünü öğrenmekle çok üzülmüştür. Merhumun yaslı ailesine Derneğin en içten sempatisini bildirmesini, genel olarak dünyanın ve özellikle İslâm Âleminin uğradığı giderilmez kayıptan ötürü Derneğin duygularını beyan etmesi konusunda Başkana yetki vermeyi karar altına alır". Bu karar, bütün üyeler ayakta olduğu halde alınmıştır.

Aynı gün Haydarâbâd (Sind) Belediyesi tarafından 355 sayılı şu karar kabul ediliyordu: "Belediye, Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'ün ölümünden ötürü duyduğu büyük üzüntüyü kaydetmek ister. Kemal Atatürk dünyaca tanınmış kale gibi bir şahsiyetti. Onun ölümü dünya için büyük bir kayıptır. Belediye Kurultayı, Türk ulusuna, bu acı anlarında sempatilerini iletir ve Belediye Başkanından, bu önerenin bir suretini Büyük Millet Meclisine göndermesini rica eder".

Yine aynı gün, Ravalpindi Belediye Komitesinin kabul ettiği kararda, Türkiye'nin merhum Cumhurbaşkanı, "Memlekette ulusçuluğun babası ve zamanın büyük yurtseveri" olarak vasıflandırılmış, vakitsiz ölümünden dolayı duyulan derin üzüntü belirtilmiş, şunlar eklenmişti: "Belediye Kurultayı ayrıca, memleketinin kölelikten kurtulması mücadelesinde O'nun yaptığı hizmeti takdir eder ve ölümü münasebetiyle, hatırasını anmak için, bütün Belediye daireleri ve okulların kapalı kalmasını" salık verir. Bunun üzerine tüm üyeler ayağa kalkarak kararı oybirliğiyle kabul etmişler, beş dakika sükûtu muhafaza ederek Atatürk için dua etmişlerdi.

14 Kasımda Kasur Belediye Kurultayının kabul ettiği kararda Atatürk, "Asya'nın lâyük oğlu, modern devrin üstün politikacısı, Tür-

⁹² PRO., FO. 371/21927/E 7665, Süket Devleti Valisinden Puncab Devletleri Genel Valisi Sekreterine (Hindistan), yazı No. 777, 22 Kasım 1938. Birinci Sekreter C. W. Baxter, 586 sayılı ve 29 Aralık, 1938 tarihli yazıyla *Sir Loraine*'den bu arzuyu yerine getirmesini rica ediyordu.

kiye'nin en iyi generali, Türkiye'nin ve Asya ırklarının kurtarıcısı, muktedir lider" olarak anılmış, karar, üyeler ayakta olduğu halde kabul edilmişti. Kuşap Belediye Kurultayı, 15 Kasımda kabul ettiği kararda, Atatürk'ün ölümünden "Doğu için giderilmez bir kayıp" olarak söz etmiş, Türk ulusuna sempatiilerini beyan ederek, Ata'nın hatırasına oturumu beş dakika tehir etmişti. 16 Kasımda Sura Belediyesi sempati ve üzüntülerini beyan ettikten sonra Ata'nın hatırasına oturumlarını başka bir güne tehir etmişti.

17 Kasımda Delhi Belediye Kurultayı tarafından kabul edilen 1 sayılı kararda, "yalnız Modern Türkiye'nin kurtarıcısı ve yaratıcısı değil, aynı zamanda bütün Doğu'nun gurur duyduğu bir şahsiyet olan Kemal Atatürk'ün ölümünden ötürü duyulan derin üzüntü ve elem" kaydediliyor, Ata'nın hatırasına toplantı 10 dakika talik ediliyordu. Aynı gün, Bivar Belediyesi tarafından kabul edilen kararda, "çok şöhretli, devrimci ve Modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'nın" ölümünden ötürü duyulan üzüntü belirtiliyor; "O'nun aziz ruhunu anmak için" o günkü oturum talik ediliyordu. Bu arada Bombay ve Godhra Belediyeleri, Türk liderlerine gönderdikleri yazılarda, Türk ulusuna baş sağlığı dileyordular.

19 Kasımda Liyalpur Belediye Kurultayı kabul ettiği kararda, mutad sempati mesajından sonra Atatürk'ten, "Bir general, bir diplomat, sosyal bir devrimci, bir devlet adamı ve bir yapıcı olarak ulu, bölgesel ulusculuğun bir ruhu" olarak bahsediyordu. 25 Kasımda Hoşiarpur Belediyesi tarafından kabul edilen 1 sayılı kararda ise Atatürk'ten "Büyük bir devlet adamı, general, devrimci, Modern Türkiye'nin kurucusu" olarak bahsediliyor, Türkiye'nin kaybına iştirak ediliyordu. 26 Kasımda Kaneval Belediyesi sempati mesajı gönderiyor; 5 Aralıkta Şeyhpura İlçe Encümeni Atatürk'ten "Türkiye'nin akredite edilmiş kurtarıcısı ve tarihin en büyük adamlarından biri" olarak söz ediyordu.

Bütün bu yazı ve kararlar, Hindistan Bakanlığı yetkililerinden S. F. Stewart tarafından Dışişleri Bakanlığına, Dışişleri Bakanlığı da Ankara'daki Büyükelçi Sir Percy Loraine göndererek Türkiye Hükûmetine iletilmelerini rica ediyordu⁹³. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Büyükelçiye gönderdiği 3 Mayıs 1939 gün ve 37249/53 sayılı yazıyla bu sempati mesajlarına teşekkür ediyordu⁹⁴.

⁹³ PRO., FO. 371/23290/E 486; aynı kaynak, belge No. E 722, E 1143, E 1261

⁹⁴ PRO., FO. 371/23291/E 3477.

Avustralya'lı ve Yeni Zelânda'luların (Anzakların) Sempati Mesajları

“Anzakların Gelibolu Lejyonu”⁹⁵ fahrî sekreteri *J. Birnie* tarafından 2 Aralık 1938'de Ankara'daki İngiliz Büyükelçisine gönderilen mektupta şöyle deniyordu: “Yürütme Kurulundan almış olduğum buyruk üzerine merhum Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümü münasebetiyle Türkiye Hükûmetine ve büyük saygı beslediğimiz Türk ulusuna en içten sempaticilerimi iletmenizi rica ederim. Mensup olduğum kuruluşun her üyesi, 1915 çarpışmalarında Gelibolu Yarımadasında bulunuyordu. Bu mektup, Gelibolu'ya ayak basan Avustralya'lı ve Yeni Zelânda'lı askerler arasında bulunan her ferдин saygı gösterdiği bir asker ve bir adam için yazılmıştır.

“Merhum Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün hatırası, Anzakların Gelibolu Lejyonu üyeleri tarafından daima saygıyla anılacaktır. Türkiye Hükûmeti, merhum Cumhurbaşkanının bir fotoğrafını bize göndermek lütfunda bulunursa çok minnettar kalacağız. Atatürk'ün fotoğrafını, liderlerimizden *Lord William Birdwood*⁹⁶ ve *Sir Ian Hamilton*'un⁹⁷ fotoğraflarının yanına asarak, bu üç büyük askeri tebçil edeceğiz”⁹⁸. Büyükelçilik bu mektubu alır almaz, bu kuruluşun ne gibi bir dernek olduğunu İngiltere Dışişleri Bakanlığında⁹⁹, Dışişleri Bakanlığı da Avustralya Dışişleri Bakanlığında soruşturdu. Avustralya'dan gelen cevapta, kuruluşun oldukça tanınmış sosyal bir dernek olarak Felt Mareşal *Lord Birdwood* ve *Sir Ian Hamilton*'un himayesinde bulunduğu bildirildi. Bunun üzerine Büyükelçilik, derneğin mektubunu Türkiye Hükûmetine ilettili¹⁰⁰. Mektup, Türkiye Dışişleri Bakanlığında büyük bir memnunlukla karşılandı ve Türk Hükûmetinin teşekkürlerinin derneğe bildirilmesi Büyükelçiden rica edildi. Büyük-

⁹⁵ *The Gallipoli Legion of Anzacs.*

⁹⁶ Ankara'daki cenaze törenine katılan İngiliz Felt-Mareşali.

⁹⁷ *Sir Ian Hamilton* (1853-1947). 1915'de İngilizlerin Gelibolu saldırılarını idare eden general. 1920'de *Gallipoli Diary* (Gelibolu Takvimi) başlıklı bir eserde savaş hatıralarını anlattı.

⁹⁸ PRO., FO. 371/23921/E 1164, Büyükelçilikten Londra'ya yazı, Ankara, 3 Şubat 1939, mektubun bir sureti iliştilirildi.

⁹⁹ Aynı kaynak, belge No. E 247.

¹⁰⁰ PRO., FO. 371/23921/E 1164.

elçilik bunu Derneğe bildirirken, “Atatürk’ün fotoğrafı konusundaki ricanıza bir cevap gelince sizi haberdar edeceğiz” diyordu¹⁰¹.

İsmet İnönü - Lord Birdwood Görüşmesi

Felt Mareşal *Lord Birdwood*, 22 Kasım akşamı İstanbul’dan İngiltere’ye hareket etmeden önce *Sir Percy Loraine*’e telefon ederek, Türkiye Cumhurbaşkanıyla yaptığı konuşmayla ilgili olarak İngiltere Dışişleri Bakanlığına bir ön rapor göndermesini rica ediyordu. Felt Mareşal, İsmet İnönü’yle görüşürken ona, Kıralın bir mesajını iletmiş, bu münasebetle Kıral tarafından bir temsilci olarak seçilmesinden ne büyük şeref duyduğunu söylemiş, Gelibolu’da Atatürk’e karşı savaşmakla beraber, daha sonra, bu “kahraman düşmanın” sağlam bir dost haline gelmiş olmasından hiç hayret duymadığını belirtmiştir.

Sir Percy Loraine’nin Londra’ya anlattığına göre, “Felt-Mareşali pek samimî bir dostluk duygusu ve büyük bir saygıyla karşılayan Cumhurbaşkanı, Kıralın mesajından ve beyan etmiş olduğu asil duygulardan ötürü Felt-Mareşala teşekkür etmiş, ‘şeref’ ve ‘şövalyelik’ gibi kelimelerin Türkçe ve İngilizce anlamları arasında tam uyuşma olmasının, iki memleket arasındaki sağlam dostluğun nedenlerinden birini teşkil ettiğini belirtmiştir. Kıralın Felt-Mareşali özel temsilcisi seçmesinden duyduğu memnunluğu belirten Cumhurbaşkanı, yukarıda bahsedilen iki faziletin Felt-Mareşalin şahsında toplandığına işaret etmiş; Felt-Mareşali kabul ederek elini dostça sıkmak şerefine nail olduğu o günün hayatının en gururlu günlerinden biri olarak kalacağını beyan etmiştir.

“Son olarak Cumhurbaşkanı, Felt-Mareşaldan Kırala şunları iletmesini rica etmiştir: Türk-İngiliz dostluğu bundan böyle tahrip edilemez. Bu dostluk bugün kendisi ve Türk ulusu için çok aziz ve çok kıymetlidir. Büyük selefının cenaze törenindeki İngiliz hey’etinin haşmeti, İngiliz Kıralı ve halkının bu dostluğa verdiği önemin ölçüsüdür”. İngiliz Hariciyesinde Üçüncü Sekreter *J. R. Colville* bu belgeyi 24 Kasım’da şöyle yorumladı: “Cumhurbaşkanı oldukça çekici bir demeçte bulundu; son paragraf çok tatmin edicidir”¹⁰². Aynı yorum-

¹⁰¹ PRO., FO. 371/23296/E 1750, Büyükelçilik Sekreteri *Patrick S. Scrivener*’den Dernek Sekreterine, yazı, Ankara, 3 Mart 1939; fakat bu fotoğrafın gönderilip gönderilmediği hususunda İngiliz Arşivinde herhangi bir belge bulunamadı.

¹⁰² PRO., FO. 371/21927/E 7003, *Lorraine*’den Londra’ya, 222 sayılı kapalı telyazısı, Ankara, 23 Kasım 1938.

S. R. Sonyel

✓ checked
✓ a
Tel. to Sir P. L. L. L.
no. 29. Dec.

E 69
5 JAN 1938

2

BRITISH EMBASSY,
PARIS.

28th December 1937.

R29 —

Private and Confidential.

my dear Alec,

In the course of conversation with Lloyd Thomas last Friday, Saint-Quentin remarked that the Quai d'Orsay had recently received very disquieting reports from their Ambassador at Angora with regard to the health of Kemal Ataturk, and he proceeded to read out a despatch which had arrived within the last few days.

The information, which Ponsot seemed to have derived direct from the entourage of the President, certainly left the impression that the latter was now approaching - mentally and physically - the state of decline.

On occasions, which had become increasingly frequent of recent months, Ataturk would lapse into a state of torpor, during which his mind was a blank for hours on end. His alcoholic excesses had ~~always~~ been notorious for years, but these recent lapses were apparently not the result of the 'cup that cheers' ! He had, for instance, not long ago,
embarked /

The Honourable Sir Alexander Cadogan, K.C.M.G., C.B.,
Foreign Office.

Belge 1 — İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Sir Eric Phipps tarafından Dışişleri Bakanlığının Müsteşarı Sir Alexander Cadogan'a gönderilen 28.12.1937 tarihli "özel ve mahrem" işaretli yazı.

-2-

embarked on an extensive tour of Anatolia and, according to the local Press, had carried through with precision every item of an overloaded programme. The facts according to Ponsot^{information} were very different. On several occasions a whole day's programme had been abandoned at the last moment and on others the presidential train had been halted at some way-side station in the country and for no apparent reason had remained ^{there} ~~stationary~~ for hours at a time.

At intervals Ataturk would rouse himself from this languor and then the fire of the Ghazi would flash out again. At such times he would summon his Government and spring a series of surprises on bewildered Ministers; or he would send for foreign Ambassadors and keep them entertained by conversation and refreshment until the small hours of the morning. It was during such an interval that he got rid of Ismet, the faithful companion of a lifetime; during another, quite recently, he abolished the ten parliamentary under-secretaries that he had himself created barely a month before.

Under such conditions the French Government must not be surprised

S. R. Sonyel

-3-

4
BRITISH EMBASSY,
PARIS.

surprised by any folly or extravagance that Ataturk might
commit. But, according to Ponsot, the rate of decline had
been accentuated of late and ^{they should} ~~the French Government~~ must be
prepared for the day - perhaps not very far distant - when
the great man would disappear and the Turkish ship of state
would suddenly find itself without engine or rudder.

I cannot, of course, vouch for any of this, but it is
what the French Ambassador reports to his Government and,
as such, it may be of interest. If it is correct, you have
probably already heard it all from Percy Loraine.

*Yours ever,
Eric Phipps*

*Forgive rusty typing -
as the bag goes' E.P.*

Belge 1B

S. R. Sonyel

Registry
Number } E 70/69/44
TELEGRAM FROM
Sir P. Loraine,
No. Angora
192 Decypher.
and 30th Dec. 1937.
Entered
in Registry } 5th Jan. 1937
E: Turkey.

Health and present condition of Kemal Ataturk
Refers to Foreign Office telegram No. (E 69/69/44) Private and confidential message Sir L. Oliphant reporting that he has no confirmation of any rapid decline in mental or physical condition of Kemal Ataturk.

Last Paper.

E 69.

References.

Program copy.
No 642 : E 6642/44/44
1937

No 645 : E 6634/386/44
1937

(Print.)

(How disposed of)

Left Sir E. Phipps from
Sir L. Oliphant.
✓ Jan. 3

(Action
completed.)

J. M. 1/11.

(Index.)

1/11

Next Paper.

E 136

interesting history of Atatürk

This replies to an enquiry which I made of Sir P. Loraine (on receipt of Sir E. Phipps' letter within, behind H.E.'s tel.)
It is in parts ^{now in E 69.} reassuring: but ominous about the Saupak.

I propose to send a copy to Sir E. Phipps, for his own information not necessarily for that of the French Govt.

20. 31. 36

10109 6/34 F.O.P. Cp. 310

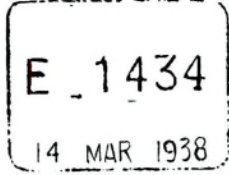
ab. Jan. 1. 1938 H. Jan 2

Belge 2 — İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine'in Atatürk'ün sağlığı konusunda, 30.12.1937'de Dışişleri Bakanlığına Ankara'dan gönderdiği mektubu ihtiva eden dosyanın ön kısmı ve Müsteşar Yardımcısı Sir Lancelot Oliphant'ın bununla ilgili yorumu.

S. R. Sonyel

39

Most Confidential.

British Embassy,
Angora,

February 25th, 1938.

R mca 3

My Dear L.

Please see my telegram No.192, T.R.

Aras came to a party at the Embassy last night and we had a long talk.

I told him that, as he doubtless knew, rather persistent reports were current not long ago that Atatürk's health and strength were failing. Nothing that I had myself been in a position to observe confirmed this view, and I had informed Mr.Eden that I disbelieved the reports, and thought the President was good for many a year to come. But after all I did not have many opportunities for personal observation and had not seen the President since November. I should therefore be very glad to know whether he, Aras, shared my view.

Aras...

Sir Lancelot Oliphant, K.C.M.G., C.B.,
etc., etc., etc.,
Foreign Office,
London, S.W.1.

Belge 3 — *Sir Percy Loraine*'nin 25.2.1938'de Hariciye Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*'a Ankara'dan gönderdiği ve 24.2.1938'de Dr. Tefik Rüştü Aras'la yaptığı görüşmeyi anlatan "çok mahrem" işaretli yazı.

Aras said I was entirely right. Atatürk was still made of steel. His faculties were as keen as ever, his judgment as swift and sure, his grasp of things as comprehensive, his sense of realities as acute, his concentrated activity as tireless: indeed, as was habitual with him in times of perplexity or danger, his mind was more alert at the present moment than ever. Lately he had had a baddish cold, but such ailments as overtook him were nothing more than the normal inconveniences to which the flesh is heir. He was good for a long time yet. (Aras being a doctor by profession, his views on the medical side are particularly valuable).

"But", Aras went on to say, "if there had been, or if there were to be any serious ground for apprehension in regard to Atatürk's health and staying power, I should inform you myself at once. I should regard that eventuality as an important development in the situation and therefore in the category of things of which I have made it my duty and invariable practice...

"practice to give you immediate information. Even
"more: I should, if matters reached that point, have
"told you what provision we, the Turkish Government,
"intended to make for any untoward event."

In my opinion the genuineness of Aras'
important statement in the preceding paragraph is
open to no doubt at all.

Yunis Altıparçacı
Percy

Belge 3B

BRITISH EMBASSY, 38
ANGORA.

Personal

Feb. 25. '38

My dear Sir,

Please see my typescript
letter most confidential if
even date about Atatürk's
health.

I think you will agree
that the statement made
to me by T.R. Aras is a very
important one: and I hope it
may be possible for my letter
to be circulated to the King &
Cabinet.

Yours affly

Percy Loraine

S. R. Sonyel

E 1434/69/44
Sir P. Lorraine
Ambassador, to Sir
L. Oliphant.
Most Confidential
25th Feb: 1938
14th March: 1938
E: Turkey.

Health of Kemal Ataturk.

Refers to his telegram No. 192 of 30th December, 1937 (E 70/69/44).

Records conversation with Turkish Minister for Foreign Affairs who stated that President's health and mental faculties are excellent. Were it not so, he would, on his own initiative, have informed His Majesty's Ambassador.

Last Paper.

E 376

(Minutes.)

The King. ✓

References.

This is very satisfactory news. But I doubt the need of circulating the letter to the Cabinet.

(Print.)

de. 4/1/38.

Ab. March 5, 1938.

March 4. 5/3

9/3 ReB¹¹/3

(Action completed.)

11/22/3

(Index.)

10/2/38

Next Paper.

E 1791

14013 10/36 F.O.F.

S. R. Sonyel

48

From: Sir P. Loraine,
Angora.

Kemal Ataturk's Health.

To: Sir L. Oliphant.
Private and
Confidential.

Reports conversation with M. Ponsot on this subject. M. Ponsot advanced theory that Ataturk might resign from Presidency, his place being taken by Inonu. In this case Ataturk would remain in background, and give a guiding hand where necessary. Sir P. Loraine treats this theory with reserve.

Date: 24th March 1938.

Last Paper.
E 1819/G.

(Minutes.)

References.

See also E 1819/G, which is
later ^{date} ~~date~~
We know from E 1791/G
that there is considerable
anxiety about Ataturk's
health. It would be interesting
to ~~hear~~ ^{hear} the French specialist's
report.

(Print.)

(How disposed of.)

A change of President
is clearly not without the
value of possibility but I
am sure that Ataturk will
not hand over unless he
seriously will.

(Action
completed.)

(Index.)

R. V. Bowker.
24.

Next Paper.

RB 8/4
ab-
Apr 5. 1938
H 6/4

L. S. Suggallay
4/4/38

15741 9/27 F.O.P.

Lo.
H 6/4

E2028

14169 11/26 F.O.P.

Belge 6 — Sir Percy Loraine'nin Ankara'dan Sir Lancelot Oliphant'a gönderdiği 24.3.1938 tarihli yazısıyla ilgili olarak Hariciye Birinci Sekreterlerinden R. J. Bowker'in 2.4.1938'de kaleme aldığı yorum,

S. R. Sonyel

Registry No. E 1/G.

E1791

encl. para

Draft.

Sir P. Loraine

Aufora

Telegram

unnumbered

copy

K

No circulation

No copies

Approved
by myself
[initials]

F. O.,

43

✓ 28th March, 1938.

7.15-11.11

Most Secret. Please

~~destroy when read~~

destroy when read

I learn from ^{most} reliable source, that

Atatürk is suffering

from liver trouble, and

that his condition is,

causing anxiety.

A French specialist

is being invited to

Aufora to treat him

on pretext of delivering

a lecture at Istanbul

University or advising

on

S. R. Sonyel

Telegram. From: Sir P. Loraine, Angora. Confidential. Date: 90. of 26th March. Time: 7.14 p.m. Date: 29th March 1938. Time: 9.30 a.m. Date: 30th March 1938.	<u>Kamal Ataturk's health.</u> In view of further rumours about health of Ataturk, gives substance of personal statement from M. Aras on March 28th. Ataturk had severe chill on liver, followed by relapses. His general health, however, is perfectly sound, though he is depressed by this illness and treatment. Further consultation is pending with famous French specialist.
Last Paper. E 1771/G.	(Minutes.)
References.	
(Print.)	Dr Aras has told very nearly his whole tale, but he is evidently anxious to avoid giving any impression of ^{his} anxiety, which we know is felt in governmental circles at Angora
(How disposed of.)	JR Colville 1.4. See also E 1857/G. R. U. Secretary. L. S. S. S. S. 4/4/38
Action completed.)	(Index.)
Next Paper.	See

1222 11/35 F.O.P.

Belge 8 — İngiltere Dışişleri Bakanlığı Üçüncü Sekreteri J. R. Colville'in, Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın 28.3.1938'de İngiliz Büyükelçisine İstanbul'da beyan ettiği görüşlerle ilgili yorumu.

<u>Telegram</u>	
To: Sir P. Loraine, Angora.	
15 (Saving)	
1st April 1938	
6th April 1938	
Last Paper.	
E 1851/6.	
References.	
(Print.)	
.E.w. (reported of.)	
(Action completed.)	(Index.)
Next Paper.	

Kamal Ataturk's Illness

58

States that President must do no mental work for six weeks. French specialists say that if he takes six weeks off, his life will be good for another 25 years. Cure to be taken in neighbourhood of Adana.

(Minutes.)

The King. ✓

The Original Turkish diagnosis of M. Ataturk's illness was "shrinking of the liver", which is no doubt ascribable to the same cause as Cirrhosis of the liver. It seems that the French specialist has confirmed this diagnosis, but that his view of the situation was more optimistic than that of his ^{Turkish} colleague.

We know from P.S. 30 that after six weeks of complete rest M. Ataturk will be expected to convalesce for three months, but that his heart is in perfect order and

1222a 11/35 F.O.P.

Belge 9 — Sir Percy Loraine'nin, Atatürk'ün sağlığıyla ilgili olarak Ankara'dan Londra'ya gönderdiği 1.4.1938 tarihli kapalı teyzasının İngiltere Dışişleri Bakanlığında yarattığı tepki: J. R. Colville'in 12.4.1938 tarihli yorumu.

S. R. Sanyal

and that a complete recovery is eventually expected.

This illness may be expected to have two effects of political importance:

- ② The visit of the French Minister for Foreign Affairs will be postponed until M. Ataturk has entirely recovered. (see P. J. 30)
- ③ Since it is now improbable that an early decease or permanent illness are to be expected, the question of a successor to the Presidency of the Republic, discussed in Sir P. Inam's letter on 2/18/31, loses its immediacy.

~~Continued~~

J. R. Coburn
12.14

R. V. S. S. S. S.
12.14

J. S. S. S. S.
13/4/38

good news
do. 13. apr.

ab.
April 13 1938

H. 14/4

S. R. Sonyel

Registry
Number E 4580/69/44

TELEGRAM FROM
SIR P. LORAINÉ.

No. 47 (Decypher).

Dated 3rd August, 1938.

Received } 4th August,
in Registry } 1938.

E: Turkey.

Health of Kemal Atatürk.

Reports were in circulation late on evening of 3rd August of a serious deterioration in health of the President of the Republic. Is seeing Minister for Foreign Affairs tomorrow and will report again thereafter. It appears certain that the President is suffering from Cirrhosis of the liver. Two German specialists arrived yesterday to treat him. Requests that The King may be informed.

Last Paper.

E 4022

References.

(Print.)

(How disposed of.)

(Action
completed.)

7/18
12/18

(Index.)

1/3/19
2/4

Next Paper.

E 4596.

16416 2/38 P.O.P.

See within extract ^(Minutes) from Sir P. Lorainé's
letter of July 25 to Sir L. Oliphant.
The King ✓

This is rather unexpected. We had been led to believe that a definite improvement had taken place in M. Atatürk's health as the result of a prolonged rest cure, and of total abstinence from all strong drink. Presumably his constitution, strong though it is, has been completely undermined.

If this ~~is~~ ^{is} true in time the effect on internal Turkish politics may be

Belge 10 — Atatürk'ün hastalığının ağırlaşması üzerine Sir Percy Lorainé'den Sir L. Oliphant'a gönderilen 25.7.1938 tarihli yazıyla ilgili olarak J. R. Colville ve Sir L. Oliphant'ın yorumları.

S. R. Sonyel

ke far-reaching

J. R. Colville

4/viii

L. S. Duggillay

4/8/26

I heard y'day that
the gazi may collapse
at any time. I mentioned
this in a letter to
Sir P. Doraime y'day: &
today received from
him the letter herewith

We may shortly
have developments in
Turkey: but can
only hope at present
for the best

Let. of Aug.

H. S/O

S. R. Sonyel

Registry Number } E 4596/69/44

FROM Sir P. Loraine.
(Angora) to Mr.

No. Butler.
Confidential.

Dated 30th July:1938
Received 14th August;
in Registry 1938
E: Turkey.

1) Health of Kemal Ataturk and Celal Bayar (2) Turco-Bulgarian relations (3) Anglo-Turkish commercial relations.

French Counsellor states that his Embassy is anxious on subject of Ataturk's health. French Embassy gather that his specialist only expects him to live for another two years. Is sceptical of this report. Is reliably informed in other quarters that it is being asserted that Ataturk has cancer in the liver. Celal Bayar has also been ill. In circumstances it may be difficult to obtain a decision about any but first-class affairs of a pressing nature.

Thinks that reconciliation with Bulgaria has been given an impetus by fear of Germany. Credits question is at a standstill.

Last Paper.

E 4580

References.

E 4549/67/44

(Print.)

(How disposed of.)

(Minutes.)

I M. Ataturk's health. We now hear it is rumored that M. Ataturk has taken a turn for the worse, but nothing definite is known.

II. German Mission to Berlin. It will be interesting to hear to what extent M. Numan Memnunoglu etc were impressed by their reception - and what they managed to achieve

III. The credits. There does not seem to be any real cause for alarm at the hitch which has taken place in certain details of his agreement

(Action completed.)

AM

(Index.)

AM

Next Paper.

E 4593/4893/44

E 4614.

Turkey - Bulgaria relations 1938 F.O.P.

M. Numan Memnunoglu I.R. Colville 4/vii

Belge 11 — Sir P. Loraine'nin 30.7.1938'de İstanbul'dan İngiliz milletvekili R.W. Butler'e gönderdiği mektupla ilgili olarak J. R. Colville ve Birinci Sekreter H. A. Baggalay'ın yorumları.

S. R. Sonyel

I understand that Mr. Butler has not yet seen this letter. He may wish to send an acknowledgment and I therefore submit a draft.

L. Saggiolay
5th August 1938

*Si R. Sonyel will
soon be returning
for Doncaster, no
need to trouble
about a reply
L.Saggiolay*

This has been brought up on various occasions for Mr. Butler to see, but is now somewhat out of date. As regards the health of M. Atabink we have since received several reports, the last of which is reassuring. (See E 5162/G - Page E.)

Mr Butler

J.R. Collier

4/x
R.B. 4/x

R. V. 5/x
L.S. 10

Belge 11A

S. R. Sonyel

(196/28/38)

BRITISH EMBASSY,

113

ISTANBUL.

10th September, 1938.

N. 1.

My dear Oliphant

With reference to the Ambassador's telegram
No. 60 of the 20th August last,

Dr. Aras told me yesterday that the French
specialist who again arrived here three or four
days ago to examine Atatürk was satisfied with the
result of his examination and has again left for
Paris. Atatürk is somewhat better.

*Yours ever
James Morgan*

Sir Lancelot Oliphant, K.C.M.G., C.B.,

Foreign Office.

Belge 12 — Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği Müşaviri *James Morgan*'ın, Atatürk'ün
bir Fransız mütehassısı tarafından muayene edildiğini *Sir L. Oliphant*'a bildiren
10.9.1938 tarihli yazısı.

S. R. Sonyel

<p>Registry } Number } E 6158/69/44 TELEGRAM FROM Sir P. Loraine. No. (ANGORA) 182 Date Decode and Decypher } 21st Oct:1938 Received } in Registry } 21st Oct:1938 E: Turkey.</p>	<p><u>Health of Kemal Ataturk.</u> Refers to Angora telegram No.175 of 19th October (E 6111/69/44). Reports a slight improvement in the President's general condition, but this can only be a respite. Understands that accumulation of fluid has gone to his brain and deprived him of his reason. Requests that the King may be informed.</p>		
<p>Last Paper. E 6129</p>	<p>Copy sent to the King by Distribution Room. ^(Minutes)</p>		
<p>References.</p>	<p>In view of the possibility that the President may die over the weekend, I think it would be as well that arrangements should be made beforehand for sending an appropriate message.</p>		
<p>(Print.)</p>			
<p>(How disposed of.)</p>	<p>I have spoken to Mr. Light, who has prepared the attached draft, which I think fully meets the case. It will be necessary to indicate in the blank space the authority exercising the functions of the President pending the election of M. Atatürk's successor. An announcement stating who will exercise these functions would presumably be made on the President's death. Probably an acting President will be designated, in which case it ^{would} be necessary simply to insert the words "the acting President".</p>		
<table border="1"><tr><td>(Action completed.) <i>AW</i></td><td>(Index.) <i>AW</i></td></tr></table>	(Action completed.) <i>AW</i>	(Index.) <i>AW</i>	<p><i>R. J. Bowker.</i> 21st October 1938 Treaty Department Private Secretary <i>[Signature]</i></p>
(Action completed.) <i>AW</i>	(Index.) <i>AW</i>		
<p>Next Paper. E 6204.</p>	<p>18414 2/38 V.O.P.</p>		

Belge 13 — Ata'nın hafta sonunda ölmesi ihtimaline değinen R. J. Bowker ve diğer yetkililerin yorumları.

I think it would be preferable, if possible, to complete the message now (i.e. by the revision made in pencil in the blank space in the draft) as the announcement of the new line of policy by the State might possibly follow the announcement of the President's death by some hours. 'Govt. of the Turkish Republic' text would be best, if permissible.

|| * ||

I presume it will be arranged by the Treaty Dept. that the telegram shall go from here directly. The news is received, so that no duplicate message is sent from the Palace.

If the telegram is left with the President Clerk during the week-end, (or in any case) I think the present draft telegram should only be sent $\frac{1}{2}$ on receipt of official news from H.M. Ambassador.

L. Sanyel
21/10/35

I agree. Perhaps the Treaty Dept. will come to an understanding on the subject with the Palace.

W.M. ...
21/10

As regards * above, I feel it wd. be better to avoid "Govt." - as the King does not endorse such Govts. but also not Heads (a. a. a. a. Heads)

S. R. Sonyel

Heads) of State. — Perhaps some
such formula as "the Chief Executive
of the Turkish Republic" wd. meet the
case — have my personal indications
are in favour of "the Acting President."

[Signature]
22/10

I have suggested an
alteration in the *[Signature]*
draft.

If and when approved, it
should go to the Resident Club
for use, if need be, during
the week-end

[Signature]
22/10

This wording meets the case
I think.

G.M. 22.10.38.

I agree.
[Signature]
Oct. 22. 1938

Accordingly

Belge 13B

S. R. Sonyel

According to today's press report
the President is better.

R.V.B.

24/7

See now E 6638-

R.V.B.

1st X

Belge 13C

Müdafî ve Müşavir tabiblerin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir.

Bu acı hadise ile Türk vatani Büyük Yapıcısını, Türk milleti ulu şefini, insanlık büyük evlâdını kaybetti.

Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyandan dolayı en derin taziyelerimizi sunarız.

Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkla ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız.

Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki ölmez olan onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiyesidir.

Hükümetimiz, içinde bulunduğumuz şu mühim anda, bugüne kadar olduğu gibi, dikkatle vazife başındadır.

Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunda büyük Türk milletinin hükûmeti ile tekvucud olarak teyid ve temin edeceğine şüphe yoktur.

Teşkilâtı Esasiye Kanununun 33üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda Reisi-cumhur Vekâleti vazifesini deruhde etmişlerdir.

Yine Teşkilâtı Esasiye Kanununun 34üncü maddesi mucibince, Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhuru intihab edecektir.

Türkiyenin en büyük makamına Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre geçecek olan zatın etrafında, hükûmetile, şanlı ordusile ve bütün kudret ve kuvvetile Türk milleti

Belge 14 — Atatürk'ün ölümüyle ilgili olarak Türkiye Hükûmeti tarafından 10.11.1938'de yayımlanan resmî bildirinin, Türkiye'nin Londra Maslahatgüzarı Kadri Rızan tarafından 11.11.1938'de İngiltere Hariciyesine gönderilen sureti.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
LONDRA BÜYÜK ELÇİLİĞİ

248

- 2 -

sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesinde devam edecektir.

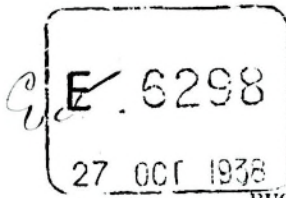
Bugün ayrılığına ağladığımız büyük Şefimiz Atatürk her vakit Türk milletine güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı.

Türk gençliği onun kıymetli vedyası olan Türkiye Cumhuriyetini daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir.

Kemal Atatürk Türkün tarihinde ve gönlünde daima yaşıyacaktır.

Belge 14A

S. R. Sonyel

BUCKINGHAM PALACE

Eastern Dept
20/10

Not seen by Sir A. Cadogan.
Not Acknowledged.

25th. October, 1938.

181

My Dear Sir.

After our talk this morning, I spoke to The King about the representation at the funeral of President Ataturk, in the event of his illness proving fatal.

His Majesty has approved of a Field Marshal being sent as his special representative, and I have asked the Lord Chamberlain's Office to communicate with the War Office, so that the Field Marshal deputed for this duty can hold himself in readiness.

Yours

Alex Hardinge

The Honble.
Sir Alexander Cadogan,
KCMG., CB.,
Foreign Office.

Belge 15 — Ataturk öldüğü takdirde İngiliz Kralının bir Felt-Mareşal tarafından temsil edilmesini İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Alexander Cadogan'a bildiren Kralın mabeyincisi Alex Hardinge'in 25.10.1938 tarihli mektubu ve yorumlar.

S. R. Sonyel

Registry Number } E 6298/69/44.

FROM Sir Alexander Hardinge (Buckingham Palace) No. to Sir A. Cadogan.

Dated 25th Oct. 1938 Received in Registry } 27th Oct. 1938

E : Turkey.

Proposed attendance of personal representative of The King at funeral of Kemal Ataturk.

States that The King has approved of a Field Marshal being sent as his special representative. Has asked the Lord Chamberlain's Office to communicate with the War Office, so that the Field Marshal deputed for this duty can hold himself in readiness.

Last Paper.

E 6204

(Minutes.)

References.

i gaten hat Lord Birdwood has been deputed to represent the King, should the President die

(Print.)

It seems hardly necessary to inform Sir P. Innes of this decision at present

(How disposed of.)

Dft. Sir A. Hardinge from Sir A. Cadogan.

Nov 2

By x

J. R. Colville

27/x

Lord Birdwood has been recommended by the War Office and warned by them that he may be deputed if the President should die. He was recommended as being the Senior Field Marshal

(Action com. leted.)

5/9/11

(Inj. pr.)

10/11

Next Paper.

E 6301.

15741 8/37 F.O.P

S. R. Sanyal

marshals after the Duke of
Counaillat. and as being well
known to, and respected by the
Turks through his role in
the Gallipoli campaign and
his ~~subsequent~~ recent visits to
Turkey with ex. service
men. I am sure the Turks would
look upon it as ^{an excellent choice.}
Turk. O. told me that
if Lord Birdwood does go
he will take with him
a staff officer and a
servant. No doubt, in the
event of the President's death
the Turkish Govt. would
provide ^{adequate} accommodations for
foreign representatives - if
necessary, Hon. Ambassadors
would no doubt assist.

~~R. V. Sanyal~~
~~S. R. Sanyal~~

The latest report from
Sir P. Curzon (E6308) shows that
the President is slightly better
and

is submitted
separately

S. R. Sanyal

that there is a chance of
his surviving the present
crisis.

In case it may be
thought desirable to
forestall a charge that
we have been unduly
alarmist, I revert
a draft acknowledgment
of Sir A. Harcourt's letter.

R. V. Bowker

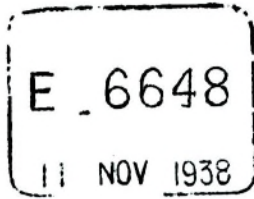
28 (x.)

13-99 Key
28/10/38

Mr. Sanyal
Mr. J. Sanyal

29/10

S. R. Sonyel

LORD CHAMBERLAIN'S OFFICE, 222
ST JAMES'S PALACE, S.W.1.

10th November 1938.

Sir,

I am desired by the Lord Chamberlain to acquaint you, for the information of the Secretary of State for Foreign Affairs that the King wishes Field Marshal Lord Birdwood to represent His Majesty at the Funeral of the late Kemal Ataturk, President of the Republic of Turkey, and I have written to the Under Secretary of State at the War Office requesting him to take the necessary steps to carry out the King's Commands.

I have the honour to request that you will inform His Majesty's Ambassador in Turkey that Field Marshal Lord Birdwood will represent the King at the Funeral.

I am, Sir,
Your obedient Servant.

T. E. Nugent
Comptroller.

The Under Secretary of State,
Foreign Office.

Belge 16 — Atatürk'ün cenaze töreninde İngiltere Kırâhını Felt-Mareşal Lord Birdwood tarafından temsil edileceğini İngiltere Hariciyesine duyuran St. James Sarayı Mabeyin Dairesi idarecilerinden T. E. G. Nugent'in 10.11.1938 tarihli mektubu.

S. R. Sonyel

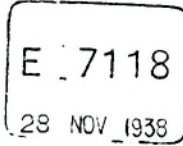
TURKISH EMBASSY

LONDON

No. 906/149.

369

le 26 Novembre 1938.

Monsieur le Secrétaire d'Etat,

D'ordre de mon Gouvernement, j'ai l'honneur de transmettre à Votre Excellence les remerciements les plus émus du Gouvernement de la République pour la part sincère qu'a bien voulu prendre le Gouvernement de Sa Majesté Britannique dans le malheur qui a frappé la nation turque, par la mort de son Président bien aimé.

L'hommage rendu si généreusement à sa mémoire, l'envoi d'un représentant personnel de Sa Majesté le Roi, et la présence aux obsèques de M. le Commandant en Chef des Forces Navales Britanniques de la Méditerranée, de même que le détachement d'honneur qui a pris part aux funérailles, toutes ces différentes marques d'estime et d'amitié ont profondément ému et touché mon Gouvernement et le peuple turc.

Je saisis également la présente occasion pour présenter à Votre Excellence mes plus vifs remerciements pour toutes les marques de sympathie personnelle qu'Elle n'a cessé de prodiguer en cette triste circonstance.

Veuillez agréer, Monsieur le Secrétaire d'Etat, les assurances de ma plus haute considération.

Fethi Okyar

Ambassadeur.

Son Excellence
The Rt.Hon. The Viscount Halifax, P.C.,
Secrétaire d'Etat aux Affaires
Etrangères de Sa Majesté Britannique,
S.W.1.

Belge 17 — Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'ın 26.12.1938'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Halifax'a gönderdiği yazı.

S. R. Sonyel

Registry } E 7370/69/44
Number }

FROM Sir P. Lorraine
Angora.

No 622
(196/184/38)
Dated 2nd Dec. 1938.

Received
in Registry } 8th Dec. 1938.

E:Turkey.

Will of the late President Kemal Ataturk.

Reports that M. Ataturk's will was opened and read on 28th November at the Ministry of Justice in the presence of M. Ataturk's sister, Bayan Makbule, the Ministers of Justice, Foreign Affairs and the Interior and a number of deputies and judges. M. Ataturk bequeathed his entire fortune to the Republican People's Party, on condition that it should be administered by the IŞ Bank and that the interest therefrom should be utilised in providing annuities for his sister and for his adopted daughters. M. Ataturk also left further instructions regarding the utilisation of the interest on his fortune.

Last Paper.

E 7365

References.

E 3442 / 466 / $\frac{47}{31}$

$\frac{13}{12}$

(Print.)

Turkey

(How disposed of.)

(Minutes.)

The provision ~~about~~ for the Education of General İsmet İnönü's children is probably due to M. Ataturk's desire to show the close ties uniting himself and his successor rather than to any wish ~~for~~ assisting General İnönü financially

By Print

J. R. Colville

12/xi

R. W. B. ...

(Action completed.)

(Index.)

27/11/38
28/12/38

13/12/38

Next Paper.

E 7374

17208 5/38 P.O.P.

do.

W. B. ...
13/12

12/12/38
13/12/38

Belge 18 — Ata'nın vasiyetnamesiyle ilgili olarak J. R. Colville'in 12.12.1938'de kaleme aldığı yorum.

S. R. Sonyel

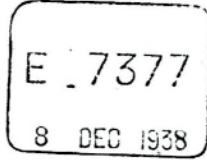
*
No. 632.

411

British Embassy,

Angora,

December 3rd, 1938

My Lord,

Since the seriousness of Monsieur Kemal Atatürk's malady was understood and the possibility of its fatal issue became apparent, I have endeavoured to keep Your Lordship accurately informed, not only of the medical progress of the disease, but also of the likely course of events should the President's death supervene. In both respects I was fortunately able to draw on the expert competence of Doctor Tevfik Rüştü Avas and was thus enabled to furnish you with a reasonably precise forecast.

2. It is now clear that since the latter half of August Monsieur Kemal Atatürk's life has been seriously threatened; but his will to live was an incalculable factor. The suspense of the last two and a half months has been painful and disturbing for all friends of the late President and all well-wishers of the Republic which he founded. But from a practical view it has also had its advantages; for it compelled the leading men in Turkey not merely to visualize the Kemalist Republic without its creator, but also to assess and to accept their...

The Right Honourable
Viscount Halifax, K.G., G.C.S.I., G.C.I.E.,
etc.. etc., etc.,

Belge 19 — Sir P. Loraine'nin 3.12.1938'de Ankara'dan Lord Halifax'a gönderdiği
632 sayılı yazı.

their own responsibility for ensuring the stability and continuity of the political structure bequeathed to the nation by its great leader, and the virtues of which had already been so conspicuously vindicated.

3. It says much for the good sense of those men that the oncoming hour of responsibility brought them together in even closer harmony and franker goodwill than ever before in their determination to deserve well of their Chief and of the country, and to discharge faithfully the obligations which thenceforth devolved on them.

4. In the morning of November the 10th Atatürk died in Istanbul. By mid-day on November the 11th General İsmet İnönü had been unanimously elected by the Grand National Assembly in Angora to succeed him in the Presidency of the Republic. The Government resigned: the Prime Minister was entrusted by the Head of the State with the formation of a new Cabinet, and the second government of Monsieur Celal Bayar, minus the services of Doctor Tefvik Rüşdü Aras who had occupied the Ministry for Foreign Affairs for thirteen years, and of Monsieur Şükrü Kaya who had occupied the Ministry of the Interior for eleven years, assumed its duties on November 11th.

5. The transference of power and office thus took place with the utmost promptitude, with scrupulous regard for constitutional practice, without a ripple on the stream of the country's life; and the young Republic emerged with dignity and decorum from the first big test...

test of its institutions. Furthermore there was here no victory of one party faction over another, no triumph of one political theory at the expense of another. The men of the Government and the men of the party had laid their plans in harmonious agreement; their plans were good, and they were carried out. More than that cannot be stated at present, but the augury is a good one.

6. In my opinion the choice of General Ismet İnönü as President of the Republic was undoubtedly the right one. Your Lordship may indeed recollect that more than a year ago (see my Telegram No. 22/ of 1937) at the moment of his retirement from the post of Prime Minister, I suggested him to your predecessor as a likely and suitable occupant of the Presidency in the event of Monsieur Atatürk's death. He enjoys great personal popularity in the country, he has already the authority conferred by thirteen years of office as Prime Minister, and the prestige not only of a victorious general in the war of liberation, but also of Atatürk's principal lieutenant in the building up of the Republic. General Ismet İnönü is just as incorruptible as his great predecessor; he is industrious and a sober liver; he has first-hand knowledge of foreign affairs and a complete grasp of the administrative machine and of administrative problems. He has thus all the necessary qualifications to fulfil his high office, to consolidate the régime, and to shed further lustre on the youthful Republic.

7. But Atatürk with his dramatic dynamism and his magnetic attraction for the people will be missed. The mourning for him is very real. During the funeral ceremonies it was pathetically evident among the common people and patently...

E 458 / 466 / 44

patently genuine. Women could not control their tearful emotions, and even sturdy Turkish infantrymen lining the streets along which the funeral cortège slowly defiled, though standing rock-like in the maintenance of their military duties and marshalled ranks, might be seen with faces twisted by grief and furrowed by tears.

8. The passage and impact of succeeding years will test the fidelity to Atatürk's memory and the strength of what he has built; in my expectation both will successfully withstand the strain.

I have the honour to be, with the highest respect,

My Lord,

Your Lordship's most obedient,

humble Servant,

Percy Loraine

S. R. Sonyel

<p>Telegram from: Sir P. Lorraine, Angora.</p> <p>No: 23 Saving.</p> <p><u>CONFIDENTIAL</u></p> <p>D. 6th Oct. 1938 R. 11th Oct. 1938</p>	<p><u>Kemal Atatürk's Health</u> 155</p> <p>Atatürk has had a relapse, but his morale is high and he is determined to overcome the disease. Wishes to attend National Festival in Angora on October 29th.</p>
<p>Last Paper. E 5/269/g</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	<p>The King</p> <p>This is not so reassuring. I heard of another report recently (not received in the F.O), which seemed to be from a fairly reliable source, to the effect that the President was not expected to leave his bed again</p>
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of.)</p>	
<p>(Action completed.)</p>	<p>R. J. Bowker.</p> <p>14/x.</p> <p>14/10/38</p> <p>14/10</p>
<p>(Index.)</p>	
<p>Next Paper.</p>	<p>12282 11/35 F.O.P.</p> <p>S. M. 14.10.38</p>

Belge 20 — Atatürk'ün bir daha yataktan kalkmasının beklenmediğini ileri süren R. J. Bowker'in 14.10.1938 tarihli yorumu.

S. R. Sonyel

Registry E 6034/69/44
Number

TELEGRAM FROM

Sir F. Loraine

(Istanbul)

No. 18 saving

(Decypher)

Dated 10th Oct. 1938

Received } 17th Oct.

in Registry } 1938

E : Turkey

Question of a successor to Kemal Ataturk.

Message for Sir A. Gedogen, reporting that Turkish Ambassador in London is still in Istanbul and has cancelled his departure twice. This may be in accordance with current rumour that Ataturk wishes to designate Fethi Okyar as his successor as President. Discusses situation which would arise in event of Ataturk's death, should he desire Fethi Okyar to take his place. Believes that Ismet Inonu would be a more popular choice and would be able quickly to establish his authority. Does not think, however, that he desires the post. Fears that unless before long there is a marked improvement in Ataturk's health he cannot live many months more.

Last Paper.

E 5969

References.

(Print.)

(How disposed of.)

(Action completed.)

21/10

(Index.)

21/10

Next Paper.

E 6049

(Minutes)

Please see also E 5969
I should have thought
it unlikely that Mr. Ataturk
would wish to make
Mr. Fethi Okyar his successor

R. Bowler.
17/10

The rumour has now been reported in
the British press. It is difficult to
say whether there is anything in it.

17/10

G.M. 7.10.38.

Al. Oct. 17. 1938

H. 15/10

15414 2/38 V.O.P.

S. R. Sonyel

<p>Registry Number } 6049/69/44</p> <p>TELEGRAM FROM Sir P. Lorgine, Istanbul No. 87 (R)</p> <p>Dated Immediate Received 17th Oct. 1938 in Registry 16th Oct. 1938</p> <p>E: Turkey</p>	<p><u>Health of Kemal Ataturk.</u> Reports that an official communique was given to the press on October 17th to effect that the President's liver trouble became more acute on October 16th. The symptoms had since yielded somewhat to treatment and a slight improvement had been registered. Nevertheless the President's condition remained serious. Text of communique follows by post. Has informed the King.</p>
<p>Last Paper. E 6034</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of.)</p>	<p>The fact that the Turkish Govt have now decided to make public what has long been treated with great secrecy seems to indicate that they fear the worst. It remains to be seen how long M. Ataturk's Iron constitution will enable him to resist.</p> <p>J. R. Colville 18/4.</p> <p>True</p>
<p>(Action completed.) 24/10</p> <p>(Index.) 24/10</p>	
<p>Next Paper. E 6011 (E 604)</p>	<p>16414 2/38 P.O.P.</p>

Belge 22 — Atatürk'ün sağlık durumunun kötüye gittiğine dair J. R. Colville'nin yorumu.

Communiqué officiel sur l'état de santé d'Atatürk

17 octobre 1938

Du Secrétariat général de la République :

1 — Le rapport délivré aujourd'hui par les médecins consultants sur l'état de santé du Président de la République se trouve au second paragraphe :

2 — Alors que la maladie de foie dont souffre le Président Atatürk suit son cours normal, les accidents ce matin, les accidents ci-dessus mentionnés se sont manifestés subitement le dimanche 16 Octobre 1938. A. — De 14 h. 30 à 22 heures la température marquait 37. C — Après le traitement ordonné et appliqué à la suite de l'examen de la consultation effectuée, l'état conserve son caractère sérieux bien qu'une légère amélioration ait été constatée dans l'état général.

3 — Des bulletins de santé seront publiés ultérieurement.

S. R. Sonyel

<p>Registry Number E 6129/69/44.</p> <p>TELEGRAM FROM <u>Sir P. Loraine</u> (Angora). No. 177. (Decypher). Dated Confidential. 19th Oct. 1938 Received in Registry 20th Oct. 1938</p> <p>E : Turkey.</p>	<p><u>Successor of Kemal Ataturk.</u> Refers to Istanbul telegram No. 49 of 4th August (E 4614 Green) and No. 18 Saving of 10th October (E 6034/69/44). Believes that Turkish Government in anticipation of the President's death have made all the necessary arrangements to assemble the Grand National Assembly within twenty-four hours in order that this body may forthwith elect a new President of the Republic. Believes that there will only be two candidates, of whom Ismet Inonu will probably be elected. It appears that Marshal Fevzi and Fethi Okyar are constitutionally barred as neither is a deputy.</p>
<p>Last Paper. E 6123</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	<p>We do not know who the other candidate besides General Ismet Inonu will be ; but if M. Okyar and the Marshalls are excluded from candidature there can be no doubt that Ismet will be elected.</p>
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of.) 14. D.O. ✓ Get >></p>	<p>J. R. Colville 20/x I should have thought that there would be no difficulty in arranging for the Marshalls and M. Okyar to be made deputies.</p>
<p>(Action completed.) 24/10</p>	<p>(Index) D.O. 10</p>
<p>Next Paper. E 615F</p>	<p>17652 8/38 F.O.P.</p>

Belge 23 — Atatürk'ün halefi konusunda İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin yorumları.

S. R. Sanyal

deputies if it were wished that one of them should become President. It certainly looks as if General Niimi is destined for the office. I imagine that arrangements will be made to see that whoever is designated will be elected unanimously. It would hardly do to have rival parties at such a moment.

The President of Turkey is elected for four years. Unniker Ataturk ^{has been} ~~was~~ re-elected as a matter of course at the end of each successive period, but this need not necessarily happen in the case of his successor, though a frequent change of President is hardly compatible with the present stage of constitutional development.

development in Turkey. 171

Q copy/D.O.
(as/consent)

R. J. Roubel.

D. I. D. ^{mm} 24/10

20/1 x
L. Saggalley
20/10/38

W. J. Roubel
20/10

G. M. 20.10.38

AC. Oct. 20. 1938.

S. R. Sonyel

<p>Registry Number } E 6111/69/44</p> <p>TELEGRAM FROM Sir P. Loreine (Angora)</p> <p>No. 175 (R)</p> <p>Dated 19th Oct. 1938</p> <p>Received in Registry } 20th Oct. 1938</p> <p>E : Turkey</p>	<p>Health of Kemal Atatürk.</p> <p>Fears that condition of the President is desperate and that he may die at any hour. Has informed the King.</p>
<p>Last Paper.</p> <p>E 6049</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of.)</p>	<p>R. W. Bowker. 20/x. This morning's reports are better, but it is clearly only a matter of a short time.</p> <p>L. Baggallay 20/10/38</p> <p>WJ 20/10</p>
<p>(Action completed.)</p> <p>21/10</p>	<p>(Index.)</p> <p>21/10</p>
<p>Next Paper.</p> <p>E 6128.</p>	<p>17652 8/38 F.O.P.</p>

Belge 24 — Atatürk'ün kısa bir zaman içinde öleceğini ileri süren L. Baggallay'ın 20.10.1938 tarihli yorumu.

<p>Registry Number E 6128/69/44 TELEGRAM FROM Sir P. Lorraine No. (Angora) 176 (Decypher) Dated 19th Oct. 1938 Received in Registry } 20th Oct. 1938 E: Turkey.</p>	<p><u>Proposed attendance of personal representative of His Majesty The King at funeral of Kemal Atatürk.</u> Refers to Angora telegram No. 175 (E 6111/69/44). Discusses the desirability of attendance of personal representative of The King at the eventual funeral of the President, and points out the bad effect on Anglo-Turkish relations which might result if King Victor Emanuel and Herr Hitler sent personal representatives and His Majesty's Government did not. Requests an independent decision in this matter.</p>
<p>Last Paper. E 6111</p>	<p>Prop. 1938/10/19 (Minutes.)</p>
<p>References.</p>	<p>From the political point of view, the Eastern Dept wish to support Sir P. Lorraine's recommendation.</p>
<p>(Print.)</p>	<p>Treaty Dept</p>
<p>(How disposed of.) Off. Major 2i A. Hardinge, from Sir A. Cadogan 6/21.</p>	<p>W. J. Foxley 20/10</p> <p>When President Damra died in 1932, King George V was represented at the funeral by the Duke of Wales.</p>
<p>(Action completed.) 24/10</p> <p>(Index.) 24/10</p>	<p>(The Duke of Aosta + Prince Paul of Serbia were also present).</p>
<p>Next Paper. E 6129</p>	<p>At the funeral of President 1765a 8/38 F.O.P. va</p>

S. R. Sanyal

von Hindenburg. ^{in 1934,} King George V
was represented by Sir E. Pliffo, who was on leave at the time and went back to Berlin for the occasion.

Griffiths
20/10.

I think it is clear that we ought to advise His Majesty to send a personal representative in all the circumstances, but, unless anyone can suggest some transcendently suitable person and I am afraid I cannot - it might be advisable to leave the choice entirely to the Palace.

Dr. Brand
20/10

J

Minutes.

157

I think we should leave the choice to the Palace. One of the things that would no doubt be selected

Qy write to Sir A. Hardinge, ~~urgently~~, asking him to submit this suggestion to the King.

G.M. 20.10.38

Ab.
- Oct. 20. 1938

Draft submitted
R. U. Bowker.
20/x.

S. R. Sonyel

<p>E 6627/69/44 Sir P. Loraine Ankara. 558(61/2/38) 4th Nov:1938 10th Nov:1938 Turkey.</p>	<p><u>Review of troops at Ankara.</u> Transmits copy of the Military Attaché's despatch of 31st October reporting on a review of troops which took place at Ankara on 29th October, 1938.</p>
<p>Last Paper. E 6626</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	<p>The actual performance of the units engaged was superior to last year, but it is interesting to note that the absence of M.</p>
<p>(Print.) Foster</p>	<p>Ataturk from the Saluting base seems to have made itself felt psychologically</p>
<p>(How disposed of.) + W.O. (signed copy) R.M. Nov. 17</p>	<p>both among the troops and the spectators. Copy W.O. (signed copy) A.M. J.R. Colville "1/21" R.V.S. "1/21"</p>
<p>(Action completed.) SF 17/11</p> <p>(Index) gob/16/11</p>	
<p>Next Paper. E 6638</p>	<p>15741 S/37 F.O.P.</p>

Belge 26 — 29 Ekim, 1938 Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği Ataşemiliterinin geçit resmiyle ilgili raporu hakkında J. R. Colville'in yorumu : "... Atatürk'ün merasimde hazır olmaması erler ve halk üzerinde psikolojik tesirini gösterdi".

S. R. Sonyel

Registry } E 6622/69/44
Number }

FROM Syr P. Loraine

(Angora)

No. 553
(445/1/38)

Dated 4th Nov:1938
Received in Registry 10th Nov:1938

E:Turkey

Anniversary of the proclamation of the Turkish Republic.

Reports that the three day national celebrations in connexion with the proclamation of the Republic were inaugurated, on 28th October, by a speech in Angora of the Secretary General of the Popular Party and Minister of the Interior M. Şukru Kaya. Encloses a French translation of the speech and summarizes its contents.

Last Paper.

E 6621

(Minutes.)

References.

This violent attack on the Ancien Régime,

at a moment when Atatürk's death was clearly imminent, seems to show that the Govt are in fact conscious of certain reactionary and counter-revolutionary influences inside Turkey; but I don't think that anybody outside Nice seriously considers the possibility of a restoration of the Sultanate.

(Print.) G31111

Turkey
(with enclosure)

(If no disposal of)

By print without enclosure

J.R. Colville

11/11

R. U. Bowler

12/11

(Action completed.)

(Index.)

20/11

19/11

Next Paper.

E 6626

(R 9922/1377/44)

15741 S/57 F.O.P.

S. R. Sonyel

TURKISH EMBASSY

LONDON

No. 883 / 143.

253

11th November, 1938.

Green 2000

E 6696
12 NOV 1938

Your Excellency,

I have the honour to inform Your Excellency that the Grand National Assembly of Turkey has to-day unanimously elected Mr. Ismet İnönü, Deputy of Malatya and former Prime Minister, to the Presidency of the Turkish Republic, left vacant by the death of Kemal Atatürk.

I have the honour to be,

with the highest consideration,

Your Excellency's most obedient
Servant,

Chargé d'Affaires.

His Excellency

The Rt. Hon. The Viscount Halifax, P.C.,

His Majesty's Principal Secretary of State
for Foreign Affairs,

S.W.1.

Belge 28 — İsmet İnönü'nün Büyük Millet Meclisi tarafından 11.11. 1938'de Cumhurbaşkanı seçildiğini İngiltere Dışişleri Bakanlığına bildiren Türk Maslahatgüzarı Kadri Rızan'ın yazısı.

S. R. Sonyel

Registry Number } E 7378/69/44

FROM Sir F. Loraine
Angora.

No. 633 (196/189/38)

Dated 3rd Dec. 1938.

Received in Registry } 8th Dec.
1938.

E : Turkey.

Funeral of M. Ataturk.

Refers to Angora telegram No. 221 of 22nd November (E 6984/69/44).

Transmits a memorandum describing in detail the obsequies of the late President.

Last Paper.

E7377

(Minutes.)

~~The King~~

References.

E7379

The description of the funeral ceremonies is perhaps a little long to print

(Print.)

~~Tuesday~~

It is gratifying that the British Consulate at Angora should have made such an excellent impression.

(How disposed of.)

14 W.O.
Admitted Dec 7
J.P. - Angora
No 532 Dec 21

Perhaps the most curious part of the proceedings was the holding of a religious ceremony at Dome Baptiste at the request of the President's family.

By copy W.O.
Adminially

(Action completed.)

(Index.)

30/12

20/12/39

~~Tuesday~~ 21/12

J.R. Colman
12/11

Next Paper.

E7379

17208 5/38 F.O.P.

The

S. R. Sonyel

The Turkish Govt. acquitted
themselves extremely well

R. W. Bowler

Although long, I think this should be printed 12/12.

L. S. G. G. G.
13/12/38

W. S. G. G.
13/12

Le Président est mort:
vive le Président: whose
predecessor we need
not immortalize in our
print. But 1. Thank:
2) many copies as proposed

No. 14 Dec.

Draft/submitter

JRC
17/12

Belge 29A

COMMENT EVOLUA LA MALADIE D'ATATURK

**Un des médecins traitants
nous relate les cir-
constances dans lesquelles
se déclara le mal**

*Ataturk voulait absolument retour-
ner a Ankara et il avait interdit
la publication de bulletins médicaux*

Pensant qu'il serait très intéressant pour nos lecteurs de recevoir, de la bouche même des médecins traitants des explications sur l'évolution et sur les côtés restés encore obscurs de la maladie qui nous a ravi Ataturk, je me suis adressé à un personnage qualifié, à quelqu'un qui a rendu de précieux services au pays lors de la lutte pour l'Indépendance et à la conférence de Lausanne : au Dr. Nihad Réchad.

Laissons la parole à l'éminent médecin :

— En juin 1937, Ataturk s'était rendu à Yalova. Je l'examinai : il n'existait encore aucun symptôme de la maladie qui devait l'emporter. Quelques mois plus tard, vers la fin de Janvier 1938, je l'examinai une seconde fois, toujours à Yalova. Je découvris, cette fois, des symptômes inquiétants dans le foie. Je traitai la maladie durant dix jours.

Puis Ataturk se rendit à Bursa et de là à Istanbul, au Palais de Dolmabahtché où il souffrit d'un refroidissement. Nous le soignâmes ensemble avec le profes-

Le prof. Dr. Nihad Réchad
seur Dr. Néchet Eumer. Vers fin février,
(La suite en page 4 col. 1)

Belge 30 — Atatürk'ün doktorlarından Prof. Dr. Nihat Reşat'ın Ata'nın hastalığıyla ilgili olarak 26.11.1938 tarihli *Republique* gazetesine verdiği demec ve gazetenin bu konuyla ilgili yazısı.

Comment évolua la maladie d'Ataturk

(Suite de la 1ère page)

le grand malade entra en convalescence et repartit pour Ankara. Je ne le revis plus jusqu'à son retour à Istanbul.

Au mois de Mai, lorsqu'il rentra en notre ville, le prof. Néchet Eumer et moi, nous lui fîmes subir un traitement régulier. Comme on le sait de fin Mai à mi-Juillet, Ataturk resta à bord du yacht «Savaronna». Puis on le transféra au Palais : pendant ce temps, la maladie avait fait des progrès depuis Yalova.

« Je dois avouer que nous ne croyions nullement que le mal aurait eu une conséquence si douloureuse en un si court laps de temps. Nous étions certains que la maladie resterait longtemps encore à l'état latent. Une fièvre cependant se déclara soudain lorsqu'il était à bord du «Savaronna», qui réduisit nos espoirs. Et, en effet, la maladie entra, à partir de cette date, dans une phase aiguë et, après les accidents que l'on sait, eut une issue fatale.

«Vingt jours avant sa mort, la première crise l'avait fait entrer en quelque sorte dans le coma. Mais l'étonnante vitalité d'Ataturk lui fit résister avec succès. Deux semaines plus tard, parurent les mêmes symptômes et trente sept heures après s'éteignait cette vie si précieuse et si sublime.

«Il est certain que le refroidissement contracté lors de son dernier voyage a eu une influence malheureuse sur la maladie.

« J'ai été présent à la consultation du professeur Français Fiessinger et des médecins allemands qui furent appelés en consultation. Tous se déclarèrent entièrement d'accord avec nous tant pour le diagnostic que pour la forme de traitement.

«L'opinion publique doit savoir que rien n'a été négligé dans les soins apportés à traiter l'illustre malade. L'intérêt extrême et sincère manifesté à tout instant envers lui doit faire l'objet d'une mention spéciale.

« Du début jusqu'à la fin, le moral du Chef était élevé. Il conserva jusqu'à la dernière minute son énergie, son endurance et sa dignité. Il ne manifesta pas un instant la moindre crainte d'une issue fatale. Ce qu'il voulait le plus, c'était se lever, se promener dans la chambre et surtout rentrer un moment plus tôt à Ankara.

« Ses demandes de retourner à la capitale se firent plus pressantes au début d'Octobre. Et même, un ascenseur avait été construit au Stade d'Ankara pour le monter jusqu'à sa loge lors de la célébration du XVe anniversaire de la République.

La maladie, malheureusement, fit des progrès. Nous nous opposâmes à son départ, pour prévenir tout danger. Il accepta, durant toute la maladie, les recommandations et les prières des médecins traitants.

« Je ne sais pas s'il fit traduire les livres sur la cirrhose du foie, mais j'ai ouï-dire qu'il demanda la traduction de la partie de l'Encyclopédie traitant de cette maladie. Ataturk s'intéressait naturellement à sa maladie et posait des questions en ce sens au professeur Fiessinger.

C'est Ataturk qui nous demanda de ne pas publier des bulletins officiels au début de la maladie. Nous rédigeâmes par la suite, des communiqués, lorsque le malade entra dans le coma.

Les médecins traitants et consultants ont remis au gouvernement un constat de décès signé, et en outre, un rapport détaillé du début jusqu'à l'issue fatale, en mentionnant les diverses phases de l'évolution de la maladie.

Ataturk s'intéressa jusqu'au dernier moment aux affaires de l'Etat et reçut les explications voulues à ce sujet du président du conseil et des ministres qui venaient le visiter et leur donna ses directives.

« On a dit qu'Ataturk a demandé l'heure quelques instants avant sa mort. Vous savez que lors d'une crise ou d'un accès de fièvre chaque malade prononce une suite de mots inintelligibles. Il en fut de même pour Ataturk.

« Voici comment survint la mort : les médecins veillaient, chaque heure, à tour de rôle, l'illustre malade. Mais ceci n'empêchait pas ceux qui avaient terminé leur tour, d'aller et venir dans sa chambre.

« Je restai donc près de lui entre 7-8 heures, jeudi. Puis ce fut le tour du Dr Abrevaya. Je causais près de la porte avec le Dr. Hayroullah. J'entendis, tout à coup, des cris désespérés : c'était l'infirmière... L'événement douloureux s'était produit. Nous accourûmes tous dans la chambre.

L'éminent praticien m'avait donné tous les détails désirés. Je ne voulus pas abuser de son amabilité et le quittai en le remerciant.

FOUAD DOUYAR

cu 26 Kasım'da şunları ekliyordu: "Cenaze törenine katılan İngiliz hey'etinin bu kadar iyi bir şekilde karşılanması ve böyle bir iyi intiba bırakmış olması memnuniyet vericidir. Öğrendiğime göre, Akdeniz Filosu Başkomutanı Londra'ya varmış olup bugün Bahriye Bakanlığına gidecek ve herhalde Mareşal Fevzi'yle yaptığı görüşme hakkında bilgi verecektir."¹⁰³

Bu arada Londra'daki Türkiye Büyükelçisi Fethi Okyar, İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a gönderdiği yazıda, İngiliz Kırılının Atatürk'ün cenaze törenine özel bir temsilci göndermesinden, Akdeniz Filosu Başkomutanının şahsen törende hazır bulunmasından ve bir İngiliz askerî müfrezesinin ihtiram kıtasını teşkil etmesi suretiyle Ata'nın hatırasına büyük saygı göstermesinden ötürü İngiltere Hükûmetine teşekkür ediyordu. Dışişleri Bakanı aynı gün buna karşılık veriyor ve Büyükelçinin mektubunun son paragrafındaki özel mesajından çok mütehassis olduğunu yazısına ekliyordu¹⁰⁴. (Bak: Fotokopi No. 17).

Atatürk'ün Vasiyetnamesi

Yine İngiliz kaynaklarından öğrenildiğine göre, merhum Atatürk'ün vasiyetnamesi 2 Aralıkta Adalet Bakanlığında, Atatürk'ün hemşiresi Bayan Makbule, Adalet, Dışişleri, İçişleri Bakanları, bazı milletvekilleri ve yargıçların huzurunda büyük bir itina ile açılarak okunmuştur. *Sir Percy Loraine* bu konuda aynı gün Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a gönderdiği kısa bir raporda aynen şöyle diyordu: "Atatürk, bazı şartlarla her şeyini Cumhuriyet Halk Partisine bırakmıştır. Şartlar şunlardır: Tereke İş Bankası tarafından idare edilecek ve temin edilecek faizden, aşağıdaki kimselere hayatları boyunca şu meblâğlar verilecektir: Hemşiresine ayda 1000, manevî kerimeleri Âfet, Sabiha Gökçen, Ülkü, Rukiye ve Nebile'ye ayda sırasıyla 800, 600, 200, 100 ve 100 Türk Lirası. Ayrıca bu faizden genç pilot Sabiha Gökçen'e bir ev temin edilecek, Ata'nın hemşiresinin Çankaya'daki evi, hayatı boyunca muhafaza edilecek ve İsmet İnönü'nün çocukları yüksek öğrenim görecektir. Geriye kalan miktar Türk Tarih ve Dil Kurumları arasında

¹⁰³ PRO., FO. 371/21927/E 7055, *Lorraine*'den Londra'ya, 223 sayılı, kapalı telyazısı, 24 Kasım 1938.

¹⁰⁴ PRO., FO. 371/21926/E 7118, Fethi Okyar'dan *Lord Halifax*'a, 906/149 sayılı yazı, Londra, 26 Kasım 1938.

eşit surette paylaşılacaktır. Atatürk'ün, Türkiye'nin birçok yerlerinde kurduğu nümune çiftliklerini 1937 Haziranında ulusa verdiği hatırlardadır"¹⁰⁵. Hariciyede Üçüncü Sekreter *J. R. Colville* bu belgeyle ilgili olarak 12 Aralıkta şu yorumda bulunuyordu: "Atatürk'ün General İsmet İnönü'nün çocuklarını okutmayı üstelenmekten amacı, İnönü'ye malî yardım sağlamaktan ziyade herhalde aralarındaki dostluk bağlarını göstermektir"¹⁰⁶. (Bak: Foto-kopi No. 18).

Sonuç

Atatürk'ün hastalığının ağırlığı ve onun ölmesi ihtimali anlaşıldığı günden beri, yalnız hastalığı konusunda değil, öldüğü takdirde olayların ne gibi bir seyir takip edeceği konusunda da İngiltere Dışişleri Bakanlığına devamlı surette bilgi veren *Sir Percy Loraine*, 3 Aralıkta Dışişleri Bakanlığına şu yazıyı gönderiyordu: "Her iki konuda da Dr. Tefvik Rüştü Aras'ın eksper bilgisinden faydalanmak ve size az çok bir tahmin vermek fırsatını buldum. Ağustosun ikinci yarısından beri Kemal Atatürk'ün hayatının ciddi surette tehlikeye girdiği şimdi aşikâr olmuştur; fakat onun yaşama azmi hesaba katılmamıştı. Son iki buçuk ayın endişe verici kararsızlığı, merhumun bütün dostları ve kurduğu Cumhuriyete karşı iyi niyet besleyenler için büyük acı ve endişe içinde geçmiştir. Bununla beraber, pratik açıdan bunun avantajları da olmuştur; çünkü bu durum bütün Türk liderlerini, Kemalist Cumhuriyetini yaratıcısız görecekları yerde, büyük lider tarafından ulusa vasiyet edilen siyasal bünyenin sağlamlık ve devamlılığını sağlamak konusunda kendi sorumluluklarını kabul etmek zorunluğunda bırakmıştır. Bu siyasal bünyenin fazileti açık bir şekilde doğrulanmış bulunuyor.

"Sorumluluk ânının daha büyük bir ahenk ve daha içten iyi niyet içinde birleştirdiği bu adamların, Şeflerine ve memleketlerine lâayık olduklarını ispatlamak ve bundan böyle kendilerine düşen sorumlulukları sadakatla yerine getirmek azmini gösterir. Atatürk, 10 Kasım sabahı İstanbul'da vefat etti. 11 Kasım öğleye doğru İsmet İnönü, Büyük Millet Meclisi tarafından oybirliğiyle Cumhurbaşkanı

¹⁰⁵ Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği Müşavirlerinden *James Morgan*'ın 15 Haziran, 1937'de Londra'ya gönderdiği 353 sayılı yazı.

¹⁰⁶ PRO., FO. 371/21927/E 7370, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 622 sayılı yazı, Ankara, 2 Aralık 1938.

seçildi. Hükûmet çekildi. Yeni Kabineyi kurma yetkisi devlet başkanı tarafından yine Başbakan'a verildi. Bu suretle Celâl Bayar ikinci hükûmetini kurdu, fakat 13 yıldan beri Dışişleri Bakanı bulunan Dr. Tevfik Rüşdü Aras ve 11 yıldan beri İçişleri Bakanı bulunan Şükrü Kaya, bu Kabinede yoktur. İktidar, süratle ve Anayasaya uygun bir şekilde el değiştirdi. Memleketin hayatında tek bir dalga başgöstermedi ve genç Cumhuriyet, kuruluşlarının tabii tutulduğu bu ilk büyük imtihandan vakarla çıktı. Aynı zamanda siyasal bir hizip başka bir hizbe, siyasal bir nazariye başka bir nazariyeye galebe çalmadı. Hükûmet ve parti adamları, plânlarını ahenkli bir anlaşma içinde hazırladılar. Bu plânlar iyi idi ve uygulandı. Şimdilik bundan fazla birşey söylenemez, fakat belirtiler hayırlıdır.

“Görüşümce General İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi isabetli olmuştur. Bir yıldan fazla bir süre önce, kendisi Başbakanlıktan çekilirken, selefimize gönderdiğim 22 sayılı kapalı telyazımda, Atatürk'ün ölmesi halinde İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına muhtemel uygun bir aday olduğunu yazmıştım. Memlekette oldukça popülerdir. Başbakan sıfatıyla arkasında 13 yıllık tecrübenin yetkisi vardır. Yalnız kurtuluş savaşının muzaffer bir generali olarak değil, Cumhuriyetin kuruluşunda Atatürk'ün başlıca yardımcısı olarak da prestiji büyüktür. Ulu selefi kadar, İsmet İnönü de dürüst ve çalışkandır; hayatı düzenlidir. Dışişlerinde ilk kaynak bilgiye sahiptir; idare mekanizması ve sorunlarına tamamen vâkıftır. Yüksek görevinin gereklerini yerine getirecek, rejimi takviye edecek ve genç Cumhuriyete daha fazla parlaklık serpecek tüm meziyetlere sahiptir.

“Bununla beraber, dramatik dinamizmi ve miknatis gibi çekiciliğiyle Atatürk'e hasret kalınacaktır. Onun matemi gerçektir. Bu hasret cenaze törenleri sırasında genel halk arasında pek acı bir şekilde kendini göstermiştir ve kesin olarak halistir. Kadınlar gözyaşlarını tutamadılar; hattâ cenaze kortejinin yavaşça geçtiği yollara dizilen iri yapılı Türk erleri bile, askerî görevlerini ifada kaya gibi dimdik dururken, yüzlerinde elem okunuyor, gözlerinden yaşlar boşalıyordu. Atatürk'ün hatırasına olan sadakat ve onun kurduğu bünyenin kudreti gelecek yılların ağırlığı altında denenecektir. Kanaatımca her ikisi de bu ağırlığı başarıyla kaldıracaktır”. İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgiyle okunan bu rapor, Birinci Sekreter R. J. Bowker tarafından 9 Aralıkta şöyle yorumlandı: “İktidarın pürüzsüz bir şekilde el deği-

tirmesi, genç Cumhuriyetin lehinedir”¹⁰⁷. (Bak: Foto-kopi No. 19, 19a, 19b ve 19c.)

Aynı gün, *Lord Halifax*'a gönderdiği ikinci bir yazıda, *Sir Percy Loraine*, Türk-İngiliz dostluğuna değinerek şöyle diyordu: “Bütün dost ve komşuları arasında Türkiye, en çok İngiltere'nin sempati ve dostluğunu arzu ile bekliyordu. Türkler, neticeden çok memnun olmuşlardır. Yalnız İngiliz hey'etinin büyüklüğü ve parlaklığı değil, bu hey'eti göndermek için yapılan teklif dahi Türk hayali üzerinde büyük etki yapmış ve ilgili Türk Bakan bu konuyla ilgili raporunu sununca, Halk Partisi üyeleri ve Parlâmento Grubu tarafından alkışlarla karşılanmıştır. Kırılın, Felt-Mareşal *Lord Birdwood*'u temsilci seçmesi çok isabetli olmuştur. *Lord Birdwood*, bu memlekette çok şöhret kazanmıştır. Gelibolu çarpışmalarında bir düşman olarak gösterdiği şövalyelik ve yüksek askerî kabiliyeti, Türkler tarafından iyi biliniyordu. Onun temsilci seçilmesi, iki memleket arasındaki dostluğun bir sembolü olarak karşılanmıştır. İngiltere'nin, törenlere katılmak üzere İstanbul'a bir deniz müfrezesi ve Ankara'ya bir askerî müfreze göndermek teklifinde bulunan ilk büyük kuvvet olması, gayet iyi bir intiba yaratmıştır. Bu intiba, Akdeniz Filosu Başkomutanının kendi gemisiyle gelerek törene katılması, Türk duygu ve sorumluluklarına uygun şekilde bir savaş gemisi gönderme teklifiyle takviye edilmiştir.

“Ankara'daki törene katılan *Malaya* gemisinin müfrezesi büyük bir takdir kazanmıştır. Ölen lidere olan saygılarını, O'nun kaybindan ötürü Türk ulusuna sempatilerini ve Kemalist Cumhuriyete dostluklarını göstermek yönünde İngiliz Kırılı, hükümeti ve halkının almış olduğu tedbirlerin Türkler arasında yarattığı duyguları yeterlikle anlatabilmek için, 'intiba, değerlendirme ve takdir' gibi kelimeler yetmez. Türkler gerçekten çok duygulanmışlardır. Mağrur, mesut ve müteşekkirdirler. Türk dostlarımızın bu sıcak, duygulu ve minnettar heyecanı unutulması için aradan bir nesilden fazla bir sürenin geçmesi gerekecektir. Felt-Mareşalin, Akdeniz Filosu Başkomutanının ve *Malaya* zırhlısı müfrezesinin şeref ve konforu için Türk yetkilileri ve özellikle Türk irtibat subayları tarafından yapılan her türlü yardımdan söz etmeden yazıma son verirsem nankörlük etmiş olurum. Türk yardımı her bakımdan bir ehliyet ve ileri görüşlülük örneği olmuştur”¹⁰⁸.

¹⁰⁷ PRO., FO. 371/21927/E 7377, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 632 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

¹⁰⁸ PRO., FO. 371/21927/E 7380, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 635 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

MUSTAFA SUPHI¹
VE
MİLLÎ MÜCADELEYE EL KOYMAYA ÇALIŞAN
BAŞI DIŞARDA AKIMLAR
HİKMET BAYUR

M. Suphi'nin Osmanlı Ülkesindeki Çalışmaları :

Bilindiği gibi M. Suphi başarılı bir öğrenci olarak İstanbul'da hukuk ve Paris'te "Sciences Politiques" okullarını bitirmiş ve Osmanlı

¹ "Milliyet" gazetesinde yayınladığı "Solda ve Sağda Vuruşanlar" başlıklı yazı zincirinin üçüncüsünde (11 Mayıs 1971) B. Metin Toker, M. Suphi'nin öldürülmesi olayı dolayısıyla: "Tabii o konjonktür içinde böyle bir temizleme hareketi Sovyetler'in göstereceği tepki bakımından cüretli bir teşebbüstü ama, demek Sovyetler'e iyi teşhis konulmuştu" demesi üzerine bundan doğacak şüpheleri ortadan kaldırmak istedik. Aynı gazetenin 12 ve "Son Havadis" gazetesinin 13 ve 14 Haziran günlü nüshalarında bu amacı güden bir yazımız çıktı. Konuyu bir günlük gazete çapından daha geniş olarak ele almak düşüncesiyle Belleten için bir yazı anıklarken B. Şevket Süreyya Aydemir'in "Milliyeti"nin 21 Temmuz 1971 günlü nüshasında aynı konuyu ele aldığını ve Küçük Talât'ın bir mektubundan parçalar yayınlayarak işe başka bir yön verdiğini gördük. Bu yüzden yazımızı daha da genişletmeyi gerekli bulduk.

Burada amacımız M. Suphi'nin yeni bir biyografisini yapmak değil, kullanılmış bazı belgeleri değerlendirerek ve bildiğimize göre henüz kullanılmamış kaynakları ele alarak onun kişiliğini belirtmek ve öldürülmesi olayını aydınlatmaktır. Bize M. Suphi hakkında pek önemli kaynaklar sağlamış olan Prof. Dr. Adnan Erzi'ye bu yüzden ayrıca teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Kısaltmalar:

- A.F.C., I Ali Fuat Cebesoy: Millî Mücadele Hatıraları.
A.F.C., II Ali Fuat Cebesoy: Moskova Hatıraları.
K.K.B. Kâzım Karabekir: İstiklâl Harbimiz.
K.K.B. - E Kâzım Karabekir: İstiklâl Hazbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı.
T.K.F.B.K. "Türkiye Komünist Fırkası Birinci Kongresi" adlı risale. (Baku 1920)
Ş.İ. Baku'da basılmış "Şark İli" dergisi.
T.M. Tarihi Mektuplar: Hüseyin Cahit Yalçın'ın 1944 ve 1945 yıllarında "Tanin" gazetesinde yayınladığı İttihat ve Terakki Büyükleri veya onlarla Mustafa Kemal arasında gelip giden mektuplar.
F.T. Fethi Tevetoğlu: Türkiye'de sosyalist ve komünist faaliyetleri.

Ziraat Bankası ile tarım kredisi üzerinde beğenilmiş bir tez yazdığı gibi bunu daha derinleştirerek tanınmış uluslararası dergilerde yayınlamıştır.

Ancak onun aşırı tutkunluğu, ulaşmak istediği ereklere varmak için gösterdiği ıvencelik, zamanın birçok işi kolaylaştırmak için bir etken olduğunu ta baştan anlamayışı, onun yeteneklerinin yurttan yana işlemesini engellemiş ve kendisini sapık yollara itmiştir.

Mustafa Suphi siyasal yaşantıya, zamanın pekçok gençleri gibi İttihat ve Terakki içinde başlamış, ancak az sonra ondan ayrılmıştır. Bu ayrılıştta bu partinin yanlış ve zararlı tutumunu görmüş olmasının payı herhalde vardır. Bununla birlikte 1918 bırakışmasından sonra Avrupa'ya kaçmış olan İttihat ve Terakki büyüklerinden Dr. Nazım'ın eski maliye nazırı Cavid'e yazdığı 15 Nisan 1921 günlü mektupta² Mustafa Suphi'nin öldürülmesi dolayısıyla şunlar vardır :

"Mustafa Suphi'yi elbet hatırlarsın. Selânik'te inikat eden (toplanan) İttihat ve Terakki umumî kongresinde Anadolu'dan murahas olarak gelmiş ve İktisat Nezaretine getirilmemiş olduğu için bilâhare bize muhalif bir vaziyet almıştı."

Anılan kongre 1911 kongresidir. O sırada İttihat ve Terakki parçalanmak tehlikesi geçirmiş, epey zayıflamış ve devletten imtiyazlar alarak veya parti desteğiyle "iş" görerek zenginleşen partili mebuslara karşı çetin saldırılarda bulunulmuştu.

Politikada ve hele İttihatçı politikacılar arasında kendilerine karşı olanları lekelemek çabası çok kez görülmekle birlikte olaydan on yıl geçmiş ve ilgili kimse ölmüş iken Dr. Nâzım'ın Cavid'e bu konuda yalan söylemesi olasılığı pek azdır. Buna göre sanılabilir ki, Mustafa Suphi, bir parti uğrunda ve onun içinde uzun süre çalışarak kazanılan güvenin değerini anlamadığından, bilgi bakımından kendisinden pek geride olan Talât ve Cavit gibi kimseleri nâzır (bakan) mevkiinde görerek kendisinin de öyle bir mevkie getirilmesini istemiş ve bu yapılmayınca çürümüş gibi görünen partisinden ayrılıp ona karşın olmuştur.

Çok geçmeden İttihat ve Terakki erkden düşecektir (16/17 Temmuz 1912). O günlerde başta Ferit (Tek)³ ve Yusuf Akçora

² T.M., tefrika 39, Tanin 15/11/44.

³ Millî Mücadele'de ve Cumhuriyet devresinde türlü bakanlıklarda bulunmuş ve büyükelçi olmuştur.

olmak üzere “Millî Meşrutiyet Fırkası” kurulur. Parti kesin olarak açıkça Türkçüdür ve içinden Turancıdır. “İfham” gazetesi de onun görüşlerini açıklamaktadır. Mustafa Suphi hem partide, hem de gazetededir.

23 Ocak 1913 de İttihat ve Terakki Bâbîâlî baskınıyla yeniden işbaşına geçer ve Mahmut Şevket Paşa Sadrazam olur. 30 Mayıs'ta Londra'da Balkanlılarla barış imzalanır ve Edirne, Vize, Lüleburgaz'la Hayrabolu Bulgar'a bırakılır. Bu olay Edirne'yi kurtarmak amacıyla Bâbîâlî'yi basan İttihat ve Terakki'nin durumunu son aşama sarsar ve muhaliflerini gayrete getirir. Az sonra 11 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa öldürülür. Bunun üzerine bu olayla ilgili olsun olmasın muhalif olarak tanınanların hemen tümü sürülür. Ferit (Tek)le Mustafa Suphi'de bunlar arasında Sinop'a sürülmüş bulunurlar.

O sıralarda Bodrum'dan Sinop'a sürgün olarak gelmiş olan başka bir muhalif, Ahmet Bedevi Kuran M. Suphi'yle ilgili olarak şunları yazmaktadır⁴:

“İfham gazetesi sahiplerinden Mustafa Suphi Bey İttihat ve Terakki Hükümeti'nin amansız aleyhdarlarından biriydi. Bu zat itimat ettiği arkadaşlardan bir teşekkül vücuda getirmeye çalışıyordu. Evvelâ bir Türk ve İslâm farmasonluğu teşkilini, İttihat ve Terakki cemiyetinin beynelmilel farmasonluğuna karşı Millî bir farmasonluk kurumunu tecrübe etmek ister. Pek mahdut olmakla beraber birkaç arkadaş bu noktada birleştik. Bunda takip edilen gaye perde arkasında siyasî roller oynamak ve hükümetin sukutunu mümkün kılacak kuvvetli bir teşekkül vücuda getirmektir.”

Bu olay Mustafa Suphi'nin ufak ta olsa bir topluluğa baş olma isteğini belirtir. Herhalde kendisi de anlıyordu ki kurmaya çalıştığı örgüt pek gelişmezdi.

Mustafa Suphi Rusya'da:

En çok Mustafa Suphi'nin gayretiyle O, Ahmet Bedevi Kuran ve daha birkaç kişi deniz yoluyla Sinop'tan maceralı bir kaçış yaparak Kırım'da Sivastopol yakınlarına çıkarlar (Haziran 1914). A. B. Kuran, Kırım ve genel olarak Rusya Türkleri'nin kendilerine karşı davranışlarını şöyle anlatır (S. 554) :

⁴ “Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele,” s. 549 vd.

“Tatarlar evlerine çağırıyorlar; İslâm ağniyası (zenginleri) ziyaretimize geldikçe muavenete hazır olduklarını ve hizmet ifasını vazife telâkki ettiklerini söylüyorlardı. Lokanta sahibi para almaz; her masada votka veya bira ikramı hücumuna maruz kalırdık”.

Sivastopol’a kaçanların tümü Mısır ve Batı’ya giderler, yalnız M. Suphi Kafkas’a giderek orada bir gazete çıkarmak için Rusya’da kalır⁵. Ancak o bir işe girişmeden 1 Ağustos 1914’de genel savaş başlar, Osmanlı Hükümeti’nin Almanya’dan yana tutumu Rusya’daki Osmanlı Türklerine karşı Rus Hükümeti’nin kuşkularını uyardırır, 29 Ekim’de Osmanlı ve Alman gemilerinin saldırısı üzerine Türk - Rus savaşı başlar ve Mustafa Suphi sivil tutsak olur. Onun Ferit Tek ve Yusuf Akçora Türkçülüğünden ulusallığa karşı sosyalizm ve komünizme dönüşümü bu tutsaklık sırasında olmuştur.

7 Kasım 1917 ayaklanmasıyla işbaşına geçen Lenin bir komiserlik yani Bakanlık olarak “Ulusallıklar İşleri Komiserliği”ni de kurmuş ve onun başına Stalin’i geçirmişti. O da bakanlığı içinde üç kişilik bir “Müslüman İşleri Komitesi” kurar. Bunun üyesi olarak Kazan’da Kızıl Bayrak gazetesini çıkaran Molla Nur Vahidof, yazar ve dilbilgini Alimcan İbrahimof ile ileride Anadolu’ya gelecek olan Şerif Manatof seçilir.

Tutsaklıktan kurtulduktan sonra Mustafa Suphi bir yandan kendi durumunda bulunan Osmanlı Türkleri arasında Bolşeviklere eğilimli bir topluluk kurar, bir yandan da sol-sosyalist “Çolpan” (Çoban Yıldızı) gazetesine yazılar yazar.

Şerif Manatof, Mustafa Suphi’nin 1918 yılı Şubat sonu veya Mart başlarında Moskova’da, demin anılan İslâm Komiserliği’ne gelip önce kendisiyle sonra da Vahidof’la tanıştığını, Stalin’le görüşürülüp onun gözüne girdiğini ve “Yeni Dünya” adında Osmanlı Türkçesi’nde bir gazete çıkartmaya koyulduğunu yazar⁶. Gazete Stalin’in başında bulunduğu Ulusallık Komiserliği’nin parasıyla çıkarılmaktaydı.

Mustafa Suphi’nin gerçek olan bilgi ve yeteneğine eklenilmesi gereken bir niteliği de yaranma ve göze girme işlerinde becerikli olmasıdır. Buna bir örnek olarak İstanbul’da çoğu Müslüman olma-

⁵ Aynı eser s. 561.

⁶ Şerif Manatof’un bu yazısı Dr. Fethi Tevetoğlu’nun “Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler” adlı eserinden alınmıştır. s. 210 vd.

yanlardan kurulu bir komünist akımın etkisi altında bir üniversite öğrencisinin, güya Lenin'e Nobel barış armağanının verilmesi yolunda bir dilekte bulunduğunu M. Suphi'nin Üçüncü Enternasyonal'in ilk toplantısında (Mart 1919) övünçlü biçimde (proudly) anlatması⁷ bu gibi yaranma çabalarından sayılabilir.

Onun resmen Bolşevik Partisine girmesi şu olay üzerine olmuştur :

Bir takım örgütlere ve Rusya Türkleri'nden kurulmuş asker birliklerine dayanarak özerklik isteyen Kazan bölgesi Türkleri'nin direnmelerine karşı bir manevra olarak Bolşevik Hükümeti 22 Mart 1918 de Rusya Sovyetler koşması (federasyonu) içinde Ufa, Orenburg ve Kazan illerinin en büyük kısmını kaplayan, özerk büyük bir Tatar - Başkır Cumhuriyeti kurulacağını bilitlet ve böylelikle özerklik isteyenlerin dileklerini kâğıt üzerinde, onların umduklarını da aşan bir ölçüde yerine getirir. Ancak buna karşılık Kazan Türkleri'nin elinde bulunan asker ve benzeri bütün örgütler çok geçmeden dağıtılır.

Mustafa Suphi Mart 1918'de bu yeni Tatar - Başkır Cumhuriyetinin Kazan'da bilitlendiği gün orada Bolşevik Partisine girer⁸.

Bu bir "numara"ya benziyordu, çünkü Mustafa Suphi daha önceden Bolşevik Hükümeti'nin resmen değilse de gerçekten bir işyarı olmuştü.

Partiye girmesinin numaralık yönü, olayın Ruslar'ca Ural - İdil bölgesi Türklerine kâğıt üzerinde verilmiş olan bir hakkın bilitlendiği güne rastlatılarak bu yüzden duyulan sevincin etkisi altında davranıldığı duygusunun yaratılmak istenilmesindeydi. Böylelikle Rusya Türkleri'nin M. Suphi'ye karşı sevgisi kazanılmış veya arttırılmış oluyordu ve bu yön Osmanlı Türk'ü olmanın ona esasen verdiği itibarı daha da yükseltiyordu.

Demin dediğimiz gibi Mustafa Suphi 1918 başlarından beri Bolşevik Hükümeti'nin bir işyarıdır. Ona ilk verilen görev, gazeteci ve propagandacı olarak sömürgeler halkını ve genel olarak Müslüman ulusları, kurtuluşu Kafkaslar'da ilerliyen Osmanlı ordularından ve İttihat ve Terakki Hükümeti'nden değil, Komünist akımından

⁷ Bk. G. S. Harris: "The Origin of Communism in Turkey" s. 37. (Stanford 1967)

⁸ Dr. Samih Coruhlu takma adıyla yazan Kazanlı Profesöre göre. "İstiklâl Savaşında Komünist faaliyeti" Yeni İstanbul 3/7/1966. Bu işdeki Bolşevik manevrası için Bk. Zenkovsky: "Pan-Turkism and İslam in Russia", s. 175 v.d.

beklemek gereksiliğine inandırmaya çalışmak olmuştur. Bu yoldaki çabaları 1918 yılı son baharında Alman ordularının yenilmeleri ve bir verinme niteliğinde olan Osmanlı bırakışmasıyla gereksiz kalır ve sona erer. Esasa gidilirse onun bu yoldaki çalışmalarının yalnız Rusya Türkleri arasında yapılabildiği görülür, çünkü Komünistlerin o evrede sömürgeler halkıyla temas etmeleri olanaksızdı. Amaç Rusya Türkleri'ni Osmanlı Türkleri'ne ümit bağlamaktan vazgeçirip Rus boyundüğundan kurtuluşu Bolşeviklerin öbür partileri yenmesinden ve Lenin'in her ulusa bağımsızlık hakkı tanınacağı vadinin gerçekleşmesinden beklemeğe inandırmaya varıyordu ki, 30 Ekim 1918 bırakışmasıyla bu amaca kolaylıkla ulaşılmış olur.

Bu konu ile ilgili olarak Mustafa Suphi 10 Eylül 1920'de Baku'da toplanan "Türkiye Komünist Fırkası'nın birinci Kongresi"nde okuduğu lâyhada (Bk. bu adı taşıyan risalenin S. 19 v.d.) 1918 yılının ilk aylarında Osmanlı şivesinde çıkardığı "Yeni Dünya" adlı gazeteyi andıktan sonra şunları der :

"Yeni Dünya'nın intişara başladığı tarih, Bolşevizmin Rusya'da tevessü' ve taammümüyle Rus askerlerinin Kafkasya'dan ricata ve bu fırsattan istifade eden Osmanlı ordularının Kafkasya'yı istilâya başladıkları devre tesadüf eder. Osmanlı ordusu Baku gaz madenlerini ele geçirerek diğer taraftan Almanlar'la beraber Dağıstan, Kuban ve Okranya üzerine tesirler yaparak inkılâpçı Rusya'yı ışık ve ekmekten mahrum etmek tehdidini ika ediyorlar. Osmanlı Hükümet ve ordusu başında bulunan İttihat ve Terakki fırkasının Türk ve Müslüman memleketlerine ait istilâ ve ittihat hırsları bütün şark memleketlerine sirayet ederek Müslüman kavimlerinin, azatlığı (tutsaklıktan kurtuluşu) Osmanlı istilâsında gördükleri bu devir, Türkiye Bolşevikleri için muhit faaliyetlerinde en ziyade sıkıldıkları bir devri hatırlatır." ⁹

M. Suphi'ye Rus Hükümeti'nin çıkarttırmakta olduğu "Yeni Dünya" gazetesinin Osmanlı aleyhindeki yayınları iki yanın birbirine karşı propaganda ve kışkırtmalarda bulunulmasını yasaklayan Brest - Litovsk antlaşmasının ikinci maddesine aykırı olduğundan

⁹ Burada yanlış olan yön Osmanlı ordularının Kafkas ve Dağıstan'daki ilerlemelerinin Almanlar'la dayanışma durumunda yapılmış olduğudur. Bunun aksi doğrudur. "Türk İnkılâp Tarihi" adlı eserimizin C. III, K. 4, s. 186-251'inde bu yönler ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Moskova'daki Osmanlı temsilcisi Galip Kemalî Söylemezoğlu Rus Dışişleri Bakanlığı'nda protestoda bulunduğca Bakan Çiçerin *basın özerkliği* perdesi arkasına saklanır !

Bundan böyle M. Suphi, Osmanlı aydın Türklerinin Rusya Türkleri üzerindeki etkisini kullanarak Bolşeviklere hizmet edeceği gibi Osmanlı asker tutsaklarını da Rusya'daki iç savaşta Bolşeviklerin yanında savaştırmak, bununla da Rusya Türkleri'nin aynı yola girmelerini daha da kolaylaştırmak bakımından Bolşeviklere yararlı olacaktır.

Vahidof, İbrahimof ve benzerleri yerli Türkler, bolşeviklik yolunun bütün Doğu tutsak uluslarının, yani sömürgeler halkının kurtuluşuna yarayacağı ve kurulacak Tatar - Başkurt Cumhuriyeti'nin bu yolda bir klavuz olacağı inancında bulunurken, Mustafa Suphi bütün çabalarını Lenin ve Stalin'in buyruklarını yerine getirmek, önce bolşevik düzenini Rusya'daki Türk asker tutsaklarını da kullanarak sağlamlaştırmak, sonra da Türkiye'yi Azerbaycan ve Türkistan durumuna getirmek uğrunda harcayacaktır. Yani o ulussever düşünce ve ümitlerle bolşevik olmuş olan bir takım Rusyalı Türk aydınına karşı Rus Komünist Partisi Büyüklerinin yardımcısı olmuştur.

Mayıs 1918'de Rusya'da tutsak bulunan, daha doğrusu Avusturya-Macaristan ordusundan isteyerek Ruslar'a geçmiş olan Çekoslovak birlikleri Bolşeviklere karşı savaşmaya koyulunca hem Molla Nur Vahidof takımı, hem de Mustafa Suphi'nin yönelttiği Osmanlı tutsakları onlara karşı çarpışır. Bu tehlikeli anda "din afyondur" sloganını yaya durmuş olan Rus Komünist Partisi her türlü temel görüşleri bir yana iterek, bütün sol akımların da katıldıkları bir "*Müslüman komünist Partisi*"nin ve ayrıca da bir Müslüman işçi ve köylü ordusunun kurulmasını onaylar.

Mustafa Suphi'nin yukarıda anılan layihasında bulunan şu sözler onun tutum ve görevlerini iyice belirtir :¹⁰.

"Mamafih, şunu derhal söylemeli ki, hakikatin karanlıklar içinde kaybolduğu bu dar ve müziç devre bize en iyi ve maksada en sadık arkadaşları vermiştir. Muhtelif üsera karargâhlarından çıkıp Kazan'a gelen felâketzede arkadaşların ilk müşaveresi (20 Temmuz 1918)

¹⁰ T.K.F.B.K. s. 20.

Moskova'da Türk¹¹ sol sosyalistler konferansını davet etmiş ve bu konferans Türkiye Komünist teşkilâtını doğurmuştur”.

Bunları söyledikten sonra M. Suphi konferansın seçtiği Merkezî heyetin teşkilât işine giriştiğini bildirerek ona konferansca verilmiş olan yönergeyi şöyle özetler :

“Rusya ve Türkiye'deki amele ve rençber ve askerlerimiz arasında tebligat ve teşkilât, içtimaî inkılâp cephesinin fikren ve fiilen müdafaası, 2) İlk müsait fırsatta Türkiye'den de celb olunacak vekillerle Rusya'daki teşkilât vekillerinden mürekkep, ilk Türkiye komünist kongresinin davet ve celbi, teşkilâtın fırka (parti) haline getirilmesi.”

Bu kararlar 1918 yazında, daha Alman ve Osmanlı orduları galip durumda gördükleri sırada alınmıştır. Olayların gelişmesi ve Alman - Osmanlı çöküşünün arkasından Rus iç savaşının patlaması yüzünden anılan kongrenin toplanıp “teşkilâtın fırka haline getirilmesi” kararı ancak iki yıl sonra 10 Eylül 1920'de gerçekleşebilecektir.

Yine Mustafa Suphi lâyihasında anlattığına göre¹² kendisi bu konferanstan sonra “bütün Rusya Müslüman işleri merkezî heyeti idaresinde aza ve beynelmilel Şark tebligat ve neşriyat şubesinde Reis” olur.

Böylelikle O, Osmanlı tutsak Türkleri'nin bir türlü başı yapıp, yalnız Türkiye'de komünizmi yaymakla görevlendirilmeyerek, Rusya Türkleri üzerinde, daha önce de dediğimiz gibi, Osmanlı Türk aydınlarının haiz oldukları geleneksel etkiyi kullanarak onları elden geldiği ölçüde Bolşeviklere yaklaştırmakla da görevlendirilmiş olur; bundan başka komünist acunu içinde uluslararası bir uzkişi durumuna da geçirilir.

Mustafa Suphi bu yeni ek görevi dolayısıyla Merkezî heyetin “kuvvetinin mühim bir kısmını Müslümanlar¹³ arasında küflenmiş fikirlerin yıkılarak inkılâp ruhunun yükselmesine sarfediyor; bu meydana Türk komünistleri, Tatar sol sosyalistlerinin Kazan'da davet edilmiş ilk konferansına iştirak ile ilk programın tertibine fiilen iştirak ettiği gibi. . .”

¹¹ Burada “Türk” sözcüğü daha çok Türkiye Türkleri' anlamında kullanılmışa benziyor.

¹² Aynı eser, s. 21.

¹³ “Rusya Türkleri” anlamında.

Burada bir yöne daha dikkat etmek gerekir. Bolşevik büyükleri yersel halk ve örgütlere dayanabilecek durumda olan Rusya Türkleri'nden olan bolşevik ileri gelenlere karşı hemen hep kuşkulu idiler. Bu yüzden aralarına çok kere Rus ve hele Yahudi'den elebaşları katmaya önem verirlerdi. Bu davranış göze pek batmaya başlayınca yersel dayanakları sırf Osmanlı Türk aydını olmaktan ibaret olan Mustafa Suphi gibilerini kullanmayı ve onlar yoluyla kongrelerde isteklerine uygun kararlar aldırılmasını uygun ve yararlı görmüşlerdir.

Mustafa Suphi lâyihasında anılan mevkilere getirildikten sonra: "Gerek Türkler, gerek Müslümanlar¹⁴ arasındaki faaliyetimizi memleket itibariyle İdil ve Ural'da, Kırım'da, Türkistan ve Azerbaycan'da olmak üzere dört kısma ayırmak mümkün olur" der¹⁵.

Görüldüğü gibi onun örgütü hem Osmanlı, hem de yerli Türkleri bolşevikliğe ısındırmakla görevlidir, yani iki yönlü bir çalışması vardır. Bununla birlikte bazı pek geri kafalılarla uğraşmaları bir bakımdan yararlı sayılmalıdır; çünkü bu gibileri halkın herhangi bir akıma körü körüne sürüklenmesini kolaylaştırmaktaydılar.

M. Suphi İdil - Ural bölgesindeki çabalarını şöyle anlatır :

"Teşkilâtımızın Moskova, Kazan, Samara, Ufa ve Saratof gibi İdil ve Ural yollarındaki siyasî hücreleri ilk faaliyet yuvasını teşkil ederler. Bu muhtelif memleketlerde, adetleri beşyüze baliğ olan Türk komünistleri mürteci kara kuvvetlerle mübareze maksadıyla Türk esirlerinden kızıl askerler teşkiline muvaffak olmuş ve Kazan'da Çekoslovak türedilerine, Orenburg'da ise Dütöf¹⁶ bandasına karşı Rusya'nın inkılâp cephesini müdafaada yararlık göstermişlerdir. İdil ve Ural boyu Çekoslovak menhuslarından temizlenince buradaki eski sosyalist Müslüman müesseseleri yeniden ihya edilerek irtica ile mübareze fevkalâde komisyonuna¹⁷ teşkilâtımızdan vekil olarak iştirak edilmiş ..."

Anlaşılan şudur ki, İdil - Ural bölgesinde M. Suphi'ye bağlı beşyüz kadar güvenilir Osmanlı Türk'ünden komünist vardır ve

¹⁴ M. Suphi çok kere Osmanlı Türklerine "Türk" ve Rusya Türklerine "Müslüman" demektedir. Yabancı yazarların çoğu bu ikincilere "Turkic-Turkik" derler.

¹⁵ İdil-Ural bölgesini ora Türkleri tek bölge saydıklarından M. Suphi lâyihasında beş yerine dört memleket demektedir. (Aynı eser s. 21).

¹⁶ Çarcı bir Rus Generali.

¹⁷ Çeka ve daha sonra türlü adlarla anılan dehşet salma ve uygun görünce toptan öldürmelere değin giden boşevik örgütü anılıyor (Aynı eser s. 21-22).

bunlar oradaki bolşevik örgütünün çekirdeği durumundadırlar. Bunların çabasıyla yine aynı Türkler'den kızıl birlikler kurulmuştur. Yerli pekçok komünist Türk varken bu beşyüz kişiye verilen önemin nedeni Rusyalı bolşevik Türklerin halk arasında sözü geçer olanlarının Ruslar'la ilişkilerinde özerklik gibi bir takım koşullar ileri sürdükleri ve inancalar istedikleri halde Mustafa Suphi örgütünün koşulsuz hizmet etmesidir. Ayrıca da Osmanlı ülkesinden gelmiş olmanın Rusya Türkleri arasında sağladığı güven ve saygıdan bolşevikler yararlanmaktadırlar.

M. Suphi lâyihasında Kazan'da bir süre kültür işleriyle uğraştığını anlattıktan sonra Moskova'da yaptıklarına geçer. Mart 1919'da orada önce bir danışma kurulu biçiminde toplananlar Üçüncü Enternasyonalî kuralar ve M. Suphi'nin örgütü de orada bir vekille temsil edilir¹⁸.

1918 sonları ve 1919 başlarında Güney Rusya ve Kırım birçok kere el değiştirir, kâh bolşevik ve kâh çaracı Ruslar, kâh da bağımsızlık isteyen yerli Okranyalı ulusseverler oralara egemen olurlar, Fransızlarla Yunanlılar 26 Kasım 1918'de Odesa'ya asker çıkarırlar, ancak bundan önce Almanların çekilmesinden yararlanan Bolşevikler oralarda birçok yere elkoymuşlardır; onlarla Fransız ve Yunan birlikleri arasında çarpışmalar olur. Kentlerle bölgeler biteviye el değiştirir. Sonda işgalci birlikler 6 Nisan 1919'da Odesa'yı ve aynı ayın 28'inde Sivastopol'u boşaltırlar. Arada 18 - 28 Nisan'da Karadeniz Fransız donanmasında bir ayaklanma olmuştu.

Sivastopol gibi bir deniz üssünü kapsayan Kırım'ın Rusya için büyük önemini bilen bolşevikler ora Türklerini kazanmak için Mustafa Suphi'yi ve takımını gönderirler. O, 22 Ocak ile 23 Nisan 1919 arasında orada çalışır¹⁹. Lâyihada²⁰ olay şöyle anlatılmaktadır :

“... Merkezî Heyet İdil ve Ural'da çalışan bütün faal arkadaşlar için seferberlik ilân ederek Kırım hududuna hareket ediyor. Yeni Dünya gazetesi muharrir, mürettip, haruf (harfler) ve sair levazımıyla 22 Kânunusani (Ocak) 1919'da Kırım'a varınca orada bolşevik-

¹⁸ Aynı eser s. 22.

¹⁹ Mart 1919'da Moskova'da 3. Enternasyonalin ilk kongresinde bulunmak üzere oradan bir süre ayrıldığı sanılabilir.

²⁰ Aynı eser s. 22 v.d.

lerle beraber çalışan Kırım Kurultayının sol sosyalistlerinden mürekkep bir *Müslüman Komünist*²¹ şubesini vücuda getirmiş ve iki ay sonra davet ettiği konferansa onyediyedi şehir ve köy teşkilâtından otuz müteceviz vekilin iştirak etmesiyle Kırım'daki komünistlerin adedi dörtyüzü geçtiği görülmüştür. Teşkilâtımız bu arada (*Kırım Müslüman komünistler* ülke bürosu) yanında açılan fırka mektebinden yirmi yedi genç ve münevver komünist yetiştirmeye delâlet ederek inkılâbî harekete müteayyin (belirli) esaslar hazırlamıştır.

“Türkler’e mahsus olmak üzere Kırım sevahilindeki şehirlerde mahallî teşkilâtlar yanında Türk komünist şubeleri ve oralarda yaşayan Türkiyeliler arasında küçük mikyasta Türkiye amele ve rençber şuraları (sovyetleri) teşkil olunduğu gibi esas yuvası Türk askerlerinden mürekkep olmak üzere beynelmîl Şark alayı da teşkil olunmuştur.”

Bundan sonra M. Suphi Kırım’da yayın işlerine önem verildiğini, “Yeni Dünya” ile “Kırım haberleri” isminde iki gazetenin sıra ile hergün çıkarıldığını, hazırlanan beyannamelerin ve işçi ve askerden birçok yurttaşın kaçak kayıkçılar yoluyla Türkiye’ye gönderildiğini yazar.

“23 Nisan 1919’da M. Suphi ve takımı İngiliz ve Fransız donanmalarınca desteklenen çarçı General Denikin’in saldırısı üzerine Kırım’dan Odesa’ya çekilirler. Bu konuda lâyhada şunlar vardır :

Teşkilâtımız, arkadaşlardan bir kısmı mühimini Türkiye’ye nakletmek üzere Mayıs 1919 tarihinde Odesa’ya geldiği zaman orada Üçüncü Enternasyonal şubesiyle teşriki mesai etti. Beraber getirdiği matbaasında beyannameler ve Enternasyonal manifestosunu neşr ederek Türkiye’ye gönderdi. O zaman başlıca arkadaşlarımız, daha birtakım amele ve rençber esirlerle iki gemi içinde memlekete sevk olundular ki, bu meyanda Merkezî Heyet azasından iki arkadaş İstanbul’a gitmişler ve beni murahhas olarak Rusya’da bırakmışlardı.”

Mayıs 1919 ayı Yunan’ın İzmir ve Ege’de ilerleyerek sonsuz zulümler yapmaya başladığı, halkın ona karşı örgütlenmeye koyulduğu ve hele Mustafa Kemal’in Samsun’a çıkıp Anadolu ayaklanmasına bir Baş sağladığı aydır. Bu yönün Odesa’daki 3. Enternasyonal

²¹ Esas bakımından dinle ilgisi olmayan komünistliğin bir süre “*Müslüman Komünist*” adı altında bir takım kurmayı uygun görmüştü. Bu konuya az yukarıda da dikkati çekmiştik.

şubesinde anlaşılıp Türkiye işine ayrıca bir önem vermesini gerektirmiştir sanılabilir.

Ancak bu durum M. Suphi ve takımının Odesa'dan da kaçıp Moskova'ya gelişlerinde daha da iyi kavranılmıştır. Bu konuda M. Suphi lâyihasında (s. 24 v.d.) şunlar vardır :

“... Moskova'ya gelindiği zaman Türkiye'de olan biten vakaların Moskova inkılâpçı mahafilinin dikkatini celb ettiği görüldü. Vâkıa Antanta'nın²² İstanbul'u işgali ve Osmanlı ordusunun terki silâh ile inhilâle uğraması üzerine taksim politikasının bütün şiddetiyle meydana çıkması kıyam (ayaklanma) hareketlerine sebep olmuş, bu kıyama idare eden Mustafa Kemal Paşa ise Bolşeviklerle münasebete girişmek teşebbüslerinde bulunmuştu. Rusya Komünist Bolşevik fırkası merkezi umumisi ile cereyan eden muhavere de Türkiye'de başlayan bu müdafaai milliyet hareketine müzaheret edilerek aynı zamanda inkılâp fikirlerinin neşrine çalışılması yolunda teşkilât namına vaki olan teklifimiz kabul edilmiş ve bu teklif kendilerine yazı ile tebliğ olunmuştur.”

M. Suphi'nin bu önerisi kabul edildikten sonra Karadeniz ve Güney yolları düşmanlarca (Denikin ordusu ile Fransız ve İngiliz donanmaları anılıyor) kapalı bulunması dolayısıyla Türkistan, İran veya Kafkas yoluyla Anadolu'ya gidilmesi düşünülür, ancak Türkistan'a varınca Hazar denizi kıyılarının yolculuğa uygun olmadığı anlaşılır. Türkistan'da da Bolşeviklerin durumunun iyi olmamasından ötürü oradaki komünist işleri komisyonu Başkanı Eliyava, M. Suphi'yi alıkoyar ve arkadaşlarının birkaçı Kafkas yoluyla Anadolu'ya gönderilir. Üç ay kadar Taşkent'te kalan M. Suphi'nin Türkistan'da olan bitenleri anlatışı ilginçtir (Lâyiha, s. 25 v.d.) :

“Bu sırada Türkistan Komünist teşkilâtının 3. kongresi ile burada intihap olunan Merkezî Komite'nin faaliyetine iştirak edilmiş, bir taraftan Müslüman zahmetkeşleri arasında beynelmilel inkılâp yolunda fedakârlık hislerinin intişarına, diğer taraftan ise mülkiyet ve şeriat meseleleri etrafında halkın mukadderatıyla oynayan irtica kuvvetlerine ve hususiyetle öteden beri memleketi soymaya alışıp nihayet komünist nikabı (örtüsü, perdesi) altında gizlenerek işine devam eden kolonizatörlere²³ karşı mübareze kuvvet verilmiştir. Şarkta

²² İngiltere, Fransa ve İtalya için kullanılmıştır.

²³ Rus Sömürgeciler. Genel bakımdan bu son konu ile ilgili durum başka adlar altında bu güne değin süregelmektedir.

inkılâp yollarını açacak ve Şark inkılâpçı ve komünist teşkilâtlarını bir yerde toplayabilecek bir müesseseye ihtiyaç öteden beri hissedilmekte olduğundan Taşkent'te "Beynelmilel Şark Tebligat Şurası" namıyla bir müessesenin vücuda getirilmesine delâlet olundu.

"Bütün tesisat işleri tarafımdan idare olunan bu müessese içinde Çin, Kaşgar, Buhara, Hive, İran, Türkiye Komünist teşkilâtları toplanmaya muvaffakiyet hasıl olmuş ve az zamanda Türkistan'ın Şark memleketleriyle birleşen bütün hudutlarında rabıta şubeleri açılmış ve hariçde de gizli teşkilâta başlanılmıştır. Türk teşkilâtına ait olmak üzere burada Şuyri (?) yanındaki şubeden başka Eskişehir'de²⁴ bir şube daha açılarak Sibirya'dan gelmekte olan esirlerin terbiye ve iaşeleri işine delâlet olunmuş ve Türkistan cephesi başkumandanlığı huzurunda Türk kızıl askerlerinden mürekkep bir kıta-i askeriye teşkil edilmiştir ki, bu kıta şimdi Baku'ye naklolunmuştur."

Mustafa Suphi aşağıda göreceğimiz gibi 27 Mayıs 1920'de Baku'ye gelecektir. Böylelikle onun Mayıs 1919'da Odesa'dan ayrıldıktan sonra Rusya içerlerinde ve Türkistan'da anılan çabalarda bulunması bir yıl sürmüş demektir.

Buraya değin andığımız olaylar M. Suphi'nin Rusya'daki çabalarını kapsar. Gördüğümüz gibi bunlar başlıca iki türdendir. Birincisi pek çoğu savaş tutsağı olan Rusya'daki Osmanlı Türkleri'ni Bolşevikler yararına örgütlemek ve kullanmak, ikincisi de Rusya Türkleri arasında bir Osmanlı Türk aydınının geleneksel etkisinden yararlanarak onları da Bolşeviklere yardıma ve kızıl orduya girmeye itmek. Kendisinin yukarıda parçalar aldığımız lâyihasında andığı olaylar uydurma ve şişirilmiş olamaz, çünkü Ruslar'ın ona güveni ne kez büyük olursa olsun kongrede Türk olmayan ve o devirde ençok Yahudi'den olan gözcüler ve dinleyiciler bulunmaktaydı. Buna göre söylediklerine inanılabilir. Şu var ki, Sovyet Rusya'nın o evredeki olayları üzerinde duran Batılı tarihçiler hemen hiç²⁵ M. Suphi'yi ve onun çabalarını anmazlar. Bu yüzden onun o ülkede, komünist düzeninin sağlanması ve ora Türklerinin türlü vaatlere inanarak pek geniş çapta kızıl orduya girmeleri işinde etkisi pek önemli olmamış demektir. Asıl etki Molla Nur Vahidof gibi Bolşeviklerin vaatle-

²⁴ Türkistan'da bir kent.

²⁵ Bu kaydı koymamızın nedeni görmediğimiz tek tük eserde onun anılmış olması olasılığı yüzündendir.

rine inanmış yerli Türklerin çabalarındaydı. Mustafa Suphi'nin Rusya'daki çabalarını anan yazarlar ise ayrıca Türkiye'deki komünist propaganda ve akımını ele almış olanlardır; bunlar doğal olarak onun Rusya'daki çabalarının bu ülkeyi ilgilendirenlerini de kısaca gözden geçirirler.

Sömürgeler ve Geri Kalmış Ülkelerle İlgili Lenin Tezleri:

Bu tezler Komintern'in (3. Enternasyonal) ikinci kongresinde (21 Temmuz - 6 Ağustos 1920) uzun uzadıya tartışılmış ve değişikliklere uğramış olmakla birlikte anılan kongreden önce ve sonra hemen Lenin'in onlara verdiği ilk biçimde uygulanmıştır.

Bu tezlerin konumuzu ilgilendirenleri 11'inci tezin beşinci bölümüyle 12'inci tezdır. Bunları 1920 Eylül başında Bakü'de toplanan "Şark Milletleri Kurultayı"nda Azer şivesiyle okundukları gibi aşağıya alıyoruz²⁶.

11'inci tezin 5'inci bölümü şöyledir :

"Geri kalmış memleketlerde burjuva-demokrat şivesinde bulunan azatlık hareketlerini komünizma rengine boyamaya karşı kat'î surette mübareze etmek lâzımdır. Komünist beynelmileli geride kalan memleketlerde ve müstemlekelerde burjuva-demokrat millî hareketlere şu şart ile arka çıkmalıdır ki, komünistlikleri sözle olmayan gelecek proletariya fırkalarının unsurları birleşsinler ve öz vazifelerine fikir vermek için terbiye olsunlar. O vazife kendi milletleri içindeki burjuva-demokrat hareketiyle çarpışmaktan ibarettir. Komünist beynelmilel, müstemlekelerin ve geride kalmış meleketlerin burjuva-demokratlarıyla muvakkat ittifakta yürümelidir; fakat onlara karışmamalıdır²⁷. Ve en iptidaî şekilde bile olsa proletarya hareketinin istikbalini daima muhafaza etmelidir".

Bu tezin o sıradaki Türkiye için anlamı şudur :

Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği kurtuluş hareketi bir burjuva-demokrat hareketi olduğundan ona komünist rengi verilmesine yanaşılmamalıdır. Batılı devletlerle savaşında ona yardım edilmelidir, şu koşulla ki, o da gerçek, yani Komintern yoluyla Moskova'ya bağım-

²⁶ Metin: Bakü'de basılan "Şark İli" dergisinin sayı 2, s. 50 v.d. (Aralık - Kânunuevvel 1920-1336).

²⁷ Dizi yanlış olarak metinde "karışmalıdır" denilmiştir.

lı bir komünist partisinin kurulmasına razı olsun. Bu partinin öz vazifesi de Mustafa Kemal'in yönelttiği akımla çarpışmak olmalıdır.

Herhangi bir kurtuluş hareketinin başında bulunan bir önderin hele Mustafa Kemal gibi ileride Türkiye gerçeklerine uygun devrimler yapmayı tasarlayan bir kimsenin, sırf Moskova boyunduruğu altına girmek için Londra-Paris boyunduruğundan kurtulmak savaşını yapması aklın alacağı bir yön değildi. Lenin ve Bolşevik önderleri sonda yanlış yolda olduklarını anlamakta gecikmeyeceklerdir.

Lenin'in 12'nci tezinin o sıradaki Türkiye'yi ilgilendiren kısmı şöyledir :

"... Öte taraftan memleket ne kadar çok geri kalmış olursa o nisbette küçük ekin topraklarına bölünmek ve kudemaperestlik²⁸ ve mahallî ananelere, âdetlere tabi olmak itiyadı kuvvetli olur ki, bunlar millî benlikten ve dar milliyetten ibaret olan boş burjuva itikatlarının kuvvetlenmesine, devamlı ve kıvamlı²⁹ olmasına yol açarlar. Bu boş itikatlar ancak müterakki memleketlerde iktisadî hayat esasları kökünden değiştirildikten sonra mahvolabilir. Bunun içindir ki, bu boş itikatların uzun müddet esaret çekmiş memleketlerin millî âdet, ahlâk³⁰ ve ananelerine karşı ihtiyatla muamele etmek, bütün memleketlerin düşünceli komünistlerine farzdır. Böyle esassız düşüncelerin ve itimsizliğin silinmesi için zaman geçmek lâzımdır. Proletarya ve bütün dünya memleketlerinin çalışıcı kütleleri ruhî iradeleriyle, birleşmeye ve birliğe çalışmazlarsa sermaye üzerine galebe çalmak dileği muvaffakiyetle neticelenmez."

Bu 12'nci tezin 11 inci tezle birlikte Türkiye'de uygulanmasına çalışmaya daha 1919 yazında başlanılmıştır. 8 Temmuz'da Garp cephesi komutanı bulunan Ali Fuat Cebesoy, Kâzım Karabekir'e şu yönleri bildirir³¹ :

²⁸ Eskiliklere tapmak.

²⁹ Nizamlı.

³⁰ Burada metinde bir karışıklık vardır. Hélène Carrère d'Encausse ve Stuart Schram'ın "Le Marxisme et l'Asie 1853-1964" adlı eserinde (s. 204 v.d.) verdikleri Fransızca metnin de yardımıyla metne karışmış olan cümle ondan çıkarılmıştır.

³¹ K.K.B. s. 74. Cümle düşüklükleri yazının telgraflık metin olması yüzünden ileri geldikleri sanılabilir. Bu olay Mustafa Suphi'nin 1919 ilk baharında Kırım ve Odesa'daki çabalarıyla ilgili olarak verdiği yukarıdaki bilgilerle birleştirilmelidir. İmler bizindir.

“Rus Bolşevikleri Kırım’da Bahçesaray’da umuru şarkıye şubesi teşkil etmişler. Dersaadet’e bir adamı yollamışlar. Bu adam bizden bir iki murahhas istiyor. *Teklifi hılâfet ve esasat-ı diniye beynel-islâm bilinecek şeydir Bizim istediğimiz derhal demokrat bir idare-i hükümet teşkili, amele ve köylünün himayesi için teşkilâtın icrası ve idareye iştirakleri olsun, büyük sermayeler ve imtiyazlar ve şirketler, bankalar cemaat namına devr olsun. Türklere nakden Kırım’da altın gümüş olarak ihzar etmişler. Muavenet ve harekât-ı müstereke-i askeriye icrasında yardıma hazırdırlar.*”

Yine K. Karabekir’in aynı eserinde (s. 539 v.d.) anılan üç Bolşevik’in Rize’de söyledikleri bu konuyla ilgilidir. Trabzon tümen komutanınının 16 - 17/3/1920 de tellediğine göre yedi ay önce (Ağustos 1919 eder) Lenin’in İstanbul’a gönderdiği bu Bolşevikler türlü görüşler arasında şu yönü de açıklamışlardır :

“Bolşeviklerin Padişah hakkındaki nazarları manevî kuvvetinden istifade için sıfat-ı hılâfeti kemafissabık (eskiden olduğu gibi) Âl-i Osman’da ibka ve fakat hak-kı saltanatı tamamiyle millete irdadır.”

Ali Fuat Cebesoy³² Ekim veya Kasım 1919’da ünlü Bolşevik komutanlarından Eliyava’nın gizlice İstanbul’a geldiğini yazar. Bunun yukarıda anılan türlü önerilerle ilgili olması düşünülebilir.

İleride Türkiye’de Komünist propagandacılığı yapacak olan bir takım kimselerin bu partinin ilkelerinin bir çoğunun İslâm ilkelerine benzediklerini yaymaya koyulmaları, keza Rusya Türkler’i arasında bir *Müslüman Komünist* partisinin kurulması Lenin’in bu 12’nci tezinin uygulanmalarıdır.

Mustafa Suphi’nin Rusya’dan Yönelttiği Türkiye İçindeki Kışkırtmalar:

Mustafa Suphi, yukarıda görüldüğü gibi, örgütünün Kırım’da, sonra da Odesa’da bulunduğu sırada Türkiye’ye birtakım propagandacı ve ajan gönderdiğini anmıştır.

Bunları ve daha genel olarak ister onun, ister başka Bolşevik örgütlerinin Türkiye’ye gönderdikleri adamlar iki takıma ayrılabilir : 1) Genel nitelikte, komünist propagandacıları ve T. B. M. M. Hükümetiyle bu propaganda işleri üzerinde açıkça temasla görevlendirilen

³² A.F.C., II, 60.

kimseler. Bu gibiler Türkdürler; 2) Buna benzer işler dışında Ankara Hükümet çevreleriyle gizli temaslar kurmak, anlaşmalar yapmak, gerçek durumu öğrenmek ve hattâ elaltından üye yazıp ayrıca kendilerine bağlı örgütler kurmakla görevli olanlar vardır ki, bunlar Rus-tur, çok kere Yahudidir ve Mustafa Suphi örgütüyle ilgili değildir.

Bunların ikincileri konumuzun dışında olduğundan üzerlerinde durmayacağız. Ancak bu yönü, M. Suphi'ye olan güvenin sınırlı olduğunu göstermesi bakımından anmayı önemli saydık.

Millî Mücadeleyi Yöneltenlerin Başlangıçta Bolşeviklik Üzerindeki Görüşleri :

İlk gün ve aylarda Anadolu'da Bolşevikliğin ne olduğunu bilen yok gibiydi; yalnızcana "her ulusun isterse bağımsız olacağı" sözüne inanılıyordu. Bolşevikliği gerçekten bilenler ise ya bu akıma eygin olduklarından doğruyu söylemiyorlar veyahut onlar da kuramsal bolşeviklikle onun uygulanmasındaki ters tutumu henüz öğrenememiş veya anlayamamışlardı. Bundan başka bu akım "düşmanlarımızın düşmanları dostumuzdur" atasözünden yararlanıyordu.

Birkaç örnek vereceğiz : 1919 Haziranının son haftasında Amasya'da buluşan Mustafa Kemal, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy (XX. kolordu komutanı) ve Refet Bele (III. k.ordu k.) bilinen kararlarda birleştikten sonra Mustafa Kemal işi Kâzım Karabekir'e 23 Haziran'da teller. Telin üçüncü maddesi şöyle başlar :³³

"Bolşevizmin suret-i telâkki ve tecellisi dahi müzakere edilerek esasen Kazan, Orenburg, Kırım vesaire gibi ahali-i İslâmiye bunu kabul ederek diyanet, an'ane gibi işlerle zaten alâkadar olmadığından bunun memleket için bir mahzuru olmayacağı düşünüldü..."

Bunun arkasından bu iş dolayısıyla iç ve dış siyasa bakımından gerekli ölçemler anılmaktadır.

Bundan bir yıl kadar sonra 13 Nisan 1920'de Kâzım Karabekir Ankara'da Heyeti Temsiliyeye gönderdiği bir telde (s. 623) Bolşevikliğin kabulü için şunları demektedir :

"g) Bunun gibi içtimâî ve idarî işlerimizde dahi muhtar bulunmalı ve bolşevik prensiplerinin icap ettirdiği tadilât ve tahavvülâtı memleketimizin münevveran ve zimamdararı peyderpey ve tedricen

³³ K.K.B. s. 58.

tatbike başlayıp milleti ve islâm milletlerini hazm ve kabule alıştı-rarak tevsî etmelidir”.

Son bir örnek daha vereceğiz. K. Karabekir Rusya'ya murahhas olarak gitmekte olan dışişleri bakanı Bekir Sami (Kunduh) ve iktisat bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) le görüşmelerini Mustafa Kemal'e çektiği 3 Ağustos 1920 günlü telinin sonunda şöyle toplar (s. 832) :

“Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler nezdimde iken istikbalimiz hakkındaki münakaşalarda ve Avrupa'nın esasen bir türlü alışamadığımız tarz-ı idaresinde ve ne de çoktan modası geçmiş İslâm ve Türk ittihadında bizim için selâmet olmadığını ve mümkün olduğu kadar az zamanda bize kabili tatbik bir bolşevik idaresinin kabulü mecburiyetinde olduğumuzu ve bunun da mümkün olduğu kadar gürültü-süzce tesisini muvafık bulduk. . .”

Şu yön üzerinde önemle durmak gerekir : Türlü tarihlerde bu düşünceleri ileri sürenler hep bağımsız bir Bolşevik Devleti düşünmüşlerdir. Bunların hiçbiri İngiliz ve Fransız boyunduruğu yerine Rus'un ki altına girmeyi akıllarından geçirmemişlerdir. Esasen sonda hepsi bolşevikliğin ne olduğunu öğrenince bundan vazgeçtikleri gibi bu akıma karşı olacaktırlar.

Yalnız şu var ki başlangıçta Rusya'dan gönderilen propagandacılar bir süre kendileri için uygun bir hava içinde çalışabilmişlerdir.

Baku'nun Ruslar'ın Eline Düşmesi:

Anacağımız olaylar bir yandan Batılıların ezici baskısı, öbür yandan da Bolşeviklerin türlü Türk bölgelerinde Kazan'da, Türkistan'da, Hive'de “gerçekten özgür” yerli devletler kurdukları haberlerinin sevinçle alındığı ve bunlara inanıldığı bir evrede gelişmiştir.

Bolşevikler, İngiliz ve Fransızlar'ın destekledikleri çarçı Gl. Denikin'in birkaç yüzbin kişilik ordusunu ezdikten sonra 1920 İlkbaharında Kafkas eteklerine dayanmışlardı. Ankara ve Erzurum'da şuna, yerinde olarak, inanılıyordu ki ciddî bir ordusu ve hele yetmiş bir subay kadrosu olmayan küçücük Azerbaycan'ın Bolşevik ordularına dayanması olasılığı yoktu. Buna göre Baku'daki İngiliz eğilimli hükümetin çekilip yerine komünistlere eygin birinin geçerek ülkeyi çığnetmeden bolşevikliği kabul etmesi ve böylelikle onun bağımsızlı-

ğının korunması en doğru yoldu. Bu başka ve daha esaslı bir yönden de isteniliyordu. O da Anadolu'nun Bolşeviklikle bitişikliğini sağlayarak silâh ve paraca yardım görmek ve iki yanın da düşmanı olan Batılılara karşı daha başarılı bir savaş sürdürmek yönüydü. 16 Mart 1920'de İngilizler İstanbul'u işgal ettikten sonra bu zorunluk büsbütün kesinleşmişti. K. Karabekir bu olayı öğrenir öğrenmez Azerbaycan'da bulunan Halil ve Nuri Paşalara³⁴ olup bitenleri anlatarak şu isteklerini bildirir³⁵:

“... Bolşevizmin zaten müheyya (anık) olan memleketimize ve hudutlarımıza bilfiil dayanması için derhal Kafkaslar'ın istilâsı ve hattâ Bolşeviklerin küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek Azerbaycanlılar'la beraber hududumuza doğru harekâtı halinde temini maksada pek kâfi gelecektir (.) Azerbaycan ve Dağıstan'da bolşeviklik fikrinin hâkim olması ve icabında Batum Bolşeviklerine muavenet edilebilmesinin ve Gürcistan'ın da bolşevik zümresine ithalinin temin buyurulması pek münasip olur..”

Bundan sonra K. Karabekir yapılacak askerlik hareketleri üzerinde görüşlerini bildirir. O, ayrıca da Baku'ya bir asker heyeti göndermek isteğindedir ve Moskova'ya bildirilmek üzere ona vereceği yönergeyi 18 Nisan'da Ankara'da Heyeti Temsiliyeye teller. Birinci ve ikinci maddeleri şöyledir³⁶:

“1. Emperyalist hükümetler aleyhinde harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi (kurtarılması) gayesini istihdaf eden Bolşeviklerle tevhid-i mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.”

“2. Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekât-ı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da tamamen bolşevik idaresini kabul etmesini ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini, çıkartmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse, Türkiye Hükümeti de, emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetine bolşevik esasatını ve âmalini tamamen kabul ettirmeyi ve bu hükümeti bolşevik zümrei düveliyesine ithal etmeyi taahhüt eyler. Binaenaleyh Azerbaycan üzerine Rus bolşevik harekâtı askeriyesi icrasına lüzum görmüyoruz.”

³⁴ Enver Paşa'nın amacası ve kardeşi.

³⁵ K.K.B. 538-539. (17 Mart 1920).

³⁶ K.K.B., s. 633.

Mustafa Kemal buna T. B. M. Meclisi açıldıktan sonra 26 Nisan'da karşılık verir³⁷. O da bu yönleri benimser. Para ve silâhca yardım konusu üzerinde daha çok direnir. Görüldüğü gibi her ikisi de Rusya karşısında "bağımsız veya özgür bolşevik hükümetleri" olabileceğine, bu yoldaki komünist propaganda ve bildirilerine inanmış durumdadırlar. İstedikleri şudur : Ruslar Gürcistan ve Türkler Ermenistan üzerine yürüsünler, Azerbaycan'ı ise Türkiye bolşevikleştirir.

Şu var ki henüz bu önermeler yola çıkmadan Ruslar Baku'ya girerler (27 Nisan), Dolayısıyla işlemiş olan yönerge, önce anılan K. Karabekir'in Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği 17 Mart günlü yönergedir. Onu götüren topçu teğmeni İbrahim Efendi 5 Nisan'da Baku'dan ayrılıp beş gün sonra Trabzon'a dönmüştür. Getirdiği bilgilerin kısa bir özeti aşağıdadır :³⁸

Azerbaycan'daki Osmanlı Türkler'i iki takım olmuşlardır. Halil Paşa (Kut), Küçük Talât³⁹ Baha Sait⁴⁰ ve takımları "İttihat ve Terakki prensiplerinin tesbit eylediği milliyet düsturları dahilinde" çalışmakta ve Baku'daki Müsavat hükümetiyle iyi geçinmekte imişler. K. Karabekir'in göndermiş olduğu Dr. Fuat Sabit⁴¹ ise Anadolu'nun görüşlerini temsil etmekte imiş.

K. Karabekir'in 17 Mart günlü yönergesi alınca iki grup birleşir ve "gerek Rus, gerek Türk komitesinin muvafakatı üzerine Halil Paşanın ihtilâl ordusunun emir ve kumandasını deruhte etmesi münasip görülür."

Baku'da etkin siyasa yapan Osmanlı Türkler'i -ki pek çoğu İttihatçı idiler- birkaç şubeye ayrılan bir komite kurarlar. Bunlar :

- A) Harekât şubesi : 4 Türk ve 3 Rus'dan kuruludur.
- B) Yayın şubesi : Başında Dr. Fuat Sabit bulunmaktadır.
- C) Propaganda şubesi : Başlı eski Zor mutasarrıfı Salih Zeki'dir.

³⁷ K.K.B., s. 667.

³⁸ K.K.B., Ekleriyle birlikte s. 604-619.

³⁹ Küçük Talât (Muşkara): İttihat ve Terakki Merkezi umumî üyesi.

⁴⁰ Ünlü Komiteci Albay Kara Vasıf'ın adamı olup uydurma bir "Uşak Kongresi"nin temsilcisi olarak Bolşeviklerle anlamsız bir anlaşma imzalamıştı.

⁴¹ K. Karabekir onun çok geçmeden bir Rus'la evlenerek komünist olacağını türlü yerlerde yazar.

Amaç İngilizler'e eğilimli Azerbaycan Hükümeti'ni düşürüp yerine Bolşeviklerle anlaşılan bir başkasını getirmek ve ülkenin zorla Kızıl orduca zaptını ve yıkımlara uğratılmasını önlemektir. İbrahim Efendi'nin getirdiği bilgiye göre bundan böyle Baku'da Halil Paşa veya herhangi bir kimseye değil, yalnız simgesi "T. K. F." olan "Türk Komünist Fırkası"na yazılmalıdır.

İbrahim Efendi'nin verdiği haberlerin konumuzu ilgilendiren kısmı yukarıya konulmuştur. Esasen savaş değeri pek düşük olan ve Kızıl ordu ile boy ölçmesi akla gelebilecek olan Azerbaycan ordusunun bir kısmı Ermeniler'le savaşmaktadır; Baku'da İttihatçılar'ın destekledikleri komünistler, hükümeti baskı altında tutmakta ve çekilmesini istemektedirler. Sonda 27 Nisan 1920'de hükümet erki komünist partisine bırakır ve güya onun çağrısı üzerine Kızılordu Baku'ya girer. Bu söylentiye epey zaman Ankara'da inanılacaktır.

O gün (27 Nisan 1920) Halil Paşa'nın Azerbaycan halkına bir bildirisi çıkar⁴². İmza : "Türk Komünist Fırkası namına Halil Paşa"dır. Yoldaş yerine paşa demekle Baku'da kurulan bu fırkaya Osmanlı Paşasının bir türlü kefaleti bağışlanmıştır. Bildiride "Azerbaycan halkının müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümet edecektir." denilmektedir.

Aynı 27 Nisan günü Moskova radyosu "Hive Meclisi Millisi'nin resmi küşadı mutantan bir surette yapıldığını" yayınlı⁴³.

Batum'dan alınan, Baku'nun Ruslarca işgaliyle ilgili bir haberde "Dörtbin kadar Kırgız bolşevik islâm askeri Ermenistan üzerine harekete müheyhadır" denilmektedir.

Bunlar ve daha bunlara benzer haberler Ruslar'ın Baku'ya girişinin Türk ve İslâm acununda doğurabileceği olumsuz duyguları karşılamak amacıyla ortaya atılmıştı.

Kızıl ordunun ülkeye girmesinden epey sonra da Azerbaycan'ın bağımsızlık efsanesini yaşatmak gayreti devam etmiştir. Halil Paşa'nın K. Karabekir'e 2 Ağustos'da bildirdiğine göre :⁴⁴ "Azerbaycan başlı başına müstakil Sosyalist Sovyet Cumhuriyetidir. Ve Rus federasyonuna dahil değildir. Nerimanof idaresinde bulunan heyet-i hükümet henüz inkılâbı idare eden bir heyet-i muvakkatadır. Buna "Refkom" derler ki "revolusyon komitesi" demektir. Bu refkomlar, hakikî

⁴² K.K.B. - E, s. 303.

⁴³ K.K.B. 688 ve 689.

⁴⁴ K.K.B. 843.

intihabatın icrasını müteakip infisah ederek yerlerini Şûralara terk edecektir. Azerbaycan Şûralar intihabı da başlamıştır. Azerbaycan'da bulunan Rus Kızıl ordusu Azerbaycan inkılâbını müdafaa için olup hükümet işlerine müdahaleleri yoktur. Azerbaycan Cumhuriyeti Kızıl ordu şeklinde bir fırka ihzar etmektedir. Eski ordu esasen dağılmıştır.”

Anadolu'ya ve her yöne bu gibi aldatıcı haberler ulaştırılmasındaki amaçlar birçok türdendir : Anadolu, Gürcistan ve Ermenistan da komünistleşirse bağımsız kalacaklardır sanısını uyandırmak düşüncesi bunların başında gelir. Bir yandan da Bolşeviklerin Dağıstan'a da ülkeyi bağımsız bırakacakları vadi ile girmiş iken orayı boyundurukları altına almış oldukları haberini⁴⁵ etkisiz bırakmak isteği de akla gelir.

Kızıl ordunun girişinden sonra İttihatçıların sözlerini geçirdikleri Komünist Partisi Baku'ya egemen olur. Eski sadrazam Talât Paşa, eski Maliye Nazırı Cavid'e yazdığı bir mektupta⁴⁶ Küçük Talât hakkında şunlar vardır :

“... Talât artık tamamen yoldaş olmuş. Baku'da Yeni Yol namıyla bir gazete çıkardığını, âtiden pek ümitvar bulunduğunu, Baku ihtilâlini kendilerinin yaptıklarını yazıyor.”

Ahmet Cevat (Emre) de Baku ile ilgili anılarında Küçük Talat adına kendisine çıkarılacak bir gazetede yazarlık önerildiğini açıklamaktadır⁴⁷.

Bu konuda Cemal Paşa'nın Talât Paşa'ya gönderdiği 5 Temmuz 1920 günlü mektup da ilginçtir⁴⁸. Ondan şu parçaları alıyoruz :

“... Azerbaycan'da teşekkül eden Sovyet hükümeti tamamiyle müstakildir. Bütün umuru idare yerli komünistlerin elindedir. Ve bu tahvili (değişikliği) idarede bizim rufekayı sabıkanın (eski ittihatçıların) çok mesaisi sebketmiştir”.

⁴⁵ K.K.B. 827-831.

⁴⁶ T. M. Tanin 5/12/1944, tefrika 56. Talât Paşa mektubunun tam tarihi belli olmuyor. Temmuz 1920 olduğu tahmin ediliyor.

⁴⁷ Tarih Dünyası: Sayı 1, s. 90. v.d. A. Cevat Emre bu anılarını ezbere anlatmış olduğundan tarih yanlışları epey vardır; ancak başlıca olaylarda esaslı yanlış yapmadığı kabul edilebilir.

⁴⁸ T. M. Tanin 26-28/12/1944, tefrika 77-79. Cemal Paşa Kominternin ikinci toplantısını anmaktadır. Ancak bu toplantı Petrograd'da (Leningrad) 21 Temmuz-6 Ağustos arasında yapıldığına göre Cemal Paşa 5 Temmuz'da Moskova'da ancak onun hazırlıklarına tanık olmuş ve iki olayı karıştırmış demektir.

Ve daha aşağıda 3. Enternasyonalin yıllık kongresinin Moskova'da hazırlık toplantısını anarken şunları der :

“Bu kongrede bütün dünyadaki komünistlerin mümessilleri vardır. Fakat bütün dünya deyip de Asya ve Asyalı milletlerin komünistlerinin mümessilleri de var zannetmeyiniz⁴⁹. Yalnız Avrupa ve Amerika milletlerinin mümessilleri bulunuyor. Gerçi Türk, Acem, Hintli, Çin komünistleri namıyla birtakım zavat da bulunuyor ise de bunların kuvvetlerini milletin amele ve köylüsünden almamakta olduklarını ileri sürerek enternasyonalde sahib-i rey ve salâhiyet olduklarını kabul etmiyorlar. Bizim Türklerden bir takım gençler komünist namıyla ortaya atılmış. Bir vakitki İfham muharriri Mustafa Suphi Bey de bunların başına geçmiş. Bunlara ahiren bizim Küçük Talât'la son Zor mutasarrıfı Salih Zeki Bey ve darülfünun muallimlerinden oldukları haber verilen Ahmet Cevat ve Halim Sabit Beyler iltihak etmişler. Bu grup elyevm Baku'da icray-ı faaliyet ediyor. Bunlara Kayserili İsmail Hakkı Efendi isminde bir zat ile Türkiye'yi hiç tanımayan bir Yahudi'yi Türk komünistlerinin mümessili olmak üzere⁵⁰ Moskova'ya göndermiştir.”

İttihatçıların durumunu 27 Mayıs'ta Baku'ya gelen Mustafa Suphi çok geçmeden altüst edecektir. Bunu yaparken doğal olarak Ruslar'ın bir âleti idi, ancak ortada kendisi görünecektir. O, bu “arıtma” işine koyulmadan önce o sırada Azerbaycan'da bulunan Osmanlı Türklerinden bir takım gençleri kazanmaya çalışacak ve bu işde başarılı olacaktır. 10 Eylül 1920'de Baku'da toplanan Türkiye Komünist Fırkası Kongresi'nde okuduğu layihada şöyle der :⁵¹

“Baku'ya gelir gelmez teşkilâtımız ilk defa olarak Türkiye'ye yaklaştığını ve kendi kütlesi içinde çalışmak imkânına malik olduğunu hissetmiştir. Teşkilâtımız Baku ve etrafında Türkiye'den bir veya diğer suretle gelip toplanmış olan binlerce amele ve rençberler ile tuttuğumuz yola hayırhah ziyahlara⁵², şair ve resamlara mülâki oldu.

⁴⁹ Görünüşte Cemal Paşa haklıdır, çünkü bunlar ülkelerindeki Komünist Partilerinin (ki hemen hiç birinde yoktu) kongrelerince seçilmiş değillerdi. Ancak aralarında ünlü Hintli Roy gibi ötedenberi devrimci olarak tanınmış kimseler vardı ve bu gibiler Komintern kongresinde söz sahibi olmuşlardır.

⁵⁰ O sırada Bolşevik büyüklerinin pek çoğu Yahudi olduğu gibi en çok güven de onlara idi.

⁵¹ T.K.F.B.K., s. 26.

⁵² “Komünizme eğilimli aydınlar” anlamında.

Mesleğimize mutekit (inanmış) bazı arkadaşlar da teşkilâta ilhak olunarak Merkezî Büro yeniden faaliyete girdiği gibi Baku'da evvelden teşkiline teşebbüs olunan Türk Komite veya Fırkası⁵³ lağv ve yeni esaslarda tesis olundu. Bu hususta biraz tevakkufa ihtiyaç var :

“Biz bir müddetten beri Anadolu kıyam hareketini inkılâpçı Rusya ile birleştirmek ve Azerbaycan Şûrâlar Hükümeti'ni tesis etmek maksadıyla Kafkas ülkesi Bolşevik komitesi ile beraber çalışan arkadaşlar⁵⁴ evvelâ bir Türk Komünist grupası (grupu), son vakitlerde ise Türk Komünist Fırkası vücuda getirerek merkez komitelerini intihap etmişler ve buraya İttihat Terakki Hükümeti ve harp zamanında büyük roller oynamış bazı kimseler ithal edilmişti⁵⁵.

“Yakın mazileri memleketin son harp felâketleriyle alâkadar olan bu zatlarla amele ve rençber fırkasını tesis ve temsil gayri tabîî idi. Onun için bu teşkilâtın ilgasında tereddüt olunmuyarak eskiden beri Azerbaycan komünistleriyle beraber çalışmış olan bazı komünist arkadaşların Rusya ve Türkistan'dan gelenlere ilâvesiyle vücuda gelen gruba (grup) Baku teşkilâtına esas olarak kabul edilip bu gruptan Türkiye teşkilâtının Baku şubesi vücuda getirildi ve bu şube Baku komitesine ilhak olundu.”

M. Suphi bu lağv ve yeniden kurma olayının tarihini vermiyor. Cemal Paşa'nın Talât Paşa'ya yazdığı demin anılan 5 Temmuz günlü mektubundan bu işin Temmuz başlarından sonra gerçekleştiği sanılabilir, veyahut yazar, yazdığı sırada, henüz Baku'da olan biteni duymamış olabilir.

M. Suphi'nin Ruslar'dan aldığı yönerge ile gerçekleştirdiği bu çarpı sonucunda Azerbaycan'daki İttihatçıların artık sözü geçmez olur ve bunlar hizmetleriyle kazanılmış saydıkları bir hakkın elden gitmesi yüzünden M. Suphi'ye kızgın bir duruma geçerler.

Bunlardan Küçük Talât'ın 8 Eylül 1920'de Cemal Paşa'ya yazdığı mektubun aşağı koyduğumuz parçası dikkate değer⁵⁶. Yazar büsbütün kenara atılmayıp Türkiye teşkilâtının telif ve tercüme

⁵³ K. Karabekir'in yukarıda anılan 17 Mart 1920 günlü yönergesi üzerine kurulmuş olan örgüt anılıyor.

⁵⁴ Osmanlı Türkler'inden doğrudan doğruya Rusya'ya bağlı olanlar anılıyor.

⁵⁵ Yukarıda anılan K. Karabekir'in Halil ve Nuri Paşa'lara 17 Mart 1920'de gönderdiği yönerge üzerine Baku'daki Osmanlı Türklerinin yeni biçimde örgütlenmesi söz konusudur.

⁵⁶ T. M. Tanin 22/2/45, Tefrika 135.

şubesini yöneltmekte olduğunu ve lâzım gelen kitapları meydana getirdiğini bildirmektedir. Mektubun konumuzu ilgilendiren kısmı aşağıdadır:

“..... İnkılâptan evvel⁵⁷ komünislerle teşrik-i mesaiye karar vermiş ve teşkil edilen seksiyonda bir mevki almıştım. Moskova’da bunu size Halil Paşa tabii anlatmıştır. Fakat bir müddet sonra sebepsiz pireneler ve bilhassa bizim bazı akli bozuk komünist taslağı Türk yoldaşların elaltından teşvikatıyla biraz kenara çekilmek mecburiyeti hasıl oldu. Mamafih *Türkiye teşkilâtının telif ve tercüme şubesini idare ediyorum*. Bence lâzım gelen kitapları meydana getirdim. Mustafa Suphi ile kısmen eski aşinalık (tanışıklık), kısmen bazı yoldaşların bana hürmet ve itimadı şöyle böyle faaliyette bulunmak imkânını veriyor.”

Mustafa Suphi’nin parti içinde giriştiği “arıtma” işinde epey güçlükler ve çatışmalarla karşılaştığı Dr. Fuat Sabit’in K. Karabekir’e göndermiş olduğu 25 Kasım 1920 günlü mektuptan anlaşılmaktadır⁵⁸.

T.B.M.M. Hükümeti adına Rusya’ya başvurulması ve Çiçerin’in karşılığı:

Yukarıda (s. 605-606) K. Karabekir ve Mustafa Kemal’in Rus Hükümetine bildirilmesini istedikleri yönleri gördük. Bunların hazırladıkları sırada Ruslar henüz Bakû’yu almamışlardı. K. Karabekir Mustafa Kemal’in 26 Nisan 1920 günlü yönergelerinin başına “T.B.M.M. Hükümetinin Moskova Sovyet Hükümetine birinci teklifnamesidir” başlığını ve altına Mustafa Kemal’in imzasını koyarak 28 Nisan’da bir subay heyetiyle Bakû’ya gönderilmek ve orada az önce gördüğümüz gibi kurulmuş olan Türk Komünist Fırkasına (partisine) verilmek üzere Trabzon’a teller⁵⁹. Anılan bu Parti de kâğıdı Moskova’ya yollayacaktı. 28 Nisan’dan birgün önce Ruslar’ın Bakû’ya girdikleri Erzurum ve Trabzon’da bilinmiyordu. Kâğıdı götürecek olan Türk subay heyeti görenekten oğduğu gibi azçok takma bir kişilikle Batum

⁵⁷ İnkılâp sözcüğü Bakû’nun Ruslar’ca işgali için kullanılmaktadır. İmler bizimdir.

⁵⁸ K.K.B. - E, s. 78 v.d.

⁵⁹ O evrede yolsuzluk ve araçsızlık yüzünden Rusya’ya gidecek evrak şifre ile Trabzon’a bildirilir ve orada yazıya çevrilerek gideceği yere kurye ile gönderilirdi. Oradan gelen belgeler için de aynı işlem yapılırdı.

yolu ile Baku'ya ulaşacaktı. Ancak Baku işgali öğrenilince Batum'u elde tutan İngilizler Azerbaycan'la gidiş gelişi keserler ve Trabzon'daki görevliler bu belgeyi 8 Mayıs'ta kaçak bir motörle Novronisk'e yollarlar. Öyle anlaşılıyor ki K. Karabekir, gönderdiği belgeye bir de "Misakı Millî" metni eklemiştir, veya metin Rus Hükümetinde vardır. Çünkü Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin'in 2 Haziran günlü karşılığında en çok bu Misak'ın kapsamına giren konular ele alınmakta ve bunlar değiştirilerek hep Rus çıkar ve ihtiraslarına uygun bir biçime sokulmaktadır. Bu karşılığın metni ve onun incelenmesi Ocak 1966 tarihli Belleten'de (C. XXX, Sayı 117, s. 134-137) yazdığımız "Birinci Genel Savaşın sonra yapılan Barış Antlaşmaları, II" de bulunmaktadır. Burada tekrarlamayacağız. Yalnız şu yönleri hatırlatacağız: bu karşılık Amerikan senatosunun Ermenistan mandasının kabulünü red eden kararından bir gün sonra yazılmıştır. Bu belgede, bizim isteğimizmiş gibi gösterilerek "Türk Ermenistan'ı, Kürdistan, Lusistan⁶⁰, Batum ili, Doğu Trakya ve ahalisi karışık Türk ve Arap olan bütün yerlerin kendi keskillerini kendileri seçmesi" "Boğazlar sorununun Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin katılacakları bir konferansa sunulması" ileri sürülmekte Rus Hükümetinin sınır sorunlarında Türkiye ile İran ve Ermenistan arasında hakem olmaya hazır bulunduğu eklenilmektedir.

Bu Rus karşılığı tamamen ümit kırıcıydı. O, 14 Haziran'da Ankara Hükümetinin İstanbul Hükümetince desteklenen iç ayaklanmalarla dış saldırılar altında sendelediği bir zamanda alınır. Sovyet Rusya ise durumunu düzeltmiştir, iç düşmanları artık önemsizdir ve tek düşmanı olarak Polonya kalmıştır. Ona karşı da Haziran başlarından Ağustos ortalarına doğru üstün durumda savaşmaktadır ve savaşacaktır.

Para vesilâhça yardım konusunda da Çiçerin bir şey dememektedir.

Mustafa Kemal ve Millî Mücadeleyi yönetenler binbir saldırıya göğüs gerdikleri gibi bu acaip karşılığa da göğüs germişlerdir.

Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'e Mektubu:⁶¹

Bu hava içinde, Çiçerin karşılığından az sonra 15 Haziranda Mustafa Suphi bir yandan Anadolu'ya gizli propagandacılar gönde-

⁶⁰ Lazistan olmalı.

⁶¹ Dr. Fethi Tevetoğlu bu mektubu ve Mustafa Kemal'in karşılığını Dışişleri arşivinden çıkarmış ve "Türkiye'de Sosyalist ve Komünist faaliyetleri" adlı eserinde yayınlamıştır (s. 221-225).

rirken Mustafa Kemal'e de başvurup ona bazı yönleri bildirir ve karşılık ister. Gönderilen mektuba vesile beş hafta önce (11 Mayıs) Sevr antlaşma taslağının açıklanmış olmasıdır. Ancak mektubun Çiçerin'in karşılığının bir türlü bütünleyicisi olduğu besbellidir. Mektup görünüşte saygılı ise de en katı bir komünist anlayışı ile yazılmıştır, onda "sınıf" kavramı pek açık olarak ortaya atılmakta, ne olduğu belirtilmeyen "İştirakiyyun teşkilâtının" T.B.M.M. hükümeti istesin istemesin mücadele kararının kesin olduğu ve ondan yalnızca müzaheret umulduğu söylenilmekte, tek kurtuluşun da mübareze ve devrimde olduğu bildirilmektedir.

Mektup "Büyük Millet Meclisi Reisi ve Kuvay-ı Milliye Başkumandanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" yazılmış olup şöyledir:

"Osmanlı Heyet-i Murahhasası Reisi Tevfik Paşa'nın İstanbul'a tebliğ ettiği sulh şeraitlerine göre Anadolu rençberinin son rızkı tanesine kadar taarruz olunduğu anlaşılıyor. Böyle bir sulhü kabule razı olan her hangi bir hükümet ve sınıf ile cidale karar vermiş olan İştirakiyyun⁶² teşkilâtının müzaheretinize nail olacağı ümidindeyiz. Buradaki faaliyetimiz hakkında Süleyman Sami⁶³ yoldaş lâzım gelen malûmatı arzedecektir. Mağdur halkımızın halâsı mübareze ve inkılâpta olduğu kanaatiyle hatm-i kelâm ve teyid-i ihtiram eyleriz".

Azadan
Mehmet Emin

Heyeti Merkeziye Reisi
Mustafa Suphi

Sırf kendilerince esasen verilmiş bir mücadele kararını bildiren, *kendi üzerlerine aldıkları Türkiye'nin kurtarılması içinde yalnız yardım umulduğunu söyleyen ve hiçbir şey sormayan* bu mektubu Süleyman Sami yoldaş ancak 19 Temmuz'da yani yazılışından beş hafta kadar sonra Trabzon'a getirebilmişti. Oradan da görenekten olduğu gibi şifre edilerek Ankara'ya tellenmişti. Süleyman Sami yoldaş Mustafa Kemal'e bildirilip ondan karşılık alınması isteğiyle Trabzon'daki 3. Kafkas tümeni komutanından şunları sorar:

a) Anadolu'da açık olarak bolşevik örgütü kurulmasına müsaade edilir mi?

⁶² Bir süre "komünist" için bu sözcük kullanılmıştır.

⁶³ Genel Savaşta tutsak olmuş bir subay. Baku'daki komünist komitesinin asker üyesidir.

b) Hal-i hazırda tatbik edilmekte olan Bolşevik programının Anadolu'da tatbiki için ne gibi tadilat (değişiklikler) düşünülüyor?

c) Bolşevik programının tatbiki hususunda B. M. Meclisinin nokta-i nazarı nedir?

Bu sorulardan sonra Süleyman Sami aynı komutan Albay Rüştü-ye şu bilgileri verir: (İmler bizimdir).

“Hal-i hazırda Baku'da bulunan Türk İştirakiyyun Teşkilâtının Merkez Komitesi 1918 de Moskova'da teşekkül etmiştir. Rus Sovyet Hükümeti Türkiye işleri için bu komite ile münasebette bulunmaktadır. *Komitenin bütün masrafları Rus Sovyet Hükümetine aittir.* Komitenin Reisi Mustafa Suphi Beydir. Bu komite Baku'nun işgalinden evvel Türkistan'da imiş. *Türkiye'de Bolşevik inkılâbı vücuda getirmek üzere tesis edilmiştir. Bolşevikler Türkiye'de görebilecekleri bütün müzaheretî⁶⁴ bu komite vasıtasıyla yapacaklarını.* Komite Türkiye'ye götürülmek üzere Baku'da elli top, yetmiş makineli tüfek, onyedibin tüfek ve icabı kadar cephane hazırlamıştır. Para hususunda Rus Sovyet Hükümeti müzaheret-i lâzimedede bulunacaktır. Şu kadar ki yol açılmamış olduğundan esliha ve mühimmat ve parayı Türkiye'ye geçirmek mümkün olamamıştır. *Komitenin gayesi memleketin halâsıdır. Ve bu halâsı da Bolşeviklerle teşrik-i mesaide ve memlekette bolşevik inkılâbı vücuda getirmekte bulmaktadır. Binaenaleyh Anadolu'da bolşevizm inkılâbını temin için B. M. Meclisinin ne düşündüğünü öğrenmek istiyorlar. Ve bilahare Türkiye ile olacak münasebetleri hakkında karar vererek ona göre hat-tı hareketlerini tayin edeceklerdir.*”

Süleyman Sami yoldaşın bu sözleri gerçekten Moskova Hükümetinin yönergesine tüm olarak uygun muydu? Bu yön şüphelidir. Çünkü yukarıda görülen Lenin tezlerinin 11 incisindeki koşulları aşmaktadır. Bu teze göre: sömürgelerle geri kalmış olan ülkelerde emperyalistlerle mücadele eden örgüt ve kuruluşlara yardım edilecektir; şu koşulla ki oralarda iş başında bulunanlar, görevi kendilerini devirmeye çalışmak olacak olan gerçek bir komünist partisinin kurulmasına razı olsunlar. Süleyman Sami'nin sözleri işi daha da ileri götürerek *yapılacak yardımın işbaşındakileri devirmekle görevli olarak kurulacak yersel komünist partisinin yoluyla ve eliyle yapılacağını açıklamaktadır.* Bu ise bu partiyi kuracak olanları hemen o ülkenin egemeni yapmayı istemeğe varıyordu!

⁶⁴ “Türkiye'ye yapacakları bütün yardımı” anlamında.

Durum düşündürücüydü. Mustafa Kemal ve T.B.M.M. Batı Devletlerine mi sömürge olalım veya Moskova'nın buyruğu altında olan ve onun para ve desteğiyle yaşayan bir Komitenin yönetimi altına mı girelim şıklarından birini seçmek zorunda bırakılmak istenilmiş gibi bir durumdaydılar.

Bu mektup kapsamıyla Süleyman Sami Yoldaşın söz ve sorularının Ankara'da öğrenildiği 20 Temmuz 1920'de Balıkesir ve Bursa Yunanlar eline düşmüş bulunuyordu (Temmuz başları). Mustafa Kemal bu duruma göre beklemeyi ve olayların gelişmesini gördükten sonra karşılık vermeyi daha uygun bulur. Bunu ancak 13 Eylül'de yani sekiz hafta sonra yapacaktır.

Bu arada 5 Ağustos'ta Halil Paşa'nın, "Yoldaş" ekiyle ulaştırdığı haber gelir⁶⁵. Moskova'da Çiçerin'le konuştuğu sırada onun Fransızlar'la 30 Mayıs'ta yapmış olduğumuz yirmi günlük bırakışmadan kuşkuyla görüldüğünü ve kendisini yatıştırdığını, Baku'dan bir asker birliği, Rus elçilik kurulunun ilk takımı ve yarım ton altınla Bayazıt'a geldiğini bildirmektedir.

500 kilo altın⁶⁶ haberi Süleyman Sami Yoldaş'ın her türlü yardımın Baku'da kurulmuş olan "Türkiye Komünist Fırkası" yoluyla yapılacağı sözünün bir yalan olduğunu göstermesi bakımından önemliydi.

1920 Yazında Rusya'nın Taşnak Ermenistan'dan yana siyaseti:

T.B.M.M. Hükümeti binbir dert içindeyken, Türk-Ermeni sınırı ve türlü konularla ilgili Çiçerin'in yukarıda görülen 2 Haziran 1920 günlü önerisini bu ayın 14'ünde M. Suphi'nin 15 Haziran'da yazılmış mektubunu da 19 Temmuz'da aldıktan az sonra Bolşeviklerin Ermeniler'le yaptıkları 10 Ağustos günlü ön-antlaşmayı öğrenir. Bununla Rusya, Türk olan ve Azerbaycan'ın bir parçası bulunan Nahcivan ilini ve onun içinden geçen Şahtahtı-Culfa demir yolunu Ermenistan'a bırakmış ve böylelikle Türkiye-Azerbaycan komşuluğunu kesmiştir.

24 Ağustos'ta Moskova'da Bekir Sami (Kunduf) ve Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile Çiçerin arasında bir antlaşma tasarısı saptanır, ancak

⁶⁵ K.K.B., s. 836 v.d.

⁶⁶ Yetmişbin altın lira kadar eder.

aynı ayın 28'inde Rus Dışişleri Komiseri bu antlaşmanın bütünlenmesini ve beklenen yardımların yapılmasını bizim Doğu Anadolu'da Ermeniler'e toprak vermemiz koşuluna bağlar. Bu yön Ankara'da 18 Eylül'de öğrenilir.

Bu haber çok acıydı ve Rusya ile temas kurulalıdanberi onun hep ters eylem ve işlemleriyle karşılaşılıyorduk. Bolşevikler bizim iç durumumuz ve Yunan cephelerindeki yenilgilerimiz dolayısıyla bize karşı üstün bir durum takınmayı uygun gördükleri anlaşılıyordu. Şu var ki onların durumu da bozulmaya yüz tutmuştu. Ağustos ortasında Varşova yakınlarında Polonyalılar'ca yenilmiş ve haftalarca geri çekilmişlerdir. Sonda yenik durumda barış imzalamak zorunda kalacaklardır.

Ağustos ayında kendini üstün durumda gören Bolşevik Hükümeti Eylül ayından bu yana durumun değiştiğini anlayacak ve bize karşı tutumunu değiştirecektir.

Anadolu'da işleyen Komünist Propagandası:

Mustafa Suphi yukarıda birkaç kez anılan Baku "Türkiye Komünist Fırkası"nın ilk kongresinde okuduğu lâyhada Baku'dan Anadolu'nun türlü limanlarına yeniden gönderdiği propagandacıları anar (s. 28 v.d.). Bunlar arasında Nahcivan şubesi üzerinde ayrıca durarak şöyle der:

"Nahcivan'da hem *Anadolu ile muvasala ve münasebet temin etmek*⁶⁷, hem orada bir şube açılmak üzere Haziran evasıtında⁶⁸ Cemal Yoldaş ile Salih Zeki⁶⁹, Hilmi, Hakkı, Nureddin Yoldaşlar gönderilmiş ve orada bir şube açılarak arzu edilen şekilde faaliyette bulunulmuştur. Salih Zeki Yoldaş Erzurum, Sivas, Ankara ve Trabzon havalisinde faaliyette bulunması için vekâlet verilmiştir."

Mustafa Kemal'e mektup götüren Süleyman Sami Yoldaş da aynı zamanda yola çıktığına göre Haziran ortalarında Anadolu'nun "fethine" karar verildi denilebilir.

⁶⁷ Biz imliyoruz.

⁶⁸ O sırada Bolşevikler Nahçıvan'ı henüz Azerbaycan'dan alıp Taşnak Ermenistan'a vermemişlerdi.

⁶⁹ Bugün Suriye'de bulunan eski Zor sancağının mutasarrıfıydı. Orası bağımsız sancak olduğundan vilâyet ayarında önemliydi.

Salih Zeki 3 Ağustos 1920'de K. Karabekir'le görüşür. Bu general onun sözlerini Ankara'ya şöyle bildirir ⁷⁰:

“(1) Mevcudiyetimizi muhafaza ancak Bolşevik tarzı idaresini kabuldedir. Meclisi Millî'nin icraatına hanel getirmemek şartıyla yapılacak bir esas dahilinde memleketimizde komünist teşkilâtı yapmak ve bu suretle sesimizi ve şeklimizi harice duyurmak ve göstermek ⁷¹. Nihayet münasip bir zamanda Bolşevik tarzı idaresini kabul etmek”.

Görüldüğü gibi Salih Zeki, Lenin tezlerinin 11 incisini Trabzon'da Süleyman Sami yoldaşın yaptığı gibi sert biçimde değil yumuşak göstererek uygulamak istemektedir. O, ayrıca da 1 Eylül'de Baku'da “bir Türk Komünist içtimaı ⁷² yapacaklarından bu Kongreye aza olmak üzere Anadolu'dan sekiz on murahhas celbetmek” isteğinde bulunur. Salih Zeki bir de Erzurum'da açık veya gizli komünist örgütü kurmak için izin ister.

Kâzım Karabekir, verdiği karşılığı Ankara'ya çektiği telde şöyle açıklar:

“Fakat zaten münevver kimseler selâmeti Bolşevik tarzı idaresinde bulduğundan kongre için gidebilecek Albayrak gazetesi heyetiyle görüşmelerini ve bunu da hafî (gizli) olarak yapması lüzumunu izah ettim.”

Bu görüşmeden beş gün sonra Albayrak gazetesinin de sahibi olan Erzurum Maarif Müdürü Mithad ⁷³ Darülmualimîn (öğretmen okulu) müdürü Cevat ⁷⁴, ve Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Mustafa, K. Karabekir'i görüp “bir halk hükümeti kurulması zaruretini bilhassa Mithad Bey” anlatır ⁷⁵. K. Karabekir de Büyük Millet Mec-

⁷⁰ K.K.B. 832.

⁷¹ Bunun anlamı şudur. Yeryüzündeki açık ve gizli komünist örgütleri Türkiye'yi övecek ve onu dilenen biçimde tanıyacaktı. Bu öneri ün kazanmak isteyen kimseler hele yazarlar için çekici görülebilirdi, nasıl ki de görüldürmüştür; ancak bir devletin bunun karşılığında Rus boyunduruğu altına girmeğe razı olacağını ummak epey büyük bir anlayışsızlıktı.

⁷² 1 Eylül'de Baku'da “Şark Milletleri Kurultayı” ve 10 Eylül'de de “Türkiye Komünist Fırkası”nın kongresi toplanacaktı. K. Karabekir bu iki toplantıyı karıştırmaktadır.

⁷³ Erzurum Mebuslarından Süleyman Necati'nin kardeşi.

⁷⁴ Cevat Dursunoğlu.

⁷⁵ K.K.B. 833-834. O sırada “Halk Hükümeti” isteyenlerin bir çoğu, her köy ve mahallece yersel şûraların (yani sovyetlerin) seçilmesini, bunların bölge ve kent şûralarını, onların da Merkez şûrasını, yani B. M. Meclisini seçmelerini düşün-

lisinin haberi olmadan bu gibi işlere girililmeyeceği ve buna kesinlikle izin veremeyeceği karşılığında bulunur.

Bu olay Salih Zeki Yoldaşın, kısa bir zamanda en önemli mevkide bulunan iki eğitimci ile aynı derecede önem taşıyan mevki sahibi bir subayı kandırdığını veya onlarda belki içte kalan düşüncelerin açığa vurulmasını sağlayarak büyük bir başarı elde ettiğini gösterir.

Bayazıt'ta, 11. tümen komutanı ve Van Vali Vekili Cavit de ılımlı bir Şûra usulünün kabulünü komünizme karşı bir türlü savunma aracı gibi göstermesi işin aldığı çapı belirtir ⁷⁶.

Bu iş epey yayılır. Kızıl orduda apolet kalkmış diye bizde de onu kaldırıp kaldırmama bir sorun olur ⁷⁷. Erzurum'da yabancılar yerine yerli memurlar atanması da istenilmeye başlanılır ⁷⁸ ve K. Karabekir'in aklı da buna ve halk hükümeti işine az çok yatar.

Daha sonra Albayrak gazetesiyile Mustafa Suphi'nin düşünce birliğinde oldukları anlaşılacaktır ⁷⁹.

Asıl dikkate değer bir yön de o sırada ortalığı karıştırmakta en ileri giden ve sağ eğilimli Meclis İkinci Başkanı Celâlettin Arif'in Erzurum'a gelip Mithat'ın evinde kalması olmuştur ⁸⁰.

Ankara'ya gitmekten vazgeçip Trabzon'dan Rusya'ya dönen Salih Zeki Yoldaş'ın Doğu'yu karıştırdığı sıralarda Süleyan Sami Yoldaş'da Ankara'da gizli komünist örgütleri kuradurmaktaydı.

Mustafa Kemal'in Komünistlik ve Baku "Şark Milletleri Kongresi" için yapılan çağrılarla ilgili görüşleri:

Anadolu'da Mustafa Suphi, benzerleri ve adamları yoluyla Rus Hükümetinin Komintern perdesi arkasında işlettiği komünist

mekteydiler. Böyle yapmakla behemehal bir komünist yönetimi kurulması tasarlanmıyordu. Doğal olarak bunu isteyenler de vardı. O günlerde Rusya'daki Sovyet düzeninin çok geçmeden her türlü gerçek seçimi ve özerkliği bir yana iterek katı bir şahsî diktatörlük biçimini alacağı ve bunu normal bir düzen sayarak biteviye sürdüreceği (bu güne değin 55 yıl) hemen kimsenin aklına gelmiyordu. Batılı sosyalistlerin bu yoldaki uyarıları ise ya bilinmiyor veya onlara aldırılmıyordu.

⁷⁶ 10 Eylül günlü teli K.K.B. - E., s. 26.

⁷⁷ K.K.B. 860 v.d.

⁷⁸ Bk. K.K.B. - E., s. 27-28. Onun sağlık Bakanlığına çektiği 17/9/1920 günlü tele.

⁷⁹ K.K.B., s. 930

⁸⁰ Aynı eser: 929.

propagandası, Türk Hükümeti yokmuş gibi Baku Kongresine yurttaşların doğrudan doğruya ve teker teker çağrılmaları ve türlü kışkırtmalar üzerindeki düşüncelerini Mustafa Kemal, 14 Ağustos 1920'de, Erzurum ve Oltu mebuslarının Ermeni ve Gürcü saldırılarına neden karşı gelinmediği konusundaki sorularına karşılık verirken sert bir dille açıklamıştır⁸¹. Ondan birkaç parçayı aşağıya alıyoruz:

“..... biz memleket ve milletimizin mevcudiyetini ve istikbalini kurtarmak için karar verdiğimiz zaman kendi nokta-i nazarlarımıza tabi bulunuyorduk ve kendi kuvvetimize istinat ediyorduk. Hiç bir kimseden ders almadık, hiç kimsenin muğfil mevaidine (aldatıcı vaatlarına) aldanarak işe girişmedik⁸². Bizim nokta-i nazarlarımız, bizim prensiplerimiz, cümlece malûmdur ki, bolşevik prensipleri değildir ve bolşevik prensiplerini milletimize kabul ettirmek için de şimdiye kadar hiç düşünmedik ve teşebbüste bulunmadık. . . .”

Mustafa Kemal bunun arkasından ilkelerimizin ulusalcılık ve halkçılık olup bunların bolşeviklikle çatışmadıklarını, bu arada yurttaki birliğe muhtaç olduğumuzu söyledikten sonra Baku Kongresi için yapılan çağrılar dolayısıyla şöyle konuşur:

“Binaenaleyh, falan yerde falan, ve filân ve filân yerlerde yapılan kongrelere filân, filân, filân münferiden davet olunurlar ve bunlar oraya giderler ve orada mevzu bahis olan esasatı kabul eder, memleket içinde tatbik etmeye başlarsa bu doğru bir istikamet olmaz. Biz kongrelere de gideriz. Her tarafa gideriz, herşeye iştirak ederiz. Yalnız biz ederiz. Millet gider, yani yalnız milletin mümessillerinden mürekkep olan meclis gider ve yapılması lâzım gelen şeyi o yapar ve ancak meclis-i âlinizin salâhiyetini haiz olan memurların, herhangi bir kongrede, herhangi bir mahalde, herhangi bir cemiyette, herhangi hükümetle yapacağı temas, söyleyeceği söz, vereceği imza makbul ve muteber olmak lâzımdır.”

Yine aynı günde Burdur Mebusu İsmail Suphi (Soysalloğlu) nin: “Rus kuvvetleriyle ittifak edeli epey zaman olmuştur. O zamandanberi o kuvvetlerin buraya celbi düşünölmüş müdür, böyle bir teşebbüse lüzum var mıdır?” demesi üzerine Mustafa Kemal şu karşılığı vermiştir:

⁸¹ Atatürk'ün söylev ve demeçleri, C. I, s. 97 v.d.

⁸² Tek kurtuluş yolunun komünistlik olduğu propagandasına karşı söylenilmiştir.

“Neden dolayı böyle bir teşebbüs yapalım? Böyle teşebbüs var mıdır? Ne sebep vardır efendim? Kızıl orduları bizim memleketimize davet etmek teşebbüsünün bizce düşünüldüğüne zatiâlniz vakıf mıdır?”

Böylelikle Mustafa Kemal dışarıdan gelecek kuvvetlerle savaş kazanmak hayaline son vermek istemiştir. O sırada, ve Balıkesir’le Bursa’nın (8 Temmuz) Yunan eline düşmesindenberi ümit verici olmak üzere 40.000 Kırgız veya Kızıl Ordu geliyor gibi söylentiler dolaştırılmaktaydı. Mustafa Kemal buna kesin bir son vermek istemiştir.

Çok geçmeden 29 Ağustos’da Uşak Yunanlılar’ın eline düşer. Eylül başlarında Meclis ve Hükümetin Sivas’a taşınması düşünülür ve az sonra bundan vazgeçilir. Komünist propagandası da bu yenilgilerle beslenerek biteviye geliştedir.

Durum üzerinde Mustafa Kemal’in düşünceleri :

Bu düşünceleri en iyi yansıtan Mustafa Kemal’in o sırada Garp cephesi komutanı olan Ali Fuat Cebesoy’a⁸³ çektiği 14 Eylül 1920 günlü teldir. Konumuzu ilgilendiren başlıca kısımları aşağıdadır:

“4 — Bolşevikler aynı zamanda memleketimizde Bolşevik teşkilâtı vücuda getirmek için fevkalâde faaliyete başlamışlardır. Baku’ya gönderdikleri Mustafa Suphi ve arkadaşları vasıtasıyla Türkiye Komünist Merkezi Umumisi ihdas ettirdiler. Tamamen Bolşevik efkârına kazanılan saf ve gayrisaf adamlardan sahilin her noktasına çıkardıkları gibi dahilen de Eskişehir ve Ankara’ya kadar göndermişlerdir. *Bunların maksatları memlekette bir inkılâb-ı içtimal vücuda getirmektir. Bu halde memleket doğrudan doğruya üçüncü enternasyonal’a yani Rusya’ya merbut olacağından Bolşevikler hiç bir taahhüt ve muavenete lüzum kalmaksızın bizi kendilerinden ayrılmış bir hale getirmiş ve Garplularla siyaset pazarlıklarından daha kuvvetli bir vaziyet elde etmiş olacaktırlar*⁸⁴. Memleketimizin fikir ve inkılâp

⁸³ A.F.C., I, s. 472 v.d. İmler bizimdir.

⁸⁴ Bundan maksat Anadolu komünistleşince Azerbaycan’a benzeyeceğini anlatmaktır. Orada karma ve kısmen de uydurma bir komünist partisi duruma şöyle böyle egemen olarak kendisini “gerici” saydığı kuvvetlerden güya korumak için Kızıl Orduyu çağırması, Rusya da artık kendisinden saydığı Azerbaycan’ı korumayı bir “görev” bilerek ülkeyi işgal etmiştir. Ondan sonra Baku’da bağımsız görünmeye çalışan bir kukla Türk Hükümeti kurularak ülke gerçekten Rusya’ya katılmıştır. Mustafa Kemal’in imlediği yön Anadolu komünistleşirse, Türkiye

tarafı olan veya bu perde altında türlü türlü maksatlar peşinde koşan adamalrı da bu mehaliki (tehlikeleri) farketmeksizin Bolşevik teşkilâtını teşkil etmektedirler.”

Mustafa Kemal bu yazısıyla Komünist Rusya ile Ulusallıkçı Türkiye'nin karşılıklı durumlarını çok ustalıkla çizdikten sonra çarelere geçmekte ve şunları demektedir:

“5 — Biz bu ahval üzerine evvel emirde memleketi elimizde muhafaza ve ne islâhat lâzımsa Hükümet vasıtasıyla yapılarak anarşi ve inkılâp suretiyle Rus tabiiyetine mani olmak.”

Halk Hükümeti kurulmasını isteyenleri de anan telin son maddesi şöyledir:

“8 — İzahatımdan anlaşılmuştur ki, bilâ kayd-ü-şart Rus tabiiyeti demek olan dahildeki komünizm teşkilâtı gaye itibariyle tamamen bizim aleyhimize⁸⁵. Gizli komünizm teşkilâtını her surette tevkif (durdurmak) ve teb'id (uzaklaştırmak) etmek mecburiyetindeyiz. Mecliste ahiren meydana çıkan Halk zümresi bizim tanıdığımız arkadaşlardır. Bunlar memlekette bir ictimâî inkılâbın kısmen olsun lüzumuna kani olanlardır. Bu teşebbüsün mehalikini (tehlikelerini) ihata etmemektedirler (kavramamaktadırlar). Hükümetten ayrı bir zümre yapmaktan vazgeçirmek istedik olmadı. Fakat şimdi halkçılık programı altında hükümetçe bir program kabul ettik. Halk zümresi kendiliğinden dağılmış gibidir. Hacı Şükrü Bey gibi birçok arkadaşlar hafî (gizli) bir tarzda başladıkları Yeşil Ordu teşkilâtıyla oynadılar. Bunu tevkif etmelerini kendilerine ihtar ettim. Kendi arzularını suhuletle terviş ettirmek isteyen bir takım kimseler hilekârane bir surette komünizm vesaire teşkilâtına taraftar olduğumu daima neşreliyorlar. Fakat yanlıştır. Vaziyetim arzettiğim gibi Şark veya Garp ile muayyen bir neticeye varmadan inkılâptan iştinâp etmek ve bilmünasebe Mustafa Suphi Yoldaşa da yazdığım veçhile ne yapılacaksa Hükümet vasıtasıyla yapmaktır. Bittabi komünizm ve bolşevizme alenen aleyhtarlığı muvafık görmem.”

Hükümetiyle hiç bir yardım ve üstlenme üzerinde görüşmeye lüzum görmeden Ruslar'ın Türk topraklarını kullanabilecekleridir. Örneğin Rusya, Ermenileri memnun etmek için nasıl Türk olan Nahcivan'ı Azerbaycan'dan alıp Ermenistan'a katmışsa Batılı Büyük Devletlerle anlaşmak için de onlarla Anadolu ve Trakya toprakları üzerinde pazarlığa girişebilecek ve kendine bu yönden çıkarlar sağlayabileceklerdir.

⁸⁵ Ruslar bize birkaç kez Anadolu'da kurulacak Komünist örgütlerinin asıl amacı o yoldan Batılı Devletlerin sömürgelerinde çalışmak olacağını inançlamışlar ise de, tutum hiç de öyle olmamış ve bu örgütler hep Anadolu'yu Rus boyunduruğu altına sokmak için çalışmışlardır. (Bk. bu konuda A.F.C. II, s. 17).

Mustafa Kemal'in Mustafa Suphi'ye karşılığı:

Mustafa Kemal, kapsamını 19 Temmuz 1920'de öğrendiği M. Suphi'nin 15 Haziran günlü mektubuna ancak 13 Eylül'de Anadolu'daki durumda az çok bir yatışıklık görüldüğü sırada karşılık verir. Sureti aşağıdadır ⁸⁶:

“Baku'da İştirakiyyun Komitesi Heyeti Merkeziye Reisi Mustafa Suphi Bey ve Azadan Mehmet Emin Yoldaşlara”.

“Süleyman Sami Yoldaş vedaatıyla gönderdiğiniz 15 Haziran 1920 tarihli mektubunuzu aldım. Milletimiz kendisini hiçbir suretle temsil etmeyen İstanbul Hükümetinin kabul eylediği şerait-i sulhiyeyi reddetmiştir. Ekseriyet-i azimesi rençber ve köylüden müteşekkil olan milletimizin Garbın emperyalizm ve kapitalizm* mahkumiyetinden kendini kurtarabilmek için bunlara karşı müttehit olarak mücadele ve mübarezeye karar vermiştir.

“Türkiye İştirakiyyun Teşkilâtının da aynı kanaat ve gaye ile çalışmakta olmasını büyük bir memnuiyetle telakki ettik.

“Milletimiz Ankara'da vücuda getirdiği B. M. Meclisi ile mukadderatına bizzat ve istiklal-ı tam dairesinde vaziyet etmiştir. İşbu halk hükümetini vücuda getiren teşkilatımızın köyden itibaren nahiye, kaza, liva ve vilayet merkezlerine kadar her yerde halk tarafından intihap olunmuş birer heyet-i idaresi vardır ve bu teşkilat B. M. Meclisi Riyasetine merbuttur. İşbu teşkilat mütarekeyi müteakip Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namı altında vücuda getirilmiş bir teşkilâttir. Bugünkü T.B.M.M. Hükümeti işbu teşkilâttan doğmuştur ve binaenaleyh Sovyet teşkilâtı idariyesinden farksızdır. İctimaî inkılâp dahi safahat-ı lâzimesini geçirmekte olup bu inkılâbı halktan doğmuş olan B. M. Meclisi sevk-ü idare etmektedir.

“Gerek şahsen ben ve gerekse rüfeka-yı mesaim ekseriyeti rençber ve köylüden ibaret olan milletimizin istiklâlini tesis ve temin gaye-i yegânesini takip ekmekteyiz.

“Memleket ve milletimiz her taraftan emperyalist ve kapitalistlerin hücumlarına maruz bir halde olduğu gibi fi'len bunlara iştirak eden İstanbul Hükümetinin, Padişahına atfen, memleket dahilinde ika eylediği ifsadat-ı mütemadiyeden mütevellit mahallî ihtilâflara da

⁸⁶ F.T., s. 223 v.d.

* O evrede “kapitalizm” den maksat kapitulasyonların yarattıkları ortam içinde elde edilmiş imtiyazlardan çıkar sağlayan yabancı ortaklıklardı.

karşı koymak mecburiyetindedir. Binaenaleyh milletin vahdet (birlik) ve mukavemetini ihlâl edebilecek zamansız ve fazla teşebbüslerden tevakki etmek (sakınmak) milletimizin halâsı (kurtulması) nokta-i nazarından elzemdır. Bu lüzumu gözönünde bulunduran B.M.M. içtimaî inkılâbı sükûnetle ve esash surette tatbik etmektedir.

“Gaye ve prensip itibariyle bizimle tamamen müşterek olan Türkiye İştirakiyyun Teşkilâtından maddeten ve manen hakkıyla müstefit olabilme-liğimiz için teşkilâtınızın münhasıran B.M.M. Riyasetiyle tesis ve muhafaza-i irtibat eylemesi lâzımdır. Türkiye dahilinde tatbik edilecek her nevi teşkilât ve inkılâbat ancak bu kanal vasıtasıyla yapılabilir.

“Aynı hedefe yürüyen Türkiye İştirakiyyun Teşkilâtıyla tamamen tevhid-i mesai (işbirliği) edebilmek üzere B.M.M. nezdine salâhiyet-i tammeyi haiz bir murahhas göndermenizi ve B.M.M. tarafından Azerbaycan hükümeti nezdine murahhas olarak Bakü’ya gönderilmiş Memduh Şevket (Esental) Beyle tesis-i irtibat ve tevhid-i mesai eylemenizi rica eder ve bilve-sile samimî hürmet ve selâmlarımı takdim eylerim.”

T.B.M.M. Reisi
Mustafa Kemal

Mustafa Suphi ve onun üstleri bu mektubun anlamı üzerine eğilip ona göre davransaydılar birçok çekişme ve sürtüşmeler olmazdı. Ancak onlar yukarıda anılan Lenin tezlerinin onbirincisine saplanıp kalmışlardır ve uzun süre kalacaklardır.

Mektubun ilk üç bölümünde Mustafa Kemal görenek edinmiş olduğu gibi gerçekleri belirterek, karşısındakileri, kendi inandıklarına inandırmak istemektedir. Bu düşünce ile her iki yanca güdülen amaçla kurulan örgütler arasında benzerlik olduğunu belirtmiştir.

Dördüncü bölümde bağımsızlık üzerinde direniyor ve örtülü olarak “bizi Moskova’ya bağlamaya kalkışma” diyor.

Beşinci bölümde, bu iç ve dış savaş sırasında ulus içinde ayrılıklar doğuracak ve birliği bozacak davranışlardan sakınılmasını istiyor.

Altıncı bölümde her ne yapılmak isteniliyorsa T.B.M.M. Başkanlığıyla anlaşarak yapılmasını ve dolayısıyla yurt içine bir sürü propa-gandacının salınmamasını anlatıyor.

Son bölüm ise Türkiye işlerinin Ankara’ya gönderilecek tam yetkili murahhas yoluyla ülke içinde kararlaştırılmasını istiyor.

Çok kez yazılıp söylenildiği gibi Mustafa Suphi Ankara’ya çağırılmamıştır.

Baku Kongreleri:

Eylül 1920'de Baku'da iki kongre toplanır. Birincisi 1-5 Eylül arasındadır. Resmî adı "Şark İllerinin Birinci Kurultayı"dır, ve bizde anılan hep budur. Bunda Üçüncü Enternasyonalin en ünlü önderleri, yazarları, konuşmacıları bilinen komünist edebiyatını yaparlar. Mustafa Suphi onda pek belirli bir iş görmez.

İkincisi "Türkiye Komünist Fırkası"nın ilk kongresidir. 10 Eylül'de başlar. Onun üzerinde duracağız.

Mustafa Kemal, M. Suphi'ye demin anılan 13 Eylül günlü mektubu yazdığı sırada bu iki kongrede olan bitenleri öğrenmemiştir.

"Şark İlleri" Kongresi konumuzun dışında olmakla birlikte, öbür kongreye yönerge vermesi ve Lenin tezlerini hatırlatan bir uyarma sayılması bakımından Türkiye işleriyle doğrudan doğruya ilgilenmekle görevli olan kimselerden her iki kongrede de söz alan Üçüncü Enternasyonalin Merkez Komitesi üyesi Pavloviç Yoldaşın şu sözlerini anacağız:⁸⁷

"Eğer Hindistan'da, İran'da, Türkiye'de muharebe, hâkimiyetin başında kendi sermayedarlarının, kendi mülk sahiplerinin ve millî parlamento ile millî âyanın kalması neticesini doğuracaksa halk kütleleri birşey kazanmış olmayacaklardır."

Doğal olarak Pavloviç'in ağzıyla Rus Hükümetinin istediği Türkiye'nin de, Azerbaycan gibi, Rus komünist bürokrasisine bağımlı olan yerli ve yabancı karma bir takımca yönetilmesidir.

Türkiye Komünist Teşkilâtının⁸⁸ birinci kongresi 10 Eylül 1920 Cuma günü saat beş de Baku'da Kızıl Ordu kulübünde toplanır. Kongreye tam oy sahibi 32 ve danışman niteliğinde (istişari) oyu olan 42 kişi katılmış olup üyelerin en büyük kısmı Türkiye'nin türlü yerlerinden gelmiştir. Görüldüğü gibi Komünist Büyüklerinin tam güvenini elde etmiş ancak 32 kişi bulunabilmiştir.

Mustafa Suphi açış söylevinde⁸⁹ Komünizmi ve Kızıl Orduyu bol bol över, bu arada Türkiye ile ilgili olarak şunları da der:

⁸⁷ Ş. I., s. 46. Sütün 2.

⁸⁸ Bu teşkilât bu kongrede fırka (parti) biçimine resmen girecektir.

⁸⁹ Kongrede söylenenler "Türkiye Komünist Fırkasının Birinci Kongresi" adlı eserde az çok tutanak niteliğinde sayılacak genişlikte yayınlanmıştır (Türkiye Komünist Fırkası neşriyatından, Baku 1920). Kapakta "Birinci İçtima" denilmekte ise de eser bütün birleşimleri anmaktadır. İmler bizindir. T.K.F.B., s. 4 v.d.

“Türkiye’deki son vakaları tetkik etseniz, gelen arkadaşları dinleseniz, firkamıza gönderilen mektupları görseniz, memleketimizin son ümidinin bolşevizmde olduğu kanaatini anlarsınız.”

Daha sonra konuşmacı megalomanyasını açığa vurarak şöyle der:

“Rusya proletaryası öyle bir inkılâp ordusu vücuda getirdi ki cihanı hayran bıraktı. İşte bu inkılâp şimdi demir ellerini Şarka uzatıyor, Şark siyaseti Üçüncü Beynelmilelin ruznamesinde (gündeminde) birinci maddeyi teşkil ediyor. Bu meselede ençok alâkadar olanlar şüphesiz bizleriz. Biz Türk Komünistleri bu hareketin kıymetini bilmeli, tarihin kayd edeceği bu fırsatı iyi takdir etmeliyiz. Biz de kendi memleketimizde Avrupa emperyalizminin, haricî ve dahilî düşmanların haddini bildirmeliyiz. *Bütün bu arzularımızı tasavvur ve temenniden hakikat haline koyacak bu kongredir. Türkiye Komünist Kongresi Rusya’dan uzanan bu demir elleri tutabilecek kuvvetler yetiştirecek ve firkamız yalnız Türkiye’de değil bütün Şark’da inkılâbın alemdarı olacaktır.*” (Alkışlar)

En önemlisi Azerbaycan’ın baş yönelticisi durumunda görünen Neriman Nerimanof’un ki olmak üzere daha birçok demeçler olur, fahri başkanlığa Lenin, Troçki, Zinovief ve Stalin oybirliğiyle seçilir⁹⁰, tebrik telleri okunur ve birleşim sona erer.

İkinci birleşim 11 Eylül’de “Kırmızı Gençlik kulübünde” yapılır. Oy sahibi yoldaşların adları okunup tümü kabul edildikten sonra “Heyet-i Riyaset” yani Başkanlık Divanı seçilir. Orada doğal olarak Mustafa Suphi bulunduğu gibi Ahmet Cevat Emre’den ayırt edilebilmesi için adının yanına hep “Erzurum delegesi” sözü katılan Cevat (Dursunoğlu) da bulunmaktadır⁹¹.

Âbid Alîm yoldaş adında biri bilinen komünist biçimde acun durumunu inceledikten sonra söz, Anadolu’nun durumunu bildirmesi

⁹⁰ Bu sıra, o anda Bolşevik Büyüklerinin önem sırasını gösterir.

⁹¹ Dursunoğlu’nun durumu bu yazar için çözümlenmemiş bir bilmece gibidir. Aramızda dostluk vardı ancak bu yönü kendisine doğrudan doğruya sormayı uygun görmedik. O, birçokları gibi bir süre kominizme inanmış sonra bunun uygulanmasını görerek ondan yüz mü çevirmişti, yoksa Baku’ya görevli olarak mı gitmişti ve bunu belli etmemek için mi arasında kongrede çok ateşli konuşmuştu? Bizce onun o evredeki inançları bakımından en üstün olasılık kendisinin komünistliğe değin gitmeyen ancak sovyet biçimde seçimler yapılmakla birlikte ana çizgileri belirsiz bir “halk yönetiminin” kurulmasına yatıktı. Doğal olarak ilk zamanlarda Rusya’da yapılagelen gerçek seçimi düşünüyordu. Daha sonra, bu tereddütlü evreden önce olduğu gibi, yine tam Atatürk’çü olacaktır.

için, Erzurum delegesi Cevat yoldaşa verilir. Söylevinin birkaç noktası aşağıdadır⁹²:

“..... Antanta⁹³ tarafından ise harbin bütün ağırlıkları Anadolu fakir halkının boynuna yüklenmiştir. Memleket ve bundan en ziyade müteessir olan Anadolu fakir ve rençber halkının kalbinde büyük bir galeyana vardır; bu gün İstanbul ve İngiliz Hükümetine karşı başlayan harekâtı da o galeyana doğurmuştur (alkışlar). Bu harekâtın başında müdafaa-i nefis esas idi. Fakat sonra bu harekât içtimaî, sınıflı inkişaflara mazhar olarak inkılâbî mahiyete girdi. Şiarları (belgileri) iki idi : Biri memleketi Garp emperyalistlerine teslim etmemek; diğeri ordu arkasında milleti soyan tufeylilere (asalaklara) karşı mübareze. İlk kongrede buna karşı kararlar verildi⁹⁴.

“İşte bugün Anadolu canıyla başıyla memleketi müdafaa etmekle beraber inkılâp yalnız temiz adamları iş başında buldurmaya çalışıyor. Sanadid-i İttihat ve dalaveracı yeni milyonerlerden⁹⁵ hiç biri hareketin içine sokulmamıştır.....”

Millî mücadeleyi boğmak için İstanbul Hükümetiyle İngilizler’in çabalarını andıktan sonra Cevat şöyle devam eder:

“..... Böylece Anadolu’da dahilî ve sınıflı cidal ilk adımını atmış demektir (alkışlar). Bu mübareze ve hareket-i mühimme buhranlar içinde gittikçe kuvvet bulmakta ve halk arasında yayılmaktadır. Fukara halkın hukukunu müdafaa için Hükümet masarifatinin mühimce kısmını zengin sınıflara yükletmek istemişti. Zenginler irticaî kuvvetler yarattılar, fakat halk kütlesinin bütün azameti önünde bu kuvvetler kâmilten erimektedir (alkışlar).

“Anadolu hareketi başta Rusya inkılâbının mahiyetine vâkif değildi, fakat son zamanlarda bütün hakikat anlaşılmaya başlamıştır. Anadolu’da sol sosyalistlerin efkârını neşreden gazeteler vardır. Erzurum’da çıkan Albayrak halkı inkılâba doğru götürüyor. Hareket günden güne inkişaf ediyor. Komünist fikir ve teşkilâtı gittikçe kuvvet buluyor. *İşte Anadolu’nun hakikî vaziyeti*⁹⁶ *Anadolu, şimdiki*

⁹² T.K.F.B.K., s. 14 v.d.

⁹³ İngiltere, Fransa, İtalya.

⁹⁴ Erzurum Kongresi.

⁹⁵ İttihat ve Terakki Büyükleriyle 1914-1918 genel savaşında zenginleşenler ve bunlara karşı Sivas kongresince alınan karar imleniyor.

⁹⁶ İmler bizimdir.

Hükümeti son ideal Hükümet olarak kabul etmiyor. Zaman gelecek halk emeline muvafık hükümet şekline de nail olacaktır. Anadolu Rusya'dan, içtimai inkılâptan büyük müzaharetler bekliyor. Anadolu başladığı bu inkılâp hareketleriyle yalnız kendisi için değil bütün beşeriyet için selâmet vaat ediyor.” (Alkışlar.)

Konuşmasını bitirince Cevat bir soru üzerine şunları söyler:

“Mukaddema halkın makam-ı hükümdarîye karşı büyük hürmeti vardı; her şeyini oraya medyun (borçlu) ad ediyordu; fakat Şark vilâyetlerinde bu fikir tamamen değişmiştir. Çünkü halk, Padişahın, memleketi ne felâketlere sürüklediğini görmüş ve şimdi halâskâr olarak kendi kendini meydana atmıştır.” (Alkışlar.)

Cevat'ın bu söylevinden sonra kararlara geçilir ve bunlar 5 maddede toplanır⁹⁷.

Birinci madde acun durumunun bilinen komünist anlayışına göre incelenmesidir.

İkinci ve üçüncü maddeler aşağıdadır (İmler bizimdir):

“M. 2) Bütün beşeriyetin komünizm devrine girmesi ve içtimai inkılâbın muzafferiyet-i katiyyesinin temini ve dünya inkılâp kuvvetlerinin aynı galebeye doğru gidebilmesi için *bütün inkılâbî kuvvetlerin umumî bir merkeze rapı (bağlanması) lâzımdır*”.

“M. 3) *Rusya komünist inkılâbı, tarihi, kuvvetli teşkilâtı ve Kızıl ordusuyla bu merkez rolünü tabiatıyla ifaya kadir ve Moskova'da teşekkül eden 3. Beynelmilel ise dünya inkılâpçı kuvvetlerinin nâzım ve rehberi heyeti vazîfesini görmeğe lâyıktır.*”

Dördüncü madde Anadolu devriminin önemi üzerinde durmaktadır. Beşinci madde ise Lenin'in 11. tezine uygun olarak şöyledir:

“M. 5) *Türkiye Komünist fırkası bir taraftan Türkiye'de emperyalizme karşı olan bu hareketin derinleşmesine yardım etmekle beraber diğer taraftan rençber işçi halkın asıl maksadı ve son emeli olan çalışanlar hâkimiyetini elde etmek esaslarını hazırlamak için bezl-i mesai edecektir.*”

Bu kararlar Mustafa Kemal ve her hangi ulussever bir Türk için kabulü imkânsız şeylerdi. Türkiye devrim hareketi Moskova'ya bağlanıyor ve onun yönetimi altında o günkü Türkiye Hükümetinin devrilmesine çalışılmaya karar veriliyordu.

Bu yolda Komünistlere görünürde olsun, başarı umduran haberler de eksik değildi. M. Suphi okuduğu uzun lâyhada şunları da demişti⁹⁸:

⁹⁷ T.K.F.B.K. 16 v.d.

⁹⁸ T.K.F.B.K. s. 31 v.d.

“Türkiye’de kumandan ve vali bey ve paşalar da dahil olduğu halde bolşevizmin halâskâr bir kuvvet olarak telâkki edildiğini söylemek doğru olur. Yalnız büyük memurlar komünizmin Türkiye’de tedricen ve yukarıdan aşağıya doğru muhayyel bir usulde tatbiki mümkün olacağını düşünmekte, amele ve askerler ise harbin, müdafanın en büyük ağırlıkları kendi sırtlarına yüklediğinden ve zengin sınıfların kendilerini yine istedikleri gibi soyduklarından şikâyet ederek buna nihayet vermek için çare aramaktadırlar.

“Hulâsa Antanta’ya karşı son azm ve kararıyla mücadeleye girişen Anadolu, içtimaî inkılâp için Şarkın hiç bir tarafında görül-meyen istidatlar göstermektedir. Anadolu’nun, Trabzon, Erzurum, Eskişehir gibi şehirlerinde komünistliği alenen müdafaa eden “Albayrak”, “İşçi” namlarıyla muhtelif gazeteler çıkarılmış ve İstanbul’da komünist arkadaşlarımız tarafından “Kurtuluş” isminde bir de mecmua neşrine muvaffakiyet hasıl olmuştur.....”

Bu lâyiheyi yazan, onu alkışlayan ve yukarıda Türkiye’yi Moskova’ya bağlamaya karar verenler Azerbaycan’da olan bitenleri görüyorlardı ve Anadolu’ya geçecekleri zamana değin daha da göreceklendir; amma yine de Azer Türkler’ine acımadıkları gibi aynı duruma düşürmeye çalıştıkları Anadolu Türklerine de acımayacaklardır. Tek amaç, Neriman Nerimanof nasıl Azerbaycan’da Rus kuklası olarak işbaşına geçmişse Mustafa Suphi’nin de arkadaşlarıyla birlikte aynı “mutluluğa” erişmesiydi.

Bu kararlara varıldığı sırada Ankara ile anlaşmadan bir şey yapılmamasını isteyen Mustafa Kemal’in karşılık mektubu henüz alınmamıştı. Ancak o alındıktan sonra da tutumda hiçbir değişiklik yapılmayacaktır.

Türkiye - Rusya karşılıklı durumunun Türkiye’den yana değişmesi :

Yukarıda görüldüğü gibi Bolşevikler, 10 Ağustos’ta, Taşnak Ermeniler’le bir ön-anlaşma yapmışlar ve bir Türk ülkesi olan Nahcivan’ı Azerbaycan’dan alıp onlara vermişlerdi. 28 Ağustos’ta da Çiçerin, Bekir Sami (Kunduh) den aynı Ermeniler için Doğu Anadolu’dan bir parça verilmesini isteyip gelecekteki Türk-Rus ilişkilerini bu isteğinin yerine getirilmesine bağlamıştı. Bu haber Ankara’ya 18 Eylül’de varmış ve çok kötü etki yapmıştı. Daha sonraları Ruslar

bu isteği Ermeniler'i tutan Batılı Sosyalistlere yaranmak için ileri sürdüklerini söyleyeceklerdir.

Ancak bir takım olaylar, Ruslar'ı Türkler'e oranla üstün durumda gösteren manzarayı bozacaktır.

İngilizler Temmuz 1920 ayında Batum'u boşaltmışlardı ve Kafkas'ta hiç birlikleri kalmamıştı. Dolayısıyla Ermeniler artık Batılı Büyük Devletlerden bir yardım bekleyemezlerdi.

Polonyalılar Ağustos ortasında Ruslar'ı bozup uzun süre kovalamışlardı. 18 Eylül'de Polonyalılar üstün durumda olarak bir bırakışma imzalanır, ancak Rusya o cepheden kuvvet çekemez durumdadır. Barış ise 18 Mart 1921 de imzalanacaktır.

Eylül 1920 ayında Kırım'da yerleşmiş bulunan çarçı general Wrangel de başarılı saldırılarda bulunur. O ancak Ekim sonlarında yenilebilecektir.

Mayıs 1920'den beri Londra'da İngiltere ile hem genel, hem de tecimsel bir anlaşmaya varmak için görüşmeler yapan Bolşevik heyeti Eylül'de bir hakarete uğrar ve bir süre konuşmalar durur. Bunun nedeni heyetin üyesi olan ve bilinen biçimde propagandalardan sakınmayan Parti büyüklerinden Kamenef, Eylül ayında hükümetiyle temas için bir süre Londra'dan ayrılacağı sırada İngiliz Hükümetinden bir daha geri dönmemesi ihtarını alır. Bu olay ve az önce de İngiltere basınında Bolşevik heyetine karşı yapılan saldırılar iki Hükümet arasında yeni bir soğukluk doğurur.

Bütün bu olay ve haberler üzerine⁹⁹ Kafkas bölgesinde ne Rus, ne de İngilizler'den çekinecek bir neden kalmadığına inanan Mustafa Kemal, K. Karabekir'e arkası kesilmeyen Ermeni saldırılarına karşı giderek savaşa başlamak buyruğunu verir. Ordu 28 Eylül'de harekete geçer, bir gün sonra Sarıkamış alınır ve gelecek olaylar da bu ordunun gücünü belirtir.

Bundan böyle Türk-Rus ilişkileri 1945 yılına değin muhafaza edecekleri yeni biçimlerini alırlar ve olaylar hep Ankara'dan yana gelişir.

17 Ekim'de Damat Ferit çekilip Tevfik Paşa sadrazam olur (22 Ekim), bu ayın 30'unda Kars ve 7 Kasım'da Gümrü (Aleksandropol-

⁹⁹ Moskova ve Baku haberleri arada demir yolu ve telgraf bağlantıları henüz kurulmamış olduğundan ancak bir kaç haftada alınabildiği halde Batı Avrupa haberleri hemen günü gününe Ankara'ya varıyordu.

Leninakan) alınır. Bir gün önce Ermeniler bırakışma istemişlerdi. Ayın 18'inde bu anlaşma ve 3 Aralık'ta Gümrü de barış antlaşması imzalanır. Tevfik Paşa Hükümetinin iki üyesinin İzzet ve Salih Paşaların Anadolu'ya gelmeleri de aynı güne rastlar ve bu olay Rusları epey kuşkulandırır.

Arada Bolşevikler ezik Ermenistan'a saldırıya koyulmuşlardı. Taşnakları devirip bir komünist hükümetini işbaşına geçiriler. Gürcistan'da da aynı işi görmek isterlerse de başaramazlar ve bu ülkenin komünistleştirilmesi işini durulmuş olan Polonya cephesinden birlikler getirildikten sonra 1921 Şubatında gerçekleştirebileceklerdir.

Bundan sonraki bir takım olaylar da Türkiye ve Rusya arasındaki dengeyi bizden yana değiştirecek nitelikte olur. 10 Ocak 1921'de Birinci İnönü vuruşması kazanılır. Bu ayın 25'inde Sevr antlaşmasında yapılacak değişiklikleri görüşmek üzere Londra'da toplanacak konferansa Ankara delegelerinin de katılması Büyük Devletlerce istenilir.

Bütün bu olaylar şu yönleri açığa vurmuştu. Türk ordusu yeniden canlanmıştı. Doğu'da ezici ve Batı'da karşı koyacak bir gücü vardır. Millî Mücadeleyi yöneltenler üzerinden Padişahın aforozu İzzet ve Salih Paşaların gelmeleriyle, Büyük Devletlerinki de Londra'ya çağrılmakla kalkmıştır. Buna göre artık T.B.M.M. Hükümetine şurada referandum yapacaksın, Ermeniler'e şu yerleri vereceksin, seni yıkmak amacını güdecek bir komünist partisinin kurulmasına izin verirsen sana yardım ederiz gibi saygısız önerileride bulunması zamanı geçmiştir. Rus hükümeti bunu anlayacak ve resmî temaslarda çok saygılı olaksa da elaltından çalışan propagandacılarına, Mustafa Suphî takımına, hattâ Anadolu'daki bazı resmî işyarlarına artık sakıncalı davranmaları için kesin buyruklar vermeyecektir veya bunların tutumu o sanı uyandıracak nitelikte olacaktır. 1920 yılının Temmuz ayı boyunca ta Ağustos ortalarına değin Lenin, İngiltere ile yarı resmî müzakereler yapadurur ve elaltından ora işçilerini kışkırtırken ordularını bozduğu Polonya'yı ele geçirip komünistleştirmek, onun arkasından da kaynaşan Almanya'da aynı şeyi yapıp komünizmi Batı Avrupa kapılarına dayamak hayalini beslemişti. Anadolu'da da buna benzer ümitler beslediğini sandıran bir tutumu olmuştu. 1921 başlarında artık bu gibi hayaller arkasından koşmayı bırakacaktır.

Millî Mücadeleye el koymak isteyen başı dışarıda öbür akımlar:

Ruslar'ın komünistleştirme adı altında Türkiye'ye ergeç el koyma denemelerine kâh karşın, kâh paralel olarak İttihatçı denemeleri de olmuştur.

Bırakışmanın başlarında İttihatçılar arasında Talât Paşa azçok baş gibi görünür, türlü mektuplaşmalardan Enver ve Cemal Paşaların hareketlerini onun yönelttiği duygusu doğar. Ancak bu uzun sürmeyecektir. Enver, Rusya'ya gelip kuvvet kaynağıyla temasa geldikten sonra baş olmak isteğine kapılacaktır.

İttihatçıların Millî Mücadeleye el koyma denemeleri balşlıca iki evreye ayrılır. Talât ve Enver Paşaların evreleri:

Talât Paşa evresi:

O, birkaç kez Mustafa Kemal'e haber yollayarak onun istek ve buyruğu dışında hiç bir eylem ve işlem de bulunmayacağını inancalamış ise de bu sözünde durmamıştır. Cemal Paşanın Talât Paşaya Moskova'dan gönderdiği 5 Temmuz 1920 günlü mektuptan aşağıya koyduğumuz parça bunu gösterir¹⁰⁰:

“Dr. Baha'nın burada bana söylediğine nazaran İttihat ve Terakki Cemiyeti İhtilâliyesi memlekette yeni bir program ve yeni bir nizamname ile hafî (gizli) olarak ihya olunmuş (diriltilmiş). Bunun ne programı ve ne nizamnamesini bana göndermediğimize teessüf ettim. Maahaza Cenab-ı Hak müteşebbislerini maksatta muvaffak etsin demekten kendimi alamadım”.

İttihatçı Büyükleri arasındaki mektuplaşmalardan Talat Paşa kolunda da Parti'yi diriltmek, program yapmak ve Anadolu'ya girmek konukları üzerinde türlü çalışmalar olduğu anlaşılıyor. İki örnek daha verelim.

Eski Sadrazam 5 Kasım 1920'de Cavid'e gönderdiği bir mektupta şunları der:

“Bizim K r Ali Bey de bir program göndermiş. Eyüp Sabri dahile girmek zamanının geldiğine kani isek zemini ihzar için yazmaktıgımızı rica ediyor. Teşkilatın ihyasına dair fikirlerimi yazdım.

¹⁰⁰ T. M. Tanin 26/12/44, Tefrika 79. Baha diye anılan kimse İttihat ve Terakki Genel Merkezi  yelerinden Dr. Bahaettin şakir'dir.

Program için bir müddet sonra cevap vereceğimizi söyledim. Şeref Beyle program üzerinde biraz çalışacağız. İkmalinden sonra reyini almak üzere sana da gönderirim”*

Talât Paşa öldürüldüğü sırada işleri pek ilerletmişe benziyor. Onun öldürülmesi olayını ayrıntılı olarak Cavid’e, Rüstem takma adıyla bildiren Dr. Nazım öldürücü Tayleryan için şunları demektedir.

“Talât’tan intikamını almak için dünyayı dolaştığını söyleyip duran bu milliyetperver katil ne için o sıralarda bu katli irtikâp etmedi de *tam Talât’ın kabine teşkili için resmi gayri resmi mehafilde çalışıldığı bir zamanda irtikap etti*. Bizce bu vakada Ermenilik exploitler edilmiştir (sömürülmüştür) Fakat saik başka şeydir. . . . Ben bu işte her şeyden ziyade Yunan parmağını ve parasını görüyorum. Belki aldanıyorum”**

Enver’in Ruslar’la çalışmasına karşılık Talât’ta son gününe değin İngilizlerle teması kesmemiştir. Yukarıda imlediğimiz kısım konumuz dışında kaldığından onun açtığı ufuklar üzerinde bu yazımızda durmayacağız.

Dr. Baha Şakir’in Cemal Paşa’ya verdiği haberin Anadolu’daki İttihatçı çalışmalarıyla ilgili kısmı şüphe götürmez ve bu yönü o sırada orada yaşamış olanlar bilirler. Program konusuna gelince onun daha sonra son biçimini alacağı Talât Paşa’nın demin anılan mektubundan anlaşılıyor. Çok geçmeden bu iş üzerinde onunla birlikte çalışmış olan Mustafa Şeref Özkan Ankara’ya gelecek ve eski Sadrazama bağlı İttihatçılarca önder sayılacaktır.

Bu siyasal ortam içinde Baku’dan Erzurum’a gelen Küçük Talât ile Nail’in¹⁰¹ oradan Bolşeviklerin tutumu ve Baku kongresi hakkında, 20 Ekim 1920’de birlikte imzaladıkları bir raporu Mustafa Kemal’e sunarlar¹⁰². Raporun konumuzu ilgilendiren başlıca kısımları şunlar-

* T.M., Tanin 7/12/44 (tel. 58) Kõr Ali İstanbul’da İ. ve Terakki büyüklerindendi Eyüp Sabri Talât Paşa’nın en yakını olup o sırada T.B.M.M.’de Eskişehir Mebusu idi. Şeref Bey (Mustafa Şeref Özkan) Talât Paşa Kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nazırıydı. Cumhuriyet devrinde de Bakanlık edecektir.

** T.M. Tanin 8 - 10/11/44 (tel. 24)

¹⁰¹ Küçük Talât’ın Anadolu’ya girebilmesi için Enver ve Halil, K. Karabekir’e başvurmuşlardır. K. Talât Erzurum’dan Trabzon’a gider ve Nail çok geçmeden Ankara’ya gelir. Orada var gücüyle ve başarılı olarak Bolşevik düşmanlığı yapacaktır. Bunların birincisi İttihat ve Terakki Genel Merkez üyesi, ikincisi de Trabzon katibi mesulü idiler. Nail, İzmir suikastından sonra asılacaktır.

¹⁰² Metin: K.K.B. - E., s. 41-47. İmler bizimdir.

dır: A) Komünizmin niteliği; B) M. Suphi takımının kötülüğü; C) Türkiye’de bir sol hareketin ve halkın daha geniş ölçüde yönetime katılmasının gerekli olduğu; D) Halk arasında bilinçli, geniş ve güçlü bir teşkilât kurmanın zorunluğu.

Raporda Komünizm ve sınıflar arası savaş için şöyle denilmektedir:

“Bir de Sovyet Hükümeti nazarında vatandaşlık hakkına malik olanlar, yani intihap etmek ve intihap olunmak hakkını haiz bulunanlar ise yalnız ameleler, yarım proleter addedilen çalışan fakir köylüler, askerler, bahriyeliler, Sovyet müstahdemini, Sovyetten hizmete alınan veya hizmet kabul eden muallimler, doktorlar, mühendislerden ibarettir.

“Türkiye’nin bu günkü buhran ve mücadele ânında ne sınıfı mübareze¹⁰³ ihdasına ve ne de yeni bir Kızılordu teşkiline imkân vardır. *Memleketin, nisbî dahi olsa, vahdetini ve kıvam-ı içtimaiyesini ihlâl edecek (bozacak) her hangi bir mübareze-i dahiliyye ve sınıf mübarezesinden bizzarur doğacak vatandaş muharebesi Türkiye’nin mutlak surette mahvını intac edeceğini söylemek zayıftır. Rusya’da, Türkistan’da, Şimalî Kafkas’ta, Başkırdistan’da, Azerbaycan’da, Hive ve Buhara’da ve İran’ın küçük bir kısmında tahaddüs eden ahval ve vekayı cidden mahuf (korkunç) ve şayanı teessüftür.*”

Raporda Mustafa Suphi takımı için şöyle denilmektedir:

“..... Baku’da ahiren kongresini akdederek fırka (parti) haline geçen Türkiye Komünist teşkilâtı aza ve erkânı ise mahiyeti fikriye ve ahlâkiyeleri itibariyle insanı derin derin düşündürecek bir manzara göstermektedir. İstiraten (arada) şunu da arz ederiz ki mevsuk bir menba’dan aldığımız malûmata nazaran Ankara sefiri Elyava’nın¹⁰⁴ Moskova’dan avdetini müteakip Türkiye İştirakiyyun Fırkası Anadolu’ya hareket edecektir¹⁰⁵. Altı aylık veya bir senelik bütçesini tanzim etmiş ve tahsisatını Azerbaycan Merkezi Komitesinden¹⁰⁶ almıştır. .”

¹⁰³ Osmanlı kitabesinde ya “mübareze-i sunuf” veya “sınıflar mübarezesi” denirdi. Yazarların bir iki yıl Baku’da kalınca Azerbaycan kitabetine uymaları dikkate değer.

¹⁰⁴ Başta onun elçi olarak Ankara’ya gönderilmesi düşünülmüş ise de sonra daha az önemi olan Mdivani gönderilmiştir.

¹⁰⁵ İki ay sonra M. Suphi ve takımı Kars’a varacaktır.

¹⁰⁶ Tamamiyle Rus buyruğu altındadır.

Raporun yukarıdaki parçalarından anlaşılan şudur: Komünizm kötü bir şeydir, sınıf tahakkümü üzerine kurulmuştur, bu sırada Türkiye de her hangi bir sarsıntı ve iç savaş öldürücü olur. M. Suphi ve takımı da kötü kişilerdir.

Küçük Talât, bu inançlarını kapsayan raporu 20 Ekim 1920'de imzalamıştır. Aradan yedi ay geçmeden aynı kimse 16 Mayıs 1921'de Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta¹⁰⁷ M. Suphi'yi korumaya çalıştığını ve: "Kardeşim (. . . .) tam manasıyla bir inkılâba, kanlı bir inkılâba hazırlanalım" demektedir.

Arada tek değişen şey Küçük Talât'ın patron değiştirmiş olmasından ibarettir. Talât Paşa öldürülünce yerine Enver geçmiş ve Anadolu'ya elkoyma işini az sonra göreceğimiz gibi Rus Hükümetinin kışkırtması üzerine ve ona dayanarak zorla yapmaya kararlaştırmış olmasıdır. Bu yeni duruma göre Ruslar'a yaranmak gerekiyordu. Halil Paşaya gönderilen mektup sözde ona gönderilmişti. O, aslında Baku'dan bu işleri yönetecek olan Bolşevik görevlileri için yazılmıştı. Onların gözüne girmek isteniliyordu. M. Suphi olayından sonra Trabzon'a gelmiş ve Anadolu'da bir çok subay, işyar ve kimselerle ilişkisi ve haberleşmesi olan Halil Paşa, aradan üçbuçuk ay geçtikten sonra, olup bitenleri Küçük Talât'tan öğrenmeye muhtaç değildi. Hele ki Enver'in eniştesi olan Albay Kâzım (Orbay) 10 Haziran 1921'e yani Küçük Talât'ın anılan mektubundan üç hafta sonraya değin, Şark Cephesi'nin Kurmay Başkanı bulunuyordu, Enver, Halil ve onların Anadolu'daki adamlarıyla şifre ile haberleşip duruyordu. O, Ankara'nın direnmesi üzerine görevinden alınıp merkeze gönderilecektir¹⁰⁸.

Yukarıda anılan 20 Ekim 1920 günlü Küçük Talât - Nail ortak raporunun "C" ve "D" başlıkları altında özetlediğimiz kısımlarında ileri sürülen düşünceler hizmet sunmayı isteyen bir biçimde yazılmıştır. Mustafa Kemal bu işi onaylasa şu veya bu çapta canlandırılan yahut yeniden gizlice genişletilen eski İttihatçı örgütü, kurulacak yeni örgütün içine sızacak ve günün birinde duruma egemen olmak olasılığını Talât Paşaya sağlayacaktı. Böylelikle on yıl içinde Osmanlı İmparatorluğunu batırıp Avrupa'ya kaçanlar yeniden işbaşına geçebileceklerdi.

¹⁰⁷ B. Şevket Süreyya Aydemir'in 21 Temmuz 1971 günlü Milleyet'te parçalarını verdiği mektup.

¹⁰⁸ Bk. K.K.B. s. 936, İbrahim Tali' (Öngören) raporu ve s. 973.

Konumuz bakımından raporun anılan kısımlarının önemli olan başlıca yönleri şunlardır: 1) Raporun M. Suphi takımının Anadolu'ya gelmesinden iki ay önce bir uyarı niteliğinde olarak verilmiş bulunması; 2) O takım henüz işe başlamadan, komünizm tehlikesini önlemek amaç veya bahanesiyle, az sola eğilimli, ancak bolşevik olmayan ve yurt dışında bir temele ve kuvvet kaynağına dayanmayan, görünürde Mustafa Kemal'e bağımlı güçlü bir Türk örgütünün kurulmasının önerilmesi.

Buna göre o sırada Anadolu'da İttihatçılarla Bolşevikler iki önürdeş durumunda idiler ve M. Suphi takımının 28/29 Ocak 1921'de öldürülmesi bu evrede olmuştur. O evreyi kapatıp yenisini açan olay Talât Paşa'nın 15 Mart 1921'de öldürülüp İttihat ve Terakki dümeninin Enver'in eline geçmesidir. Bundan sonra Mustafa Kemal'e bağlı olmayan İttihatçılar eski Osmanlı Harbiye Nazırının bolşeviklere dayanarak yapmaya çalışacağı "inkılâp" da doğal olarak bu sonuçlarla işbirliği yapmak zorunda bulunacaklardır. Küçük Talât'ın Halil Paşa'ya gönderdiği 16 Mayıs 1921 günlü mektup bu ikinci evrede yazılmıştır.

Mustafa Kemal ise ne Talât'ın, ne de, M. Suphi'yi kullananların oyununa gelecek bir kimse değildi. Rapor okunmuş ve saklanmıştı.

Çok geçmeden M. Suphi ve arkadaşları Anadolu'ya gelecek, sınır dışı edilecek ve bilinen sonuca uğrayacaklardır.

Enver'in Talât Paşa Çalışmalarına paralel çabaları ve ondan ayrılmak eğilimi:

Talât Paşa'nın belli etmeden adamlarını Anadolu içinde örgütleterek Millî Mücadeleye el koymaya çalıştığı sıralarda Enver bu işi askerce yapmayı düşünüyordu. Bunun için Ruslar'dan Türk Cumhuriyetleri askerleriyle kurulmuş Müslüman bir iki tümenin kendi buyruğu altına verilmesini ister. İleri sürülen amaç bunlarla Yunanlar'ı yenip Anadolu'dan kovmaktır. Bu konuda amcası Halil Paşa onun aracısındır. Kasım 1920'de Enver'in Berlin'den ona gönderdiği mektuplarda bu tümenler verilmezse kendi başına Anadolu'ya geçeceğini, oradaki örgütle iş göreceğini yazar¹⁰⁹. Birçok konuşmalardan sonra Halil Paşa Rus Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan'la 11 Ocak

¹⁰⁹ A.F.C. II, s. 163. v.d.

1921'de yaptığı konuşmayı ertesi gün Enver'e bildirir¹¹⁰. Karahan'ın söylediklerinin konumuzu ilgilendiren kısımlarının özeti aşağıdadır:

A) Enver Paşa'ya İslâm birlikleri verilmeyecektir; B) Onun Anadolu'ya şahsen geçmesi, eğer Mustafa Kemal ile önürdeşlik doğuracaksa ülkede bir ikilik çıkarır ve İngilizleri mutlu kılar. Rusya içten bunu istemez. Ancak böyle birşey olursa bunu Türkiye'nin iç sorunu sayıp ona karışmaz; C) İzzet Paşa Heyeti T.B.M.M. Hükümetinin isteklerini İstanbul'a götürdü. "Bu mevad (maddeler) Türkiye'nin bütün metalibatını tatmin ediyorsa, Antanta'ca¹¹¹ da kabule şayan görülürse Mustafa Kemal Paşa Hükümeti vazifesini ifa etmiş olur ve bu takdirde Enver Paşa'nın oraya gitmesine lüzum kalmaz. *Şayet bu mevad gayri kâfi metalipten (isteklerden) ibaret ise o vakit Paşa'nın Anadolu'ya giderek işi ele alması ve her halde Mustafa Kemal Paşa'dan daha büyük bir inat ve vatanperverlikle arzu edilen hedefi elde eylemsi muvafık olur. İşte bu hususta karar verebilmesi için de Paşa'nın Moskova'da bulunması lâzımdır.*"

Görüldüğü gibi Rus Hükümeti Mustafa Kemal'i kendi işine gelecek biçimde bir barış yapmaya zorlamak için Enver'i ona karşı bir tehdit vasıtası olarak kullanmak kararındadır.

Halil Paşa, Enver'e gönderdiği 16 Ocak 1921 günlü mektubunda Karahan'ın ona bir gün önce kuriye ile beşyüzbin mark¹¹² gönderdiğini ve "bu paranın sureti sarfının emrinize tabi olduğunu" söylediğini yazar.

Enver'in 28 Ocak karşılığı¹¹³ önemlidir ve Talât Paşa'dan ayrılma kararını açığa vurmaktadır:

"Beşyüzbin mark şu Azerbaycanlılar'ın parasından bâki kalan kısım olacaktır¹¹⁴. Bunu alınca kısmen elimizde ihtiyat olmak ve kısmen de Berlin ve İstanbul merkez ve saireye sarfetmek üzere saklayacağım."

¹¹⁰ Aynı eser, s. 166 v.d., İmler bizimdir.

¹¹¹ İngiltere, Fransa, İtalya.

¹¹² Altın mark. Yirmiyedibin Osmanlı altını kadar eder.

¹¹³ A.F.C. II, s. 171. Cümle düşüklükleri metinde vardır.

¹¹⁴ Azerbaycan Hükümeti kendi kararıyla Enver'e borç veremeyeceği için bu, görünüşte Ruslar'dan para alınmadığı duygusunu yaratmak için kullanılmış bir yoldur.

Bundan sonra Enver, Karahan'a Azerbaycan istikrazından Halil'e ikiyüzbin çar rublesi¹¹⁵ verilmesini yazdığını bildirir ve şu ilginç yönleri açıklar:

“Şükrüye”¹¹⁶ yazdığım talimatta memleket dahilinde doğrudan doğruya bize merbut arkadaşlar arasında bir parti teşkilâtı yapmak ve bu teşkilâtı icabında memlekette vaziyete hâkim olacak şekilde hazırlamaktadır. Ben şimdi Talât Paşa ile çalışıyorsam da artık bir emriyle kendi etrafında toplanacak olanların aleti gibi değil, belki icabında kendi vaziyetimize hâkim olacak bir şekilde âti için hazırlanmamız taraftarıyım. Bu maksatla “İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı” teşkilâtını doğrudan kendi elimde bulunduruyorum. İstanbul'da teşkilât da yaptık. Ben her halde Mustafa Kemal Paşa ile çalışmayı bizim eski kılıbıkla çalışmaktan iyi bulurum. Mamafih şimdi hazırlık devridir. Hiç birisine karşı¹¹⁷, bhusus memleketin bu vaziyetinde ilânı harp etmek niyetinde değilim. Sami'ye¹¹⁸ lütfen hemen süratle benim Rusya'ya geçtiğimi ve kendisinin artık memlekette kalarak dediğim teşkilâtı yapmalarını ve sana vaziyet hakkında Moskova'ya malûmat vermelerini ve benim ne suretle ve ne vakit Anadolu'ya geçmem muvafık olacağı hakkındaki mütalâalarını yazmalarını bildiririz.”

Talât Paşa'nın yanında ve ona bağlı olarak Dr. Bahaettin Şakir, Dr. Nâzım ve Rusuhi bulunuyordu. Küçük Talât ve Nail de o sıralarda kâh Rusya, kâh Trabzon'da bulunmakla birlikte Enver'den çok Talât Paşa'ya bağlıydılar. Esasen henüz bir Talât-Enver karşıtlığı açıkça ortaya çıkmış değildiye de bu belirmeye başlamıştı. Bu sıralarda M. Suphi takımının öldürülmesi olayı olur.

Enver, Anadolu içindeki gizli çalışmalarını örtmek, öbür yandan bu çabalara bir resmi dayanak sağlamak için 4 Mart 1921'de Mustafa Kemal'e uzun bir mektup gönderir¹¹⁹ ve onun sonunda düşüncelerini şöyle özetler:

¹¹⁵ Yirmi ikibin altın lira kadar eder.

¹¹⁶ Paşabahçeli Şükrü. Enver'in yaverlerindedir. Yukarıda adı geçen Nail'in kardeşidir. O sıralarda Borçka bölgesinde Ankara Hükümeti erminde bulunuyordu.

¹¹⁷ Mustafa Kemal ve Talât Paşa'lar olmalı.

¹¹⁸ Hacı Sami, ünlü maceracı. O sırada Küçük Talât'la birlikte Trabzon'da idi.

¹¹⁹ Metin: K.K.B. - E. s. 128 v.d. İmler bizimdir. Cümleler de eksikler ve belki o yüzden düşüklükler vardır.

“1 — Ben “İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı” başında,¹²⁰ İngiltere olmak üzere Avrupa emperyalizmi ve bizi doğrudan doğruya ezmek isteyecek olan kapitalizmi aleyhinde mücadeleyle devam edeceğim. Tabii bundan Türkiye mukadderatı da müteessir olmayacaktır. Çünkü icabında Türkiye Hükümeti de aleyhimde bulunabilir ve benimle alacağı vereceği olmadığını söyler.

“2 — *Bu hususta Türkiye’de çalışmak, yani dediğim gibi bir sol fırkanın vücudu lâzımdır. Bunu da oradaki arkadaşlardan münasiplerinin teşkili lâzımdır.*

“3 — “İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı” komünist olmayarak, fakat tahrip edecekleri hedefin müşterek olması dolayısıyla dünya komünistleriyle tevhibi masai (işbirliği) edecektir. Ve her İslâm memleketinde hiç emperyalist siyasetine âlet olmayacak mücadelesine devam edecektir.”

Adı geçen “İslâm İ. C. İ.” hiç bir İslâm ülkesinde kök salmış ve etkide bulunmuş bir kuruluş değildi ve olamamıştır. Hindistan’da Mısır’da, Irak’ta ve daha bir takım yerlerde ayaklanma ve karşı koymalar hep yersel olaylardı ve öyle kalmıştır. Enver bu perde arkasından daha Talât Paşa’nın sağlığında Mustafa Kemal’i aldatmak ve Anadolu’da kendi adamlarına bir parti kurdurmak istemiştir.

Mustafa Suphi takımının Anadolu’ya gelişi ve macerası:

Mustafa Suphi Anadolu’ya geldiğinde orada böyle bir durum vardı. Talât Paşa’nın adamları ihtilâlciler gizli bir İttihat ve Terakki örgütünü, yurt içinde duruma sarsıntısız egemen olmak ümidiyle, gizlice geliştiriyorlardı, Enver de bu işi kuvvetle yapabilmek için kendine bağlı bir örgüt kurmaya çalışıyordu.

28 Aralık 1920’de Kars’a Rus Bolşevik Elçisi Gürcü asıllı Budhi Mdivani ile birlikte gelen M. Suphi ve takımı hemen orada ortalığı elaltından karıştırmaya koyulur.

O tarihte Baku’da 10 Eylül’de toplanmış olan Türkiye Komünist Fırkası birinci kongresinde alınmış olan kararlar Ankara’da öğrenilmişti. Fırka (Parti)nin Moskova’yı merkez olarak tanıdığı biliniyordu. O ise, 3. Enternasyonale bağlılık lâfi altında Rus Hükümetine bağlı kalıyor, Azerbaycan perdesi arkasından paraca ve her bakımdan

¹²⁰ Bir sözcük eksik olmalı.

onun tarafından besleniyordu. Mustafa Kemal'in M. Suphi'ye karşılık mektubunda her ne yapılacaksa Hükümetle anlaşarak yapılması ve bu amaçla Ankara'ya yetkili birinin gönderilmesi, yani işlerin burada kararlaştırılması istenilmişken M. Suphi'nin kalabalık bir heyetle gelip Ankara'ya varmadan ve oraya güvendiği bir kimseyi göndermeden Kars'da, hele ordu içinde propagandaya koyulduğu, Türk tutsaklarından kurulmuş, bolşevikleştirilmiş bir alayın da Baku'da hazırlandığı öğrenilince iş değişir. Hele ki M. Suphi'nin görüşü, yukarıda anılan Lenin tezlerinin 11. sine dayanarak; "Madem ki Türkiye yardım alıyor, gerçek, yani 3. Enternasyonal yoluyla Rusya'ya bağımlı bir komünist partisinin Anadolu'da çalışmasını kabule mecburdur" olduğu ve sanki T.B.M.M. Hükümeti böyle bir ilkeyi onaylamış imiş gibi pek saygısız ve küstah bir tavır takınarak propagandasını yürütmeyi bir hak saydığı öğrenilince işler daha da değişir.

M. Suphi, Kars'a varışının altıncı günü (2 Ocak 1921) Moskova Büyükelçiliğine atanmış olan ve Kars'dan geçmekte bulunan Ali Fuat Cebesoy'la görüşür¹²¹. Makul konuşmaya ve kırıncı olmamaya çalışıp bir takım kuşkuluları yatıştırmak ister. Belki son 4-5 günlük tutumunun yanlış olduğunu anlamıştır ve onu düzeltmek dileğindedir. Konuşması şöyledir:

"Üçüncü Enternasyonal Türkiye dahilinde mutlaka komünizmin tatbikini kabul etmiş değildir. Türkiye'nin içtimai mukadderatı kendisine bırakılmıştır. Anadolu hareketinin içtimai bir ihtilâl olmaktan ziyade Türk milletinin emperyalist düşmanlara karşı istiklâl ve hürriyetini kurtarmasından başka bir şey olmadığına kani bulunuyoruz. Türkiye'deki Bey ve Paşaları burjuvazi sınıfından ad etmiyoruz. Bilâkis halk kütlelerinin en yakın yardımcıları biliyoruz¹²². Anadolu hareketini idare edenlerin ve bilhassa Mustafa Kemal Paşa'nın prensiplerini anlamaya çalışıyoruz. Anlıyabildiklerimizi umumî siyaset bakımından muvafık görüyoruz. . . . Hilâfet ve saltanat makamının bir gün lâgvedilmesi lüzumuna kaniiz."

¹²¹ A.F.C., II s. 40-41.

¹²² Çiçerin'in 13 Eylül 1919 günlü genelgesindeki görüşden, görünürde olsun, vaz geçildiği anlaşılmaktadır. Bu yazısında Rusya Dışişleri Bakanı hiç ayrılık gözetmeden Paşaları sömürücü, altın, rütbe ve ünvan tutsağı saymıştı. (Bk. Belleten Ocak 1966, Hikmet Bayur: Birinci Genel Savaşın sonra yapılan barış antlaşmalarımız II. s. 125 v.d.)

Ali Fuat Cebesoy şunları eklemektedir :

“..... M. Suphi’yi şöhret ve ihtiras peşinde koşan zeki, kurnaz ve azim sahibi bir şahsiyet gibi görmüştüm..... bir gün gelip Türkiye’nin Lenin veyahut Stalin’i olması ihtimalini hatırlırdan geçirdiği muhakkaktı..... Hariçteki İttihatçıların memlekete girmemeleri ve dahilde İttihat ve Terakki fırkasının her ne suretle olursa olsun ihya edilmemesi hakkındaki Mustafa Kemal Paşa’nın nokta-i nazarına tamamiyle iştirak ediyordu..... Memleketimize 3. Enternasyonalin hakiki bir komünist elçisi gibi girmek istediği ilk nazarda anlaşılıyordu.”

Aşağıda görüleceği gibi M. Suphi’nin A. F. Cebesoy’la görüş-tüğü bu sırada onun Ankara’ya gelmemesi Hükümetçe kararlaştırılmış bulunuyordu.

Yukarıda imlediğimiz kısım M. Suphi’nin, Rus Hükümetinin değil, 3. Enternasyonal’in adamı hattâ elçisi olduğu duygusunu yaratmaya verdiği önemi gösterir.

Dikkate değer bir yön de M. Suphi’nin kendisine bir destek olur ümidiyle Baku’da anıkladığı alay üzerinde A. F. Cebesoy’un anlattıklarıdır¹²³ :

“Baku’dan geçerken Sovyetlerin tehdit ve tazyiki ile Türk İştira-kiyyun Teşkilâtı tarafından bin ikiyüz mevcutlu ve tam tehzatlı bir piyade alayının kurulduğunu gördüm. Alay esarettten yurda dönmekte olan Türk zabıt ve askerlerinden vücuda getirilmişti. M. Suphi ve arkadaşları bu alayı Türkiye’de kendi maksatlarına âlet olarak kul-lanmak hayaline kapılmışlardı. Zabıt ve askerlerle konuştum. Hiçbiri-nin Türkiye İştirakiyyun teşkilâtına ve Bolşeviklik akidelerine bağlı bulunmadıklarını, bir an evvel yurda dönerek kurtuluş davasına iştiraki arzulanıklarını memnuniyetle müşahede ettim.....”

Anadolu’da Rusya’ya bağımlı olmayan bir “Türk” Türkiye Komünist Partisinin kurulması :

Rusya’dan gelen gerek M. Suphi takımı, gerekse başka yollardan sızan ve komünistleşenleri Moskova’ya bağlamak amacını güden gizli veya açık yoğun propagandaya karşı bir duvar olmak üzere dümeni Türk Hükümetinin elinde olacak bir parti kurulması düşünölmüş ve

¹²³ A.F.C., II s. 37 v.d.

bu amaçla bolşevik programına uygun bir de program açıklanmıştı¹²⁴. Nizamname diye adlandırılan bu belge Haziran 1920 tarihini taşımaktadır.

Ancak parti resmen 18 Ekim 1920'de yeni Baku kongresinde olan bitenler anlaşıldıktan sonra, yenilik heveslilerini Rusya'ya bağlanmaktan alıkoymak amacıyla kurulmuştur. Genel Sekreter Hakkı Behiç'in 26 Ekim'de Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat Cebesoy'a gönderdiği Partiyeye girme çağrısından¹²⁵ aldığımız aşağıdaki parça amacın ne olduğunu belirtir :

“Fırka resmen müteşekkil olup faaliyetini tanzim ettiğine ve vaktiyle teşekkül etmiş olan hafî Yeşil Ordu teşkilâtı dahi fırkaya münkalip olduğuna (dönüştüğüne) mebni artık bolşevizm, komünizm efkâr ve esasatı üzerinde hiçbir cemiyet veya heyetin, fotoğraflı vesikası ve salâhiyetnamesi olmaksızın kim olursa olsun bir şahsın faaliyette bulunması da tecviz olunmayacaktır”

Bu yönler Dahiliye Vekâletince de valiliklere ve gereken yerlere bir genelge ile bildirilir. İşin gerekçesini Mustafa Kemal 31 Ekim'de A. F. Cebesoy'a şu telle açıklar¹²⁶:

“Komünistliğin memleketimizde değil, henüz Rusya'da kabiliyeti tatbikiyesi hakkında sarîh kanaatlar hasıl olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber dahilden ve hariçten muhtelif maksatlarla bu cereyanın memleketimiz dahiline girmekte olduğu ve buna karşı makul tedbir alınmadığı takdirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu vahdet ve sükûnunu muhil ahvalin hudusu da dairei imkânda görülmüştür. En makul ve tabîî tedbir olarak akli başında arkadaşlardan hükümetin malûmatı tahtında bir Türkiye komünist fırkası teşkil ettirmek olacağı düşünüldü. Sosyalizm ve komünizm prensiplerinden hangileri ve ne dereceye kadar bizce kabili tatbik ve hazım ve kabul görüleceği Türkiye Komünist Fırkasının propagandasına mukabil milletin tezahüratı fikriyesiyle ve zamanla anlaşılacaktır.”

¹²⁴ B. Uluğ İğdemir bir yerde bulamadığımız bu programın bir fotokopisini bize, bir tanesini de T. Tarih Kurumu kitaplığına armağan etmiştir. Kendisi 1920-21 yıllarında Antalya'da öğretmen iken Aydın mebusu Mazhar Germen'in Antalya'ya gelip T. Komünist Partisinin müfettişi olduğunu söyleyerek öğretmenleri Maarif Müdürlüğünün çağrısıyla toplayıp Parti nizamnamesini -ki program niteliğindedir- onlara dağıtmıştı.

¹²⁵ A.F.C., I, s. 507.

¹²⁶ Aynı eser s. 509 (31 Ekim 1920).

M. Suphi ve arkadaşlarının Ankara'ya sokulmaması kararı ve ölümleri:

M. Suphi'nin tutumu ve Mustafa Kemal'in karşılık mektubunun kapsamına uymadığı duyulunca onun ve arkadaşlarının Ankara'ya gönderilmemeleri Hükümetçe kararlaştırılır ve bu karar Kars'da bulunan K. Karabekir'e tellenir. Bunun üzerine onunla Erzurum valisi arasında aşağıda görülecek telleşmeler olur¹²⁷:

K. Karabekir'den vali Hamit'e (2 Ocak 1921):

“Baku'da müteşekkil Türkiye Komünist Fırkası Heyeti Merkezi-yesi Anadolu dahilinde fiilen icrayı faaliyet etmek üzere M. Suphi Yoldaş ile Edhem Nejat ve diğer üç refikleri elyevm Kars'da bulunmakta ve bu heyete ait ikinci kafile de Baku'dan Kars'a gelmektedir. Tuapse'den de sahillerimize onüç kişinin gelmek üzere bulunduğu haber alındı. M. Suphi ve rüfekasının Ankara'ya gönderilmemesi arzusu B.M.M. Riyasetinden ve Hariciye Vekâletinden makâmı senaveriye tebliğ buyurulmuştur. Hükümetimizin arzusu dahilinde ifayı icabına tevessül edileceği tabii bulunmakla beraber M. Suphi ve teşkilâtının şu zamanda memleket dahilinde göz altındaki bir muntakada bulundurulması veya büsbütün harice gönderilmesi ve bu iki hale nazaran mezkûr teşkilât hakkında ne yolda hareket olunması muvafık olacağına dair mütalâatı kıymettaranelerini istifsar etmek (sormak) ve bilvesile Albayrak gazetesinin ve bilhassa son neşriyatı ve halkçılığa karşı Erzurum ahvalindeki cerayını efkârın derece ve mahiyeti hakkındaki malûmatı âlilerini rica eylemeği münasip gördüm. Lutfu iş'arı”

Vali Hamit'in karşılığı (3/1/1921):

“Malûmu âlileri olduğu üzere Ankara Hükümeti hariçten gelecek cereyanların tahdit ve takyidini, nezareti altında bir heyetin faaliyetinde bulmuş ve merkezde bir fırkanın¹²⁸ teşekkülüne müsamaha ve belki de tavassut ederek bu fırka haricindeki eşhasın faaliyetleri kabul olunamayacağını beyan ve ilân eylemişti. İmdi şu hale nazaran

¹²⁷ Bu teller Türk İnkılâp Enstitüsü arşivlerinde “24 Erzurum” zarfında bulunur. İmler bizimdir. B.Ş.S. Aydemir'in Küçük Talât'ın 16 Mayıs 1921 günlü mektubunda anıldığını söylediği “muhabereleler” bu tellerdir (Bk. Milliyet 12 Temmuz 1971).

¹²⁸ Hakkı Behiç'in genel sekreteri bulunduğu Türkiye Komünist Fırkası anılıyor.

bu firkaî malûme haricinde eşhas tarafından vuku bulacak teşebbüsât ve icraat memlekette makbul ve makul görülen komünistlik şekline muhalif görülmekle beraber maksadı nifakcuyane ve ihtilâfperveraneye haml olunmak zarurî bulunduğundan müteşebbislerinin faaliyetine mani olunmak ve kendileri takip olunmak umuru tabiiyyei hukukiyedendir. Binaenaleyh bendenizce memlekette tesanüdü ve ahengi ihlâlê sâî bulunan bu eşhasın hudut haricine çıkarılması zaruridir. Çünkü Kars'da devamı faaliyetleri etraftaki anasırın bunların orada Hükümetin himayesi altında çalışdıklarına zahip olmaları ve *hâmi zan eyledikleri makamata karşı tevcihi husumet eylemelerini (düşmanlık göstermelerini) badi olur. Mamafih bu ihrac keyfiyetinin Kars'da Ruslar'ın gözlerinin önünde vaki olması mahzurdan gayri salim bulunmadığından keyfiyetin bizlere havale buyrulması eslem ıarikedir.* Burada halk umumiyetle komünizme şiddetle aleyhdardır. Halkçılık cereyanını Hükümetin ıslahatı idare hakkında Meclise arz ettiği programla takayyüt etmiş ve efkâr da onunla mahdut bulundurulmuş olduğundan bundan bir mahzur tevellüdü gayri melhuz bulunduğunu arz.....”

K. Karabekir'den Hamit'e (3/4 - 1 - 1921):

“Mustafa Suphi ve teşkilâtı hakkında kanaatıma mutabık olan mütalâatı âlileri.....¹²⁹ *bu suretle mumaileyhin memlekette hiç bir kıymet ve nüfuza malik olmadığı kanaatini Ruslar'a vermek fırsatı da elde edilmiş ve haricte devamı mesaisi hakkında dahi büsbütün tenzil ve iskat edilmiş olacaktır. Ancak yapılacak teşebbüsât ve icraatın komünist âlemi ile bir temas ve münasebet tesis etmiş olan Mustafa Suphi ve rüfekasının hudut haricine çıkarılmasında bilhassa Ruslar nezdinde bir sù-i tesir ve tevile imkân hasıl edememesi için memleketteki halk cerayan ve efkârının doğrudan doğruya memleket inkılâbına muzur telâkki edilen Mustafa Suphi ve refakatındakilerin şahsiyetleri üzerinde gösterilmesi ve bu husustaki tezahürat ve teşebbüsâtın komünizm inkılâp akımını okşayacak bir tarzda idaresine itina olunmasını haizi ehemmiyet görüyorum. Buna nazaran Mustafa Suphi ve rufekasının hudut haricine çıkarılmasında bervechi âtı tertibin icrası münasip görülmektedir:*

“Mumaileyh ve rüfekasının Erzurum'a muvasalatları gününden itibaren gerek gazete neşriyatı ve gerekse halkın münasip tezahürat ve tazyikatı ile daha içerilere seyahatin ve memlekette kalmak ve çalışmaktığın kabil olmayacağı hakkında kendilerine de lâzım gelen

¹²⁹ Okunamamıştır.

tesirat hasıl edilir. Bu vaziyette halkı tatmin ve memleketteki vahdet ve sükûneti muhafaza için hudut haricine çıkması lüzumuna dair münasip tebligat, icap ederse resmi takibat ifa olunur. Hudut haricine çıkarılmaları için arzu ederlerse Trabzon'dan dahi gidebilirler. Şu halde yoldaki mevaki de ve Trabzon'da aynı tezahüratın yapılması, Erzurum'un hareketinin takviye ve tevhid edilmesi muvafıktır. Bilhassa Trabzon'da Bolşeviklerin gözü önünde tezahüratı mezkûrenin matlup vechle idare edilmesi ve bolşevikliğin aleyhinden ziyade işbu şahsiyetler hakkında olduğunun ızharını münasip buluyorum. *Üçüncü Enternasyonala tabi bir komünist olan Mustafa Suphi ve rüfekasının memleketteki ihracı vesilesinin hariç komünist âleminde mucibi inkisar ve tenkit olmaması için ihraç teşebbüsünü müteakip Mustafa Suphi ve rüfekasının halk nazarında şahsen maznuniyetlerine ve memlekette sükûn ve vahdetin lüzumu muhafazasına mebni halkın metalibatını ifa hususunda ki mecburiyetten bâhis resmî bir beyanamenin de neşr ve ilânı musîp bir tedbir olacağını arz.*"

Bu telleşmeler ve onların imlediğimiz kısımları şunu gösterir ki, K. Karabekir'in amacı Ruslar'a M. Suphi ve arkadaşlarını Türkiye'de bir iş görecektir durumda olmadıkları, dolayısıyla onlara artık önem vermemeleri gerektiğini anlatmak ve bunu yaparken Rusya ile bozuşmamaktır. Buna göre onun bu adamları öldürtmüş olması akla gelemmez ve onun tutumuyla çelişir. Esasen böyle bir cinayete Hükümet bakımından lüzum da yoktur. M. Suphi ve takımını sınırdışı etmekle istenilen sonuç elde edilmişti. K. Karabekir ise bu biçimde adam öldürtecek yaradılıştaki bir kimse değildi.

Bu tutum ve haberleşmelerin devamı bu duyguyu berkitecek niteliktedir:

K. Karabekir anılan eserinde¹³⁰ şunları not etmiştir:

11'de (11 Ocak 1921) Türk komünistlerinden M. Suphi ve Ethem Nejat ziyaretime geldiler. *Erzurum'da kendilerine suikast veya hakaret edileceğinden arkadaşlarının Erzurum üzerinden, kendilerinin bir kaç refikiyle Tiflis tarikiyle Ankara'ya gitmeyi düşündüklerini söylediler*¹³¹. "Ya hepiniz Erzurum üzerinden giderek halkın hissiyatını görürsünüz veyahut

¹³⁰ K.K.B., s. 909 v.d.

¹³¹ Adamlarını, suikast veya hakarete bulunacaklara yemlik gibi atmak acıip bir taktik olsa gerek. Tiflis yoluyla Ankara'ya gitmekteki amaç denizden Samsun gibi Kafkas'tan uzak ve Azerbaycan mezalimini yakından duymamış bir ülkeden geçerek yol almaktır.

Ankara seyahatından vazgeçerek Baku'ya avdet edersiniz. Zaten ordumuzda Bolşevik teşkilâtı yaptığımız hakkında dedikodular başladı. Kol kol ayrılarak seyahatiniz aleyhinize daha büyük dedikodulara sebep olacaktır.” Toptan Erzurum üzerinden gitmeyi tercih ettiler, seyahatten vazgeçmek doğru olmaz dediler.”

Bu görüşme üzerine K. Karabekir Vali Hamit'e aynı gün şu teli çeker:

“Kars ve Erzurum'a gelecek olan Türk komünist fırkası heyetinin oraya muvasalatında halk tarafından merkebe ters bindirilmek suretiyle dışarı muamele olacakları hakkında burada bir şayia devam etmektedir. Bugün M. Suphi de müracaatla Erzurum tarikiyle giderse hakarete uğrayacağından Tiflis tarikiyle gitmek arzusunu gösterdi. Muvafık olmadığını ve Erzurum tarikiyle giderek ahalinin hissiyatını gözüyle görmesi veyahut büsbütün avdet etmesi caiz olduğunu söyledim. Halk doğrudan doğruya pek ziyade alâkadar olduğu böyle bir heyete karşı ve ibraz edeceği hissiyat ve tarz-ı kabulda bittabi' serbest olmakla beraber *beynelmilel bir sıfatı haiz olan mezkûr heyetin merkebe bindirilmesi suretiyle bir hakarete maruz kalması menafi-i milliyemize muvafık olmayacağından efkâr ve hissiyatı memleketin mülâyimane ve nazikâne bir tarzda kendilerine iblâğını münasip görmekteyim.* M. Suphi bazı arkadaşlarını yola çıkarıyor. Suikasta maruz ve hakarete uğramayacağı hakkında Zatı Âlînizden teminat gelmezse avdete karar veriyor.”

Görüldüğü gibi K. Karabekir, M. Suphi ve takımına karşı esas bakımından koruyucu bir tutumdadır. Bütün düşündüğü Hükümetin onların başkente gelmelerini istemeyişini açığa vurmadan onlara “halk sizden nefret ediyor” diyebilecek bir duruma gelerek onları sınır dışı etmektir. Vali istenilen inancaları verdiğiinden 14 Ocak 1921'de K. Karabekir ona aşağıdaki teli çeker:

“M. Suphi ve rüfekasına fiilî bir tecavüze mahal verilmeyeceği hakkındaki iş'ar-ı âlîlerinin tebliği üzerine mumailey tertip ettiği yoldaşlarından sekiz kişilik bir kafiyei 14 Kânunusani sabahı Kars'dan Erzurum'a müteveccihen tahrik ediyor. Bu kafilenin Erzurum'a muvasalatı haberinin alındığını müteakip kendisi de mütebaki arkadaşlarıyla Kars'dan Erzurum'a hareket edecektir. M. Suphi birinci kademe ile Erzurum'da haklarındaki cereyan ve tezahüratı yoklamak istediğinden ikinci kademenin hareketine mani esbabın tahaddüsüne meydan verilmemesi hususunu berayı hatıra arz ve muvasalatlarının işa'rını rica ederim”.

15 ve 16 Ocak'ta ise Erzurum'da durum karışır. Aşağıdaki belgeler bunu gösterir. Ayın 15'inde Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyeti, Vali'ye işden çekildiklerini şu biçimde bildirir:

“Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyeti Vilâyet-i Şarkıye ve Ermeni meselesine matuf bulunan maksadı teşekkülü husul bulmuş *ve bu şekilde devam-ı hizmetin memleketin âtisi için hayırlı olmayacağı kanaatini iktisap eylemiş bulunduğundan bilittifak istifaya karar verdiğini mecburiyeti kanuniyyeye binaen makamı devletlerine arz ve teyid-i samimiyet eyleriz. . . .*”

Vali 16 Ocak'ta işi Müdafaa-i Hukuk Heyetleriyle doğrudan doğruya meşgul olan T.B.M.M. Başkanı Mustafa Kemal'e bildirirken imlediğimiz kısmın anlamını şöyle açıklar:

“Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyeti tarafından verilen istifanama bâlâya naklolundu. *Bunun saiki komünizm cereyanının Hükümetçe tasvip edildiği zehabıdır. Bu zannı def için müstafilere izahatı lâzime verilmişse de cereyanın takarrübü nisbetinde tezayüd eden endişe ve heyecanın izalesi için merkezden tebligat ve beyanatı katiyede bulunmak icap edeceği kanaatinde bulunduğum maruzdur.*”

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyetinin istifa ettiği gün orada ortalık çok karışmıştı. Valinin yine 16 Ocak 1921 günü Mustafa Kemal'e çektiği tel bunu gösterir:

“1 — M. Suphi'nin takarrübü (yaklaşması) ve Ankara'dan¹³² hemşerilerine : serian Bolşevik olun, kesiniz, kırıınız, herkesi sizin seviyenize indiriniz gibi hezeyanları muhtevi gönderdiği mektup¹³³ Erzurum halkını fevkâlade galeyan ve harekete getirmiştir. Dün mebus Durak Beyin dahil olduğu eşraf, ulema ve esnaftan mürekkep bir heyet makama gelerek Hükümetin komünizme karşı tarzi siyasetini istizah eylemiş ve ehalice bunun önüne geçmek için her türlü tedabiri şedideye müracaat olunacağını, indelicap silâhla müdafaa edileceğini ilâve etmiştir.

¹³² Okunamayan bir ad, Cafer olabilir.

¹³³ Bu uydurulmuş bir kışkırtma mektubu olabileceği gibi o sıralarda komünistlerin aşırı şımarıklıkları dolayısıyla gerçekten Erzurum'daki yoldaşları M. Suphi gelince bir ayaklanma denemesi yapmaya çağıran bir belgede olabilir. O evredeki komünist şımarıklığını Damar Arıkoğlu “Hatıralarım” adlı eserinde ayrıntılı olarak anlatır. Durum ve olayların bir tanığı olarak diyebiliriz ki bu eserde şişirme yoktur, belki daha çok kısma vardır.

“Evvelce tebellûğ ettiğim telgrafnamei âlilerindeki¹³⁴ noktai nazar dairesinde Hükümetin bu babdaki siyasetini ve Ankara’daki fırkanın maksat ve sebebi teşekkülünü izah ve kendilerini tatmin eyledim. M. Suphi meselesine gelince mumaileyhin efal ve harekâtının şahsî ve hususî olduğunu ve hiçbir tarafın mazharı himayeti olmadığını, kendisinin buraya geldiği takdirde defi mazarratı için Hükümetçe her türlü tedabirin ittihaz edildiğini beyan eylerim.

“2 — M. Suphi’nin etba’ından¹³⁵ onaltı kişi Kars’dan hareket etmiştir. Bir iki güne kadar buraya geleceklerdir. Bunlara ilişilmediğini haber aldıktan sonra kendisi hareket edecektir. *Kâzım Paşa ile bu bapta cereyan eden muhaberat neticesinde takarrür ettiği üzere galeyanda bulunan halkın taarruzuna mahal vermeyerek mumaileyhle maiyetini mahfuzen hudut haricine sevk olunmak üzere Trabzon’a göndereceğim.* Bu bapta başka bir emr ve mütalâa varsa tebliğ buyrulmasını istirham eylerim”.

Valinin bu telinin şu zeyli vardır:

“Maruz içtima her sınıf halkın vekillerinden ibaret olmak üzere belediye dairesinde vukua gelmiş. Burada komünizm hakkında durudırız (uzun uzadiye) tafsilât verildikten sonra buna karşı ittihazı tedabir edilmek üzere “muhafaza-i mukaddesat ve müdafaa-i hukuk” ünvanıyla bir cemiyet teşkili takarrür etmiş ve Raif Efendi’nin¹³⁶ ri-yasetinde yirmi kişiden ibaret bir heyeti idare intihap ve Hükümete resmen müracaat ve ihbar olduğu maruzdur.”

M. Suphi arkadaşlarıyla 22 Ocakta Erzurum’a varınca Vali olayı T.B.M.M. Başkanlığına şöyle bildirir:

“Mustafa Suphi onyedî refikiyle Erzurum’a gelmiş ise de istasyonda toplanan binlerce halk tarafından tahkir ve tard olunmuştur. Evvelce alınmış tedabiri inzibatiye neticesinde fiilî bir tecavüz vuku bulmayarak merkum tevekkuf etmeyerek yoluna devam etmeğe mecbur olmuştur. Trabzon tarikini takip etmekte olup güzargâhta ahali konak ve yiyecek vermemektedir”.

¹³⁴ Ankara’daki “Türkiye Komünist Fırkası”nın kuruluş nedenlerini anlatan tel anılıyor. Kapsamı yukarıda (s. 641) görülmüş olan A. F. Cebesoy’a bildirilenlere benzer.

¹³⁵ Ona tabi’ olanlardan, uyanlardan.

¹³⁶ Vilâyatı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin ilk kurucularından. Erzurum mebusu.

Aynı gün vali yol üzerinde bulunan Bayburt kaymakamına şu teli çeker:

“Komünist namı altında memleketin menafiine mugayir ve başka bir Hükümetin hesabına hareket eden M. Suphi ve onyedi kişiden mürekkep etbai bugün Erzurum’a gelmiş ise de ahali tarafından kabul edilmeyerek tard olunmuştur. Bunlar Trabzon tarikiyle hudut haricine atılmak üzere mahfuzan o tarafa sevk olundular. Oraya vurudlarında bir kimse ile ihtilâtlarına meydan verilmeyerek yine kuvvetli muhafaza tahtında Gümüşhane’ye doğru sevkleri ve fiilî tecavüzatta bulunmamak şartıyla ahalinin bunlara yemek ve yatak vermemelerine ve hakarete bulunmalarına mümanat olunmaması muktazidir”.

M. Suphi olayından doğan sarsıntıları belirtmesi dolayısıyla Dahiliye Veklâeti Vekili Dr. Adnan (Adivar)ın Vali Hamit’e 3 Şubat’ta çektiği telle onun iki gün sonraki karşılığını aşağıya koyuyoruz:

Dr. Adnan (Adivar) ın teli.

“Erzurum’da ahiren “Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk” cemiyeti namıyla yeniden bir cemiyet teşekkül ettiği ve cemiyetin maksadı teşekkülü komünizm aleyhine propaganda yapmak olduğu her tarafa çekilen telgraflardan anlaşılmaktadır. Bu telgrafnamelerin mütalâasıyla memlekette vâsi (geniş) bir komünizm propagandası ve teşkilâtı olduğu zehabı hasıl oluyor. Halbuki ne millet ve ne meclis ve ne hükümet böyle bir cereyana taraftar olmamıştır. Ancak Rus Sovyet Cumhuriyetiyle dostane ve hattâ müttefik bir politika takip etmek vaziyeti hazıra-i siyasiyemize en muvafık ve hayırlı bir yol olduğuna kanaat ederek Meclis ve Hükümet karar vermiş olduğundan Ruslar hakkında dost bir millet muamelesi icrası takarrür etmiştir. Bu muamelei cemilekâraneden gerek hariçten ve gerek dahilden istifade ederek bu propagandaya kalkışanlar olduğu muhakkaktır. *Milletin metin ve sebatlı evsafı esasıyesi böyle bir cereyana kapılmaya mani olduğu muhakkak ise de son zamanlarda teşvişi efkârı mucip olacağı mülâhazasıyla böyle propagandalara sureti katiyede mani olacak tedbir ittihaz edilmiştir. Ancak “Türkiye Komünist” ve “İştirakiyyun” namile teşekkül eden fırkalar kendilerinden tatili faaliyet etmişlerdir. Binaenaleyh halkın bu cereyana karşı cemiyetler teşkiliyle her tarafta ika-i telâş ve heyecan edecek mahiyette telgraflar keşide etmesi doğru olamaz. Çünkü her amel bir aksi amel isdar ederken mutlaka bir sarsıntıyı mucip olur. Her taraftan Hükümetin aldığı istihbaratı mevsukaya nazaran*

bizi konferansa davet etmeğe İngilizler'in razı olması Şark politikamızın müessir inkişafının (etkili gelişmesinin) dahl-i azîmi (büyük etkisi) olduğu tahakkuk etmiş olmasına nazaran şimdi dolayısıyla Şark politikası aleyhine teveccüh edebilecek böyle bir cereyanın pek muzır olacağı âzade-i iştihattır (şüphesizdir). Binaenaleyh Zati Âlilerince bu hususat nazarı dikkate alınarak Cemiyeti mezkûrenin bu suretle neşriyat ve teşvikatının ehemmiyet ve heyecanla telâkkisine meydan verilmemesini Heyeti Vekile kararıyla rica ederim”.

İmlediğimiz kısım Valiye dokunmuş olmalı ki önce ona karşılık vermektedir. Teli aşağıdadır:

“Şarkı heyecana ve faaliyete sevk eden her hangi bir dest-i gaib (görünmeyen gizli el) ve propaganda olmayıp Meclisi Milli Riyasetine 16/1/37 (1921) tarihle telgrafnamemde¹³⁷ arz olunduğu üzere M. Suphi'nin kemali cüret ve azametle ve büyük bir heyetle Erzurum'a vürudu, merkumun üzerinden aşırılan mufassal bir rapordan istihsal olunan malûmatı şamile ve vâsia,¹³⁸ halkı komünizme teşvikten Ankara'dan varit olan mektuplar, vekâleti aliyelerinden komünizm ve İştirakiyyun firkalarının hükümetçe resmen tanındığına dair varit olan tamimler, Baku'dan gelen cereyanı daiminin İslâmlar hakkında tatbik olunan mezalime dair getirdiği müheyyiç haberler ve emsali esbab-ı muharrike-i tabiiyyedir (doğal kıskırtıcı nedenlerdir). Bu sevaik-i adidenin husule getirdiği cereyanı men'e kalkışmak Hükümetin aksini iltizan ettiği zehabını (sansını) vereceğinden pek tehlikelidir. Mademki bugün M. Suphi tardolunmuş, Ankara'daki firkalar inhilal etmiş, Hükümet daha doğrusu Riyaset halkı tatmin edecek tebligat ve icraatta bulunmuştur müessiratın zevaliyle (etkenlerin kalkmasıyla) heyecan ve faaliyetin de mürtefi olması tabiidir. Binaenaleyh neticeden emin olarak müsterih bulunulmasını ve bu bapta pek ihtiyatkâr davranılmak zaruretini arz etmeği vecibeden ad eylerim.”

¹³⁷ Az yukarıda görülmüştür.

¹³⁸ Bu rapor hakkında K. Karabekir Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) ye çektiği 25 Mart 1921 günlü telin (s. 930) iki yerinde şunlar da vardır: “Fakat M. Suphi üzerinde yakalanan lâyhadan anlaşıldı ki orduyu inhilâl ve şarkta kumandayı sarsmak, sözü ayağa düşürüp hükümeti ele almak hususunda Albayrak, M. Suphi ile hemfikir olmuş. Şayanı teşekkürdür ki halkın heyeti umumiyesi bu gibi fenalıktan münezzehtir.” Albayrak gazetesini o sırada Erzurum Maarif Müdürü Mithat yöneltiyordu. Bu kimse aynı yerin mebusu Süleyman Necati'nin kardeşiydi. O sırada hepsi birden Celâlettin Arif'le birlik kurmuşlardı.

B. Şevket Süreyya Aydemir bizim, Milliyetin 12 Haziran 1921 günlü nüshasında çıkan M. Suphi'yle ilgili yazımız üzerine aynı gazetenin 21 Temmuz günlü nüshasında yayınladığı makalede Küçük Talât'ın Halil Paşa'ya yazdığı bir mektubu anarak şöyle der:

“İttihatçılardan ve o sırada Trabzon'da bulunan Küçük Talât Bey ise 16 Mayıs 1921 tarihi ile Halil Paşa'ya yazdığı mektupta, olayı Ankara'nın değil, ama Kâzım Karabekir'le Erzurum valisi Hamit Beyin muhabereleriyle başlatır ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azalarıyla, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyetini hareketin aktif ilgilileri olarak gösterir. Bazı parçaları verelim”.

Ve şu parçaları verir:

“Mustafa Suphi ve rüfekası (.) Muhafaza-i Mukaddesat namı altında meydana çıkan mütegalibe ve softalar gürhundan pek feci tecavüzlerine uğramışlardır¹³⁹ Erzurum'da bırakılmadan yola çıkarılmışlar ve Trabzon'a kadar her kasaba ve köyde (. . . .) bir takım zorbaların teşvikiyle envai hakarete uğramışlardır. *Erzurum valisi Hamit Bey Trabzon Müdafaa-i Hukuk merkez heyetine verdiği bir telgrafta alenen bunların imhasından bahsetmiştir.* (. . .) Mustafa Suphi ve arkadaşları, Trabzon'da önceden hazırlanmış bir motora bindirildiler. Motor Sürmene'ye gidince vasıtaya başka silâhlılar bindirilmiştir”

K. Talât'ın mektubunun bu parçasını verdikten sonra B. Şevket Süreyya Aydemir şunları yazar:

“Küçük Talât Beyin mektubu uzundur. Bu arada kendisinin ve Yahya Kâhyanın bu işi önlemeye çalıştığından da bahseder, sonra kendisince, olayla ilgili saydığı Müdafaa-i Hukuk üyeleri ile diğer kimselerin isimlerini birer birer sayar ve Halil Paşa'ya mektubunun sonuna doğru:

“Kardeşim, (.) tam manasıyla bir inkılâba, kanlı bir inkılâba hazırlanalım”.

“cümlesini ekler. Bu inkılâp, tabii Ankara Hükümetine ve Mustafa Kemal'e karşı olacaktı.”

Küçük Talât'ın andığı K. Karabekir-Vali Hamit telleşmeleri yukarıya konulmuştur. Bunlarda M. Suphi ve takımı için düşünülen kendilerine fiili saldırıda bulunulmadan halkça hakaret edilmesidir. Amaç Rusların bizleri hükümetçe yapılmış bir işlem dolayısıyla suç-

¹³⁹ Cümle gazetede böyledir.

layacak durumda olmadan M. Suphi ile arkadaşlarından ulusun nefret ettiğini görmelerini ve bunlara artık değer vermemelerini sağlamaktır. Ayrıca da yolda komünist propogandası yapılmasını önlemektir. Küçük Talât'ın bu kimseleri böylece tahkir ettirenleri "Muhafazai Mukaddesat namı altında meydana çıkan mütegalibe ve softalar güruhu" diye anması açıkça küstahlıktır. Bunlar arasında belki öyle kimseler de vardı ama başlarında bulunanlar İttihatçı Büyüklere devleti batırıp Avrupa'ya kaçtıktan sonra her şeyin yok olduğu sanıldığı bir sırada, daha Mustafa Kemal bile Anadolu'ya geçmeden Erzurum'da "Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti" ni kurmuş ve genel savaşı kazanmış olan Büyük Devletlere karşı Ermenistan'a bir karış toprak vermeyeceklerini açıklamış olanlar çoğunluktaydılar ve Ermeniler'e kaptırmadıklarını bu sefer Ruslar'a kaptırmak istemiyorlardı. Bunların tutumları ve yurt çapında doğrudukları tepkiler yukarıda görülen Vali Hamid'in Mustafa Kemal'e çektiği 16 Ocak 1921 günlü telle aynı valinin Dr. Adnan (Adıvar)la 3 ve 5 Şubat telleşmesinden anlaşılır.

Küçük Talât'ın mektubunda Vali Hamit için "Trabzon Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyetine verdiği bir telgrafta alenen bunların imhasından bahsetmiştir" denilmektedir. Böyle bir tel varsa valinin yukarıda görülen tutumuna aykırı düşer; asıl bu telin metni yayınlanmalıydı. Bu yapılamadığına göre iddiayı Küçük Talât'ın bir yorumu saymak gerekir. Erzurum Valisinin Trabzon'da toptan adam öldürtecek ölçüde etkili olması da anlaşılacak bir yön değildir.

Bu yazar o sırada Dışişleri Bakanlığında Umuru Siyasiye Müdürü idi ve K. Karabekir - Hamit telleşmesine ve bundan sonraki olaylara yol açan M. Suphi takımının Ankara'ya gelmemesini istemeyen tellerden biri de bu bakanlıktan çekilmişti. Bu kimselerin öldürülmesi hiç bir resmi makamca istenilmemiştir ve istenilemesine de lüzum yoktu, çünkü amaç elde edilmişti; bunlar bir daha Türk halkıyla yüzyüze gelemeyecek biçimde küçük düşmüşler ve sınır dışı edilmişlerdi.

M. Suphi Baku'da İttihatçıların durumunu yıkmış bir adamdı ve onun Anadolu'da yapmak istediği de Talât Paşa'nın yapmaya koyulduğunun başka biçimde bir benzeri, dolayısıyla da onun bir önürdeydi. Bu yüzden akla en yakın olan, cinayette İttihatçı parmağının oluşudur. Cinayeti Kâhya Yahya'nın işlettirdiğinde şüphe yoktur ve olmamıştır. Bunu Ankara'da devlet işleriyle az çok ilgisi olan herkes biliyordu, ancak hukukî takibat hem işin açık denizde

yapılmış olması, hem de genel durum, Yahya'nın kişiliği ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Başkanıyla ilişkileri yüzünden doğru olamazdı. Kâhya ve adamlarının bu işi daha çok yağma hırsıyla, ancak bunu "millet düşmanlarını yok etmek" perdesi arkasında yapmış olmaları da akla gelebilir¹⁴⁰. Hepsi bu kadar. Ekim 1920 ayında yurdun her türlü iç sarsıntıdan korunulması gerektiğini yazan ve Mayıs 1921'de kanlı ihtilâl isteyen Küçük Talât'ın söz ve yazılarına itibar etmek yanılıcı olur. Onun B.Ş.S. Aydemir'ce bazı parçaları yayımlanan mektubu nasıl dönek, çıkarıcı ve yurtseverlik duygusundan yoksun olduğunu gösterir. O kadar.

Bir yön daha akla gelemmez; Yahya'nın Erzurum valisi veya Ankara Hükümetiyle ilgili makamların buyruğu veya hatırı için bu cinayeti işletmiş olmasıdır. O, candan İttihatçıydı ve Enver'in Anadolu'ya girip duruma egemen olmasını kolaylaştırmak işleminde en önemli görevi üzerine almaya anıktı. Trabzon Müdafaa-i Hukuk başkanı da Yahya ile bağlaşık bir durumdaydı.

Bir İttihat ve Terakki büyüğünün işi uzaktan nasıl gördüğüne örnek olarak Dr. Nazım'ın, Rüstem takma adıyla 11 Mayıs 1921'de Cavid'e yazdığı mektubu aşağıya koyduk¹⁴¹:

"Mustafa Suphi'nin arkadaşları içinde Türkiye için acınacak kimse olduğu zannedilmiyor. Bu gençler tam bir kanaatla Bolşevik olmuşlarsa iman sahibi imişler diye telehhüf etmek caiz olabilir. Herhalde bunların mesaisi Anadolu'yu Türkistan gibi Moskova'nın nüfuzu altına sokmak itibariyle Türkiye'nin yükselmesine hizmet edecek münevveranı ortadan kaldırmak olacaktır. Allah taksiratlarını affetsin."

Talât Paşa'nın öldürülmesi ve Enver'in İttihat ve Terakki'nin başına geçmesi :

15 Mart 1921'de bir Ermeni Talât Paşa'yı öldürür¹⁴². Onun ölümü üzerine Enver ileri gelen İttihatçıları (doğal olarak Mustafa

¹⁴⁰ Yahya'nın halksever biçimde davranışları eksik değildi. 1919 yazında bu yazar bir Hilâli Ahmer (Kızılay) yardım heyetiyle Trabzon'a gitmişti. Yahya 350 ton kadar olan yardım eşyasını mavnacı ve hamallara usulden olan fiyatın üçte birine taşıttırması.

¹⁴¹ T. M., Tanin, 16/11/1944. Dr. Nâzım olayı geç öğrenmiş olmalıdır.

¹⁴² Bu işle ilgili olarak, tanıdığı olduğum bir olayı, Ankara'daki durumu aydınlatması bakımından aşağıda anıyorum:

Kemal'e bağlanmamış olanları) yanına çeker ve edinsel olarak Cemiyetin başına geçer. Bundan sonra Anadolu'da İttihatçı çalışmaları daha canlı olacak ve başka bir biçim alacaktır.

5 Mayıs 1921'de K. Karabekir'in Mustafa Kemal ve Fevzi (Çakmak)a çektiği tel¹⁴³ durumu iyice belirtir :

“Tamamiyle Bolşevizm ve komünizm esaslarını ihtiva eden seksenbeş maddelik programın ismine “Halk Şûralar Fırkası” namı verilerek Anadolu'ya gönderilmeye başlanmıştır. Bu programı Moskova'da Enver, Bedri¹⁴⁴ ve Naim Cevat¹⁴⁵’in tab ettiklerini Seyfi Bey görmüştür. Enver Paşa, Seyfi¹⁴⁶ Bey'e : gizli işimizi yakaladın, demiş. Yusuf Kemal Bey'e de talebi üzerine bir nüsha vermiştir.

“Yusuf Kemal Beyin ifadesine nazaran Karahan Enver'in Anadolu'ya gelmesiyle bir Hercümerc (karma karışıklık) zuhuruna çalışıyormuş. İngilizlerle bir sulh ihtimaline karşı Çiğerin dahi Enver'in Anadolu'da inkılâp yapması için müzaharete bulunuyormuş.....”

Anılan “Halk Şûralar Fırkası” Enver'in Mustafa Kemal'e gönderdiği 4 Mart 1921 günlü mektupta sözkonusu ettiği “sol fırka”dır. Yusuf Kemal (Tengirşenk) Moskova'dan 1 Nisan'da ayrıldığına göre program Mart ayı içinde basılmıştır. Rus Hükümetinin bizimle 16 Mart 1921 de bir dostluk Antlaşması imzalar imzalamaz el altundan

Hariciyede çalışmaktayken müsteşar Suat (Davaz) epey geç olarak 11-12 arasında odama girdi ve: “çok üzgünüm Hikmet Bey Talât Paşa'yı şehit etmişler” dedi. Ermeniler mi? sorusuna “evet” karşılığını verdikten sonra “Merhumu sevenler bu sabah toplanıp onu andık” sözlerini ekledi. O sırada Vekil (Bakan) Ahmet Muhtar odaya girerek benimle selâmlaştıktan sonra Suat'a kızgın bir biçimde: “Sizler neler yapıyorsunuz! ben (kendisi de İttihatçı idi, ancak Mustafa Kemal'e tam bağlıydı) mütemadiyen Paşa Hazretlerine İttihat ve Terakki diye bir teşkilât kalmamıştır, hepimiz ferdinferda (teker teker) dava uğrunda emrinizdeyiz, dediğim halde sizler bu sabah toplanıp Talât Paşa'dan sonra kimin Cemiyetin başına geçirilmesi gerektiğini müzakere etmişsiniz. Şimdi Paşa Hazretlerine ne cevap vereceğim, beni yalancı çıkardınız” dedi. Suat ezik bir durumda “öyle birşey olmadı” dediyse de kendi söylediğine kendisinin de pek inanmadığı belli idi. A. Muhtar azarlayarak, Suat'da kemküm ederek odamdan çıktılar.

¹⁴³ Metin K.K.B. - E., s. 89 v.d. O sırada “Şûra” sözcüğü “Sovyet” karşılığı olarak kullanılmaktaydı. İmler bizimdir.

¹⁴⁴ Eski polis müdürü.

¹⁴⁵ Bir kurmay subay.

¹⁴⁶ Albay Seyfi Uzgören. Anadolu ordusunda General, daha sonra mebus olmuştur.

bu biçim kışkırtmalara koyulması dikkate değer. Bütün basımevleri Hükümet elinde olduğuna göre Enver bu işi Rus hükümetinin bilgisi altında yapmaktaydı.

Enver'in çabaları sezilince İttihatçıların onunla ilişkisi olanlar ülkeden çıkarılacaktır. Küçük Talât da bunlardandır. Onun 16 Mayıs 1921'de Halil Paşa'ya yazdığı ve B. Şevket Süreyya Aydemir'in parçalarını aldığı mektup sınır dışı edilmeden önce bu koşullar altında ve az sonra sığınacağı Rusya'da bu işlerle ilgili Bolşevik Büyüklere yaranmak için yazılmıştır. Niteliği bundan ibarettir.

Tekrar ediyoruz: M. Suphi ve arkadaşlarını öldürmek işinde kullanılanlar Trabzon kayıkçı ve mavnacılar kâhyası Yahya'nın adamlarıdır. Daha sonraları da İttihatçılar aynı işi ona sevmedikleri kimselere karşı yaptırmak istemişlerse de Hükümetçe işin kesin olarak önüne geçilmiştir. Enver'in gizlice Anadolu'ya girmesine vasıta olması beklenen Yahya'nın K. Karabekir veya Erzurum Valisi Hamit'in buyruğu ile iş görmesi düşünülemez.

Bundan sonraki olaylar konumuz dışında olduğundan yazımızı burada kesiyoruz.

OSMANLI TARİH YAZICILIĞI *

Prof. Dr. ŞEHABETTİN TEKİNDAĞ

Sayın Başkan,
Sayın Misafirler,
Sayın Meslekdaşlar,

Kurucusu Atatürk olan Türk Tarih Kurumu'nun 40. senei devriyesini kutladığımız bir sırada bize de konuşmak, Türk Tarih Yazıcılığı hakkındaki fikirlerimizi söylemek fırsatını veren Kurum'a huzurunuzda teşekkürü bir borç bilirim.

Biz, Türk tarihinde ayrı bir çığır açan ve Anadolu'nun Türkleşmesinde rolü olduğunu bildiğimiz Türkmen gruplarının gelip te bu ülkeye yerleşmesinden sonra Türkçülüğe büyük bir önem verildiğini ve milletin kendi dili olan Türk dili üzerinde durulduğunu biliyoruz ki, çok seneler sonra, Atatürk'de aynı gayenin gerçekleşmesi için çalışmış, Anadolu'yu vatan edinen Türk çocuklarının tarihini ve dillerini sistematik şekilde ve bir ilim çerçevesi içinde araştırılması için de Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarını kurmuştur.

Biz, bugün, daha 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar gelen bir devre içinde Osmanlı tarih yazarlarının ne gibi bir yol tuttuklarını ve Osmanlı tarih yazıcılığının mahiyetinin ne olduğunu kısaca belirtmeye çalışacağız.

14. yüzyıl dedik. Gariptir ki, 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Selçuklular'ın da Türk olmasına rağmen İranlı unsurun Anadolu'ya gelmesi ve Farsça'nın Türk dilinin üstüne çıkması bir takım problemlerin de ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Âdeta Türkçe, belli başlı kültür merkezlerinde, başta Konya olmak üzere, Kayseri'de, Niğde'de konuşulmuyor, fakat İran'dan gelen unsur bunu resmî devlet dili haline getirmeye elinden geldiği kadar da gayret sarfediyordu. İşte zaman zaman yapılan gayretler, sade Anadolu'da değil

* Türk Tarih Kurumu'nun 40. kuruluş yıl dönümü Töreninde verilen Konferans.

bütün Yakın-Doğu'da çok geçmeden semeresini vermiş ve Türk dünyası olarak kabul edebileceğimiz Mısır, Suriye, Anadolu ve bütün Horasan bölgesinde bulunan halk, bilhassa bu halkın esasını teşkil eden Türkmen grubları, başlarında bulunan kimselerin de delâletiyle, Türkçe'ye dört elle sarılmaya başlamışlardır. Zaman-zaman Anadolu'da şehirlere karşı yürüyüş yaptığını bildiğimiz Türkmen gruplarının, Türkçeyi hâkim bir dil haline getirmek için nasıl bir gayret sarfettiklerine şahit oluyoruz. Meselâ, Karamanlılar'ı misâl olarak verebiliriz. Hattâ 14. yüzyılın ilk yarısında Kırşehir'de bulunan Âşık Paşa'nın, sonra kendisinden Âşıkpaşa-zâde gibi bir müellif de çıkacaktır, hemen söyleyeceğiz, *Garibnâme*'sinde Türkçe'nin kimsenin iltifatına mazhar olmadığını ve kimsenin kalbinin bu dile akmadığını söylemek suretiyle bütün halkın düşüncesini de âdeta dile getirmiştir. İşte bütün bu gayretler sonundadır ki, gerçek Türk dünyası diyebileceğimiz ve Türkler'in tamamen hâkim olduğu, dolayısıyla Türk dilinin dominant dil olduğu Mısır ve Suriye bölgesinde Türkçe eserler yazılmaya başlanmış ve Türkçe eser yazan müellifler eserlerini emirlere yahut ta hükümdarlara takdim etmek suretiyle yeni bir çığır açmışlardır. Buna paralel olarak Anadolu'da da biz Türkçe'nin, bilhassa 14. yüzyıldan itibaren hâkim dil olmaya başladığını ve Farsça'nın, Arapça'nın yerine geçmeye başladığını yakından görüyoruz. Nitekim, Memlûk Sultanlığı'nda, özellikle Berkuk devrinde, Eruzumlu Kadı Darir'in, sonra da Berke Fakih'in Türkçe eserler yazarak bu çığırda alemdarlık yaptıkları gibi, Anadolu'da da aynı yüzyıllarda bütün beylikler içinde Türkçe'ye büyük ehemmiyet verdiğini gördüğümüz Germiyanogulları'nın sarayında, yani Kütahya'da, yeni bir çığır, ilmî bir muhit açtıklarını görüyoruz ki, bu muhitin başında bulunan Süleymanşah, Türk dünyasının hemen-hemen yazılmış bütün türkçe eserlerin ortaya çıkmasında en büyük âmil olmuştur, diyebiliriz.

Nitekim, Türk tarih yazıcılığının yahut ta, Osmanlı tarih yazıcılığının da öncüleri olduğunu kabul ettiğimiz ve 1412'de öldüğünü bildiğimiz Şair Ahmedî, Şeyhoğlu Mustafa, hep Germiyanoglu'nun sarayında yetişmiş kimselerdir. Zira, 1381'de Germiyan-ili bir düğün dolayısıyla Osmanlılara geçtiği zaman, bunlar da Osmanlılar'a intisap etmişler, Şair Ahmedî, Süleymanşah namına hazırlamış olduğu *İskendernâme*'sini Yıldırım Bayezid'e takdim etmiş, daha sonraları Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi'ye ayrıca *Dâsîtan-ı tevârih-i mülûk-i âl-i Osman*'ı da ilâve etmek suretiyle, ilk Osmanlı tarih yazıcı-

lığının öncüsü olmuştur. İşte Ahmedî'nin manzum olarak kaleme aldığı bu "*Dâsitân*", sonradan eser yazan bütün Osmanlı müelliflerine de kaynak olmuştur. Nitekim, II. Murat ve Fâtih devirlerinde eserini yazan Şirvânî Şükrullah "*Behcet-üt-Tevârih*"inde, Edirneli müelliflerden Ruhî "*Tevârih-i âl-i Osman*"ında bu eseri kaynak olarak kullanmışlardır.

Bilhassa I. Murat'tan II. Murat'a kadar devam eden devre esnasında Anadolu'da Farsça veya Arabça olarak kaleme alınmış bütün eski eserlerin toplu halde, Anadolu'ya hâkim olan Beyler namına Türkçe'ye tercüme edildiklerine şahit oluyoruz. Sade Germiyan sarayında değil, Kastamonu'da, İzmir bölgesinde, Manisa'da ve Konya bölgesinde de bu kabil faaliyetler çok geçmeden neticesini göstermiş ve İbn Sînâ'nın "*Kanun fi't-tıb*" adlı eseri başta olmak üzere bütün tıb'a ait eserler Türkçeye tercüme edilerek Türk beylerine takdime başlanmıştır. İşte I. Murat'tan II. Murat'a kadar devam eden devrede Osmanlı Beyleri'ne tercüme edilen eserler ortaya çıkmaya başlamıştır ki, bu suretle 15. yüzyılın ilk yarısında yani 1424'ten itibaren Osmanlı tarih yazıcılığının ortaya çıktığına şahit oluyoruz. Nitekim, bunun ilk misâlini 1424'te bâzı ilâvelerle birlikte İbn Bîbî'nin "*El Avâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*"sini II. Murad namına tercüme eden Yazıcıoğlu Ali vermiştir.

Bunları söylemek çok lüzumludur, çünkü, Yazıcıoğlu'nun eseri, sonradan eser yazmış bütün müelliflerin, özellikle 16. yüzyıl müelliflerinden Âlî, 17. yüzyıl müelliflerinden Müneccimbaşı'nın esas kaynağını teşkil etmiştir.

İşte II. Murad zamanında yapılan ilmî faaliyetlerin neticesi olarak Fâtih devri ortaya çıkmıştır. Fâtih devri, her bakımdan bir rönesans devridir. Esasen Fâtih'i bir rönesans hükümdarı olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Zirâ, bu devirde, sade eski eserlerin tercümeleri değil, Fâtih namına birçok eserlerin kaleme alındığına şahit oluyoruz. Meselâ, Dursun Bey'in "*Tarih-i Ebu'l-feth*"i, birçok anonimler, Ebu'l-Hayr'ın "*Fetihnâme*"si hep bu devirde ortaya çıkarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fâtih'e kadar gelen devri tetkik etmişlerdir. Bu suretle, Fâtih devrinde, Osmanlı Hânedânını kuruştan kendi zamanına kadar gelmek üzere bir tarih yazmak şuuru ortaya çıkmıştır ki, burda kullanılan metod, uzun müddet kullanılmıştır; yâni, Anadolu'da her hangi bir büyüğün yahut ta bir din

ulusunun, tarikat erbabının namına yazılan *Menâkıbnâmeler* ele alınmak, varsa râviler tesbit edilmek, hâdiselerin içinde yaşamış olanları da karıştırmak suretiyle, bir Osmanlı tarihi yazmak modası ortaya çıkmıştır.

II. Bayezid devri daha enteresandır; çünkü, Bayezid, Kemal Paşa-Zâde gibi, Akkoyunlu hükümdarı Yakub Bey'in yanından gelen İdris-i Bitlisî'ye de büyük bir Osmanlı tarihi yazmalarını emretmiştir. Bu da, Osmanlı tarih yazıcılığında yeni bir çığır açmıştır. Zirâ, Yakub Bey'in yanından gelen ve onun münşisi olduğunu da bildiğimiz İdris-i Bitlisî, klâsik diyebileceğimiz eski İran müverrihlerinin, meselâ, Vassâf'ın "*Tecziyet-ül-emsâr*"ını, yahut ta Cüveynî'nin "*Cihan-güşâ*"sını, Hamdullah Mustvafî'nin "*Tarih-i güzide*"sini esas ve örnek almak suretiyle bir Osmanlı tarihi yazmıştır ki, onun Farsça olarak yazdığı bu eser, kendisinden sonra gelen müelliflere hem kaynak olmuş, maalesef bundan sonra Âşık Paşa-Zâde'nin, Neşrî'nin gayet kısa ve birçok Türkçe arkaik kelimeleri de ihtiva eden eserleri bir kenara bırakılmış, buna mukabil bir cümleyi on cümlede anlatan ve bir sayfayı on sayfaya çıkartan İran tarihçiliği bizim tarihçiler tarafından yavaş-yavaş benimsenmeye başlanmıştır. Bunun tesiri altında kalan Kemal Paşa-Zâde, bilhassa, babası Hasan Can ve büyük babası İran bölgesinden gelen ve Osmanlı tarihçisi deyince evvelerde ismi zikredilen Hoca Sadeddin Efendi, aynen İdris-i Bitlisî'nin kullandığı şekli, özellikle serlevhaları Farsça olmak üzere kendi kitabına da dercetmiştir. Bunun neticesi olarak 18. yüzyılda yeni bir çığır açan vakanüvislik devrinde, bütün vakanüvisler, başta Naima, Mehmed Raşid, Küçük Çelebî-Zâde olmak üzere Vâsıf Efendi'ye kadar gelenlerin hepsi serlevhalarını Hoca Sadeddin Efendi'nin serlevhasının aynı, yâni, Farsça yazmaya başlamışlardır.

Filvâki 16. yüzyılda, sade padişah namına yahut ta kendi namına yazı yazan Osmanlı müellifleri değil, bu devirde bâzı devlet adamları da, meselâ Lütfî Paşa, Rüstem Paşa gibi bâzı büyük devlet adamları da modaya uyarak, yâni umumî teamüle ayak uydurarak birer Osmanlı tarihi yazmak istemişlerdir. Fakat şurası çok dikkate şâyândır ki, daha II. Bayezid devrinde başlayan, bir de müellifleri meçhul, biz buna *anonim* diyoruz, eserler vardır; bu eserler maalesef gerek Lütfî Paşa ve gerekse Rüstem Paşa tarafından aynen alınmış, bâzı ilâvelerle kendilerine maledilmiştir. Filvâki, Lütfî Paşa, devlet adamlığı yanı sıra gerçek bir ilim adamıdır. Nitekim, bütün sadrazamların

hal tercümelerinden, devlet teşkilâtından bahseden bir de “*Asafnâme*” kaleme almıştır. Bu bakımdan onunkini bir kenara bırakabiliriz. Fakat, Rüstem Paşa’nın böyle bir tarih yazmasına imkân yoktur, muhtemelen bir *anonimi* aynen almıştır. Hattâ bundan o kadar bigânedir ki, meselâ İstanbul’da Üniversite kütüphanesinde 3248 numarada bulunan nüshasının sonunda kendi aleyhinde birtakım yazılar bulunduğundan da habersizdir. Hiç bir müellifin kendi eserinde, kendi aleyhine bir ifadede bulunmayacağı dikkat nazarına alınacak olursa, bunu bile kontrol etmeye vakit bulamadığı hususu ortaya çıkar. Fakat şurası da çok dikkate şâyândır ki, bugün Avrupa’da, hattâ şimdi moda olduğu üzere, Amerika’da, Osmanlı tarihi ile uğraşan pek çok müellif, hep Rüstem Paşa’nın Avrupa dillerine tercüme edilmiş eserine başvurmaktadır.

16. yüzyılda bu devlet adamlarının yanı başında bir de Gelibolu’lu Mustafa Âlî vardır ki, bu da sonradan gelen tarihçilere örnek olmuştur. Ve galiba meselelerin yahut ta hâdiselerin üstünde durarak tenkidî bir ifade kullanan 16. yüzyıl müelliflerinin ilkidir. Bununla beraber demin bilhassa belirttiğimiz *anonim* tarihlerde de tenkidî bir üslûp kullanıldığını da belirtmek isteriz. Hattâ bu eserlerde zaman zaman devrin padişahı bile tenkid edilmiştir. Nitekim, *anonim*lerden birisinde, 1463’te, Kloviç’te muhasara edilen Bosna kralı Stefan Tomaşeviç’in amanla Mahmut Paşa’ya teslim olmasına rağmen, sonradan Fâtih’in türlü mülâhazalarla bu amannâmeyi geri almak için giriştiği teşebbüsleri şiddetle tenkid eden kayıtlar vardır. Yine bu *anonimler* sonradan bütün ülemânın karşı çıkmış olmasına rağmen, ki bir içtihat meselesidir, Musannifek lâkabı verilen Alâaddin Ali el-Bistâmî’nin nasıl ortaya çıktığını da ayrıca anlatarak kralı Musannifek’in, hattâ bizzat Fâtih’in öldürdüğünü söylemekten de geri durmazlar. Nitekim, bugün, Revan kütüphanesinde bulunan 1099 numaralı *anonimde*, kezâ Belediye kütüphanesinde K-255 numaralı *anonimde* bu söylediğim kayıtlar bulunmaktadır. Halbuki, ben bunu bilmünasebe söylüyorum, Âlî hakikaten sonradan gelen müelliflere örnek olmuştur. Belirttiğimiz gibi onun tenkidî bir ifade kullanması, meselelerin ilk defâ sebep ve neticeleri üzerinde durması, şüphesiz, Osmanlı tarihçiliği için çok mühimdir.

16. yüzyılda, Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı ve Suriye’yi fethinden sonra sene-sene yazan, kısa ve münakkah Arap tarihçiliğinin de yavaş-yavaş Türkiye’ye girdiğine ve Osmanlı müelliflerinin bunları

da benimsediklerine şahit oluyoruz. Ben öyle zannediyorum ki, Kemal Paşa-Zâde, aslen Mekkeli olan İbn Fahd'ın tesiri altında kalmıştır. Nitekim "*Selîmnâme*"ler adlı makalemizde bu hususu tespit etmiş bulunuyoruz. İşte Mısır veya eski Arap tarih yazıcılığı tesirinde kalan Osmanlı müelliflerinden meselâ bir Cennâbî "*el-Aylem-üz-Zâhir*" adlı eserinde bu yeni usulü tâkip etmiş, kısa, fakat münakkah bir üslûp kullanmıştır ki, sonradan gelen bütün müellifler onu taklid etmişlerdir. Bilhassa, Cennâbî'nin muakkiblerinden biri diyebileceğimiz 17. yüzyıl müelliflerinden Kâtip Çelebî'yi burada zikretmek isteriz. Kâtip Çelebî de, aynı usulü tâkip etmiş ve eserlerinin bir kısmını da Arapça yazmıştır. Hattâ onun meşhur "*Fezleke*"sinin dünyanın kuruluşundan 1532'ye kadar gelen kısmı Arapça ve Yazmadır. 1532'den sonraki kısmı Türkçeye tercüme edilmiş ve basılmıştır. Kâtip Çelebî "*Keşf-üz-zünun*"u da Arapça yazmıştır. Bu yüzden 17. yüzyıla Kâtip Çelebî damgasını vurmuştur. Bu müellifin aynı zamanda ilk defâ olarak eski Yunan ve Roma tarihi ile de, meşgul olması çok enteresandır. Meselâ, "*İrşâd-ül-Hayarâ Fi't-tarih'il-Yunan ve'r-Rum ve'n-Nasarâ*" adındaki eserinde ki, İzzet Koyunoğlu'nun kütüphanesinde, ilk defâ eski Yunan, Rum ve Roma tarihi ile de meşgul olmuştur. Kâtip Çelebî'nin diğer bir hususiyeti de, ilk defâ olarak, tabii Osmanlı tarih yazıcıları içinde, milâdî tarihi kullanmış olmasıdır. Şimdi ismini söylediğimiz eserde, "*1656 senesinde Çarşamba semtinde bulunan evimde eserimi yazmaya başlıyorum*" demektedir.

Kâtip Çelebî'yi tâkip eden müelliflerden birisi, gayet münakkah, olgun yazı yazan ve IV. Mehmed'in hocası bulunan Hezarfen Hüseyin Efendi'dir. Bu müellif de "*Tenkih-üt-Tevârih*"inde aynı usulü tâkip ettiği gibi, Kâtip Çelebî'ye uygun olarak "*Tarih-i Düvel-i Rumiyye*" adıyla Rum devletlerini tetkik eden bir eser kaleme alınmıştır. Bu eser, tek nüsha olarak Üniversite kütüphanesinde bulunmaktadır.

Öte yandan 17. yüzyılda birtakım *vekayinâmeler* yazılmıştır; meselâ IV. Mehmed'in tarihini yazan Anadoluhisarlı Abdürrahman Abdî Paşa, âdeta günü gününe, saati saatine vukuatı tespit etmek suretiyle bir *vekayinâme* kaleme almıştır. Aynı zamanda Topçular Kâtibi Abdülkadir gibi diğer müellifler de muhtelif seferlere iştirak ederek hem devrin vekayinâmelerini gayet dürüst bir şekilde kaleme almışlar; hem de, hususî şahısların, şehirlerin vs.nin de olmak üzere, yahut ta büyük vakaları ele almak suretiyle hususî tarihler yazmışlardır ki, bu husus, 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. Maalesef 18. yüzyılda vakanüvis

diye adlandırdığımız kimseler, vazifelerine pek sadık kalmış görünmemektedirler. Meselâ ilki sayabileceğimiz Naima, filvâki bunun da tenkidî bir kafası vardır, tasvirde ziyade meseleleri tenkit edebilmekte, sebep ve neticeleri üstünde durabilmektedir; buna rağmen kendisine trettüp eden zamanı yazmamıştır. Ne yazacağını kitabının başında belirtmiştir. Meselâ, Karlofça Muahedesî'ni yahut ta Edirne vakasını yazacaktı; fakat, hiç bir zaman yazamamıştır. Hattâ gariptir, bu vakanüvislerden Raşid Mehmed Efendi, 1711 Purut Savaşı onun vakanüvisliği zamanındadır; ona dair bir kelime bile yazmamıştır. Halbuki bu mesele mühimdir. Bu husus Vâsif Efendi'ye kadar devam etmiştir ki, Vâsif Efendi, yeni bir çığır açmış görünmektedir. Çünkü, Avrupa dillerini bilmektedir; aynı zamanda sefir olarak ta İspanya' gitmiştir. İşte bu İspanya'ya gitmesinin Vâsif Efendi üstünde büyük bir tesir bıraktığını anlıyoruz. Vâsif Efendi sade Osmanlı tarihini değil, bugün Irak devletini yakından ilgilendirmesi çok kuvvetle muhtemel olan meseleler üstünde de durmuş; meselâ, yeniden ortaya çıkan Anaze, Şemmar gibi Arap aşiretlerini ilk defâ ele almış, onların Bağdat valileriyle olan münasebetlerini dile getirmiştir.

İşte Vâsif Efendi, sonra da, 19. yüzyıla gelecek olursak, Kethüdâ Zâde Said Efendi, Şânizâde Ataullah Efendi gibi hakikaten diğer vekanüvis tarihçilerinden ayrı bir tutumu olan, bilhassa Avrupa dillerine vâkıf olup Avrupa ahvalini de dile getirmesini bilen müellifler, muhakkak ki, 19. y.y.ın başında yeni bir çığır açmaya muvaffak olmuşlardır.

19. y.y. deyince, Osmanlı tarih yazıcılığı bakımından, muhakkak ki, akla Büyük Cevdet Paşa gelecektir. Nasıl Kâtip Çelebî 17. y.y.a ismini vermişse, bizim kanaatımıza göre Cevdet Paşa da 19. y.y.a çalışmalarıyla, faaliyetleriyle ve tâkip ettiği metotla muhakkak ki, damgasını basmıştır. Bu devre biz Cevdet Paşa devri diyebiliriz. Çünkü, Cevdet Paşa, ilk defâ olarak, arşiv vesikalarına başvurmuş, Avrupa eserlerini tercüme ettirmiş yahut ta görmüş, istediğimiz manada da eserler kaleme almıştır. Cevdet Paşa'dan sonra Ahmet Lütfî Efendi de aynı yolu benimsemek istemişse de *Takvim-i vekayi*'i tâkip etmekten başka bir şey yapamamıştır. Vaktimiz olmadığı için bu yüzyıl üzerinde fazla duramayacağım. Fakat şunu da belirteyim ki, bu devrede bilhassa Ahmet Vefik Paşa "*Fezleke-i Tarih-i Osmanî*" adında gayet kısa bir eser yazmıştır; fakat onun ilk defâ Avrupaî tarzda, çünkü kendisi de Fransa'da uzun müddet sefirlik yapmıştır, Osmanlı Devleti'nin

kuruluşunu, yükselmesini, genişlemesini, nihayet inhitatını belirttiği gibi muhtelif yerlerde teşkilâtını, fikir hayatını da belirtmiştir ki, onun ortaya koyduğu ve rehber mahiyetinde olan bu eseri, sonradan gelen, meselâ Ahmet Mithat Efendi, hattâ Abdurrahman Şeref Bey tarafından da aynen tâkip edilmiştir.

Bununla beraber gerek bu müellifler gerekse diğer müellifler muhakkak ki, Hammer'in Osmanlı Tarihi'ne de başvurmak zorunda kalmışlardır. Abdurrahman Şeref Bey de sade söylediğimiz usulü değil aynı zamanda Hammer'e de müracaat etmiş ve mektepler için olmakla beraber gayet güzel Osmanlı tarihleri de kaleme almıştır. Bunlar arasında Ahmet Vefik Paşa'yı izlediklerini bildiğimiz Ahmet Mithat Efendi, Mansurî Zâde Mustafa Paşa, Murat Bey (Mizancı) gibi kimseler varsa da, bunların üstünde pek durmuyorum. Fakat bizde bildiğimiz manada "*Netayicü'l-Vukuat*"ı yazan Mustafa Paşa'nın İsmi söylemeden geçemeyeceğim; çünkü, bu da, ilk defâ, numune bir eser ortaya koymuştur. Bu müellif Osmanlı Devleti'nin yalnız siyasî vakalarını değil, bütün teşkilâtını, müesseselerini de ele almış ve metot bakımından, numune bir eser ortaya koymuştur ki, isimlerini söylemeye lüzum görmediğimiz bütün müelliflere de örnek olmuştur.

Bizde ilk Osmanlı tarihini bildiğimiz manada toplu bir Türk tarihi yazmak şerefi, şüphe-siz, Necip Asım Bey'e aittir. Tabii, o da, Léon Cahen'in tesiri altında kalmıştır. Bizde Tanzimat Devri deyince Cevdet Paşa başta olmak üzere, Mehmed Süreyyâ, Hacı Zihni Efendi, Eyüp Sabri Paşa, Bâdi Ahmed Efendi, Mahmud Celâleddin Paşa, Şemseddin Sâmî, Abdurrahman Şeref ve müzecilerden Hamdi Bey, Halil Ethem, Ahmet Tevhid, Afdaleddin Bey gibi kimseler akla gelir. Sonuncular 1908'den sonra bir araya gelerek *Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası*'nı kurarak tarih çalışmalarına yön vermiş kimselerdir. Ve bu çalışma 1924'e kadar devam etmiş, 1924'te kurulan ve aynı gaye ile memlû olan *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası* da gene Türk tarihini metotlu bir şekilde ele almış, bugün bütün Avrupa ilim muhitinde aranılan ve her zaman başvurulan koleksiyonlar haline gelmiştir.

İşte 1924'te kurulan *Türk Tarihi Encümeni*, bugün 40. senesini kutladığımız, *Türk Tarih Kurumu*'nun da nüvesi olmuştur. Ve *Türk Tarih Kurumu* da, *Türk Tarihi Encümeni* ve *Osmanlı Tarihi Encümeni* gibi Türk tarihi ile ilgili çalışmalara yeni bir yön, yeni bir

hız vermiştir. Bu hızın verilmesinde de Türklüğe yaptığı unutulmaz hizmetler yanında, şuurlu insan olarak, Türklüğü yükseltmek ve onun ecdadına lâıyk olduğunu herkese isbat etmek için çalışan Atatürk'ün ismini anmadan geçemeyeceğim. Bizim zannımıza göre, Atatürk, gayesinde muvaffak olmuştur; çünkü, onun yetiştirdiği gençler onun çizdiği yolda ilerlemekte ve onun bütün arzusunu yerine getirmek için birbirleriyle müsabaka halindedirler.

Onun için bu konuşmamı Aziz Atatürk'ün hatırasına sunar, ruhunun şad olmasını dilerim.

Saygılarımla.

§ 1. *Mutahharten'den önce Erzincan :*

1379 yılından itibaren tarih sahnesinde gördüğümüz, Erzincan ve yöresi hâkimi olarak 1403'lere kadar buradaki iktidarını sürdürmeğe muvaffak olan Mutahharten'den önce Erzincan : XIV. asrın ilk yarısında Orta-Anadolu'da İlhanlı genel valiliğinin siyasi kuruluşa dönüşmesi sonucu ortaya çıkmış olan Eretna devletinin hudutları içinde idi. Ancak Uc Gazi beyliklerinin aksine Eretna devleti yapı itibariyle soylu ve toprak sahibi beğlerin meydana getirdiği feodal bir bünyeye sahipti. İktidar, hükümdar Eretna'nın elinde toplanmış olmasına rağmen, hâkimiyet sahasına dahil vilâyetlerdeki valiler onun yüksek hâkimiyetini tanımakla yetinmişlerdi. Böyle bir idarî düzende, hükümdarın kişiliğinin devlet hudutları içerisinde düzeni korumada baş neden olacağı açıktır. İşte başlangıçta devletin kurucusu Eretna'nın dirayetli ve âdil tutumu sayesinde, merkez ile vilâyetler arasında tam bir ahenk yaratılabilmiş, reâyâ gerçekten sulh ve sükûn içinde bir hayat sürme imkânına kavuşabilmişti. Ne var ki, onun ölümünden sonra Eretna devleti süratle parçalanmağa yüz tutmuş feodal beğler korkunç bir iktidar mücadelesine başlamışlardı. Erzincan'da, Eretna ve oğulları devrinde, sırasıyla Ahî Ayne Beğ, Pîr Hüseyin'in idaresinde kalmış ve bu beğler devletin yüksek hâkimiyetini tanımışlardı.

XIV - XV. YÜZYILLAR TÜRKİYE TARİHİ HAKKINDA ARAŞTIRMALAR

Doç. Dr. YAŞAR YÜCEL

I.

MUTAHHARTEN VE ERZİNCAN EMİRLİĞİ

§ Giriş. - 1. Mutahharten'den önce Erzincan. - § 2. Mutahharten'in âilesi ve ismi. - § 3. Mutahharten'in Erzincan emîrliğini ele alışı ve ilk tepkiler. - § 4. Mutahharten - Kadı Burhaneddin Ahmed. - § 5. Mutahharten - Timur (1386/87). § 6. Mutahharten - Kadı Burhaneddin Ahmed - Berkuk. - § 7. Mutahharten - Türkmenler. - § 8. Mutahharten - Timur (1393/94). - § 9. Timur'un dönüşünden sonra Mutahharten - Kadı Burhaneddin Ahmed - § 10. Mutahharten'in Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölümünden sonra Akkoyunlular ve Osmanlılar ile ilişkileri - § 11. Mutahharten'in ölümü ve Erzincan emîrliğinin sonu - § 12. Mutahharten'in kişiliği.

§ Giriş

1243 Köseadağ savaşını takiben Türkiye tarihi buhranlı bir evreye girmişti. Anadolu Selçuklu sultanları âdeta İlhanlı hükümdarlarının birer valisi durumuna düşmüşlerdi. Yürütme ve yasama yetkilerini üzerlerinde toplamış olan Sultanlar tüm yetki ve sorumluluklarını yitirmişler, Anadolu, Moğol sömürü düzeni altında sosyo-ekonomik bunalımlar içine düşmüştü. Nihayet Bizans İmparatorluğu'nda da başlayan çöküntü sonucu, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, merkezî otoriteden uzak uçlardaki Türkmenler bağımsız hareketlere başlamışlar ve büyüklü, küçüklü siyasî kuruluşlar halinde organize olmuşlardı. XIII. yüzyılın ortalarından başlayarak XVI. yüzyılın sonuna kadar gelen bir süre içinde Türkiye'nin tarihî çehresini karakterize etmiş olan bu siyasî kuruluşlardan, Batıdakiler hakkında oldukça aydınlatıcı bilgilere sahip bulunuyoruz. Buna mukabil Doğu'daki kuruluşlar ve onların kurucularına ait bir çok meseleler, eldeki malzemenin yetersizliği nedeniyle, bugün dahi karanlığını korumaktadır.

İşte bu dönemde Doğu Anadolu'da önemli rol oynayan kişilerden biri de Mutahharten'dir. Ancak bugüne değin bu ünlü kişi ve emîr-

liğine dair monografik mahiyette derli toplu bir araştırma yapılmamıştır. Bazı Türk tarihi araştırmacıları incelemelerinde, çok kısa olarak, Mutahharten'e değinmekle yetinmişlerdir. Çalışmamızın amacı, Mutahharten ve Erzincan emîrliğini kaynakların müsaadesi ölçüsünde incelemektir. Daha açık bir ifade ile Mutahharten'in XIV - XV. yüzyıllar Türkiye tarihinde oynadığı tarihî rolü gün ışığına çıkarmaktır.

§ 1. Mutahharten'den önce Erzincan

1379 yılında itibaren tarih sahnesinde gördüğümüz Mutahharten'den önce, XIV. yüzyılın ilk yarısında Orta-Anadolu'da İlhanlı genel valiliğinin siyasi kuruluşa dönüşmesinden sonra ortaya çıkan Eretna devletinin hudutları içine katılmış olan Erzincan, sırası ile Ahî Ayna Bey ve Pîr Hüseyin'in idaresinde kalmış idi. Şöyle ki; 1338-39 yılından beri Anadolu'da idareyi elinde bulunduran Eretna, Çobanlı Şeyh Hasan'ın hükümdar Süleyman Han kumandasında Anadolu'ya gönderdiği kuvvetleri, Erzincan - Sivas arasında Karanbük ovasında yenmiş idi (1343 yılı). Bu zaferi müteakip de istiklâlini ilân edip sultan ünvanını alarak adına hutbe okutup para bastırmış idi. Daha sonra da Çobanlı Şeyh Hasan'ın yerine geçen Melik Eşref'in zayıf kişiliği ve fena idaresinden istifade ile hâkimiyetini Erzurum'a kadar genişletmeği başarmıştı¹. Bununla beraber Eretna'nın, Erzincan'daki hâkimiyetinin başlangıç tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Güvenilir kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı üzere, 1348'lerde, Erzincan'da Ahî Ayna Bey adında bir emîr bulunmakta idi². Öyle anlaşılıyor ki; bu Emîr Eretna'ya tâbi idi ve onun yüksek hâkimiyetini tanıyordu. Ancak Ahî Ayna Bey'in Erzincan'a gelişi ve bu yerin emîrliğini ele almasına dair çağdaş kaynaklar susmaktadır. Buna rağmen bölgenin güçlü Ahî liderlerinden birisi oldu-

¹ Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Żeyl-i Câmü'ü't-tevârih-i Reşîdî*. H. Beyânî nşr. Tahran 1317, s. 169 vd.; Makrîzi, *Kitabü's-sülûk*. II, Mustafa Ziyâde nşr. Kahire 1934, s. 652; Ebû Bekr el Kutbî, *Tarih-i Şeyh Uveys*. J. B. Van Loon nşr. Lahey 1956, s. 70, 169; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i İslâmiyye Katoloğu*. IV, İstanbul 1321, s. 427; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas-Kayseri ve dolaylarında Eretna devleti*. Belleten 126 (1968) s. 169; Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*. Selçuklu Araştırmaları I (1970) s. 105.

² Bk. Panaretos vekayi'-nâmesi. J. Ph. Fallmerayer, *Abhandlugen der his. classe der königl. bayerischen Akademie d. Wiss.* IV, II, 1844, s. 22, Alm. terc. s. 51. Panaretos ve eseri hk. bk. Moravcsik, *Byzantino turcica*. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest 1942, s. 265.

ğunu tahmin edebileceğimiz Ayna Bey'in, Erzincan'ı satın almak suretiyle buraya yerleştiği yolundaki Bezm u Rezm'in kayıdı son derece ilginçtir³.

Çağdaş kaynak Panaretos'un vekayinâmesinde, Ahî Ayna Bey'in, Eretna devletinin bir uc vilâyeti olan, Erzincan'daki siyasî faaliyetlerine dair, oldukça geniş ve orijinal bilgiler bulunmaktadır. Eretna devletine tâbi bir uc emîri olarak faaliyet gösterdiğini kuvvetle tahmin edebileceğimiz Ahî Ayna Bey, 1348 yılında Akkoyunlu Türkmenlerinin lideri Tur Ali Bey ve Bayburt emîri Mehmed Rikâbdâr ile birlikte, Trabzon'a karşı silâhlı bir eylemde bulunmuştu. Fakat Ahî Ayna Bey, Trabzon'a karşı sürdürülen üç günlük taarruzdan kesin bir sonuç alınamayınca bağlaşıkları ile geri dönmüştü⁴. Nitekim bu saldırılara bir son vermek isteyen Trabzon İmparatoru III. Alexis, Ahî Ayna Bey'in müttefiki ve Türkmen beylerinin en güçlüsü Tur Ali Bey'i kazanmak istemişti. Bu sayede diğer beylerinde taarruzlarını durdurabileceği inancı ile kız kardeşi Despina Maria'yı Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'e gelin olarak vermişti⁵.

İşte Eretna'nın 1352 yılı Şubatında vâkı olan ölümüne⁶ kadar geçen zamanda Ahî Ayna Bey'in Erzincan'daki -onun hâkimiyet

³ Aziz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*. Kilisli Rif'at nşr. İstanbul 1928, s. 160

«سلطان (Kadı Burhaneddin Ahmed) گفت مدتیست تاجد امیر مارا شما امانتی هست و شما تا غایت در رد آن تقصیر کرده اید اکنون آمده‌ام تا حق خود از شما انتزاع کنیم اگر... بطیب نفس و صفای خاطر تسلیم کردید نزاع مرتفع شد والا شمشیر حکمی عادل و حاکی فاصل است قطع و فصل قضایا نیکو داند و عنقریب حق بمستحق رساند.

در جواب گفتند آن بقعه ملک فلان کس بود و «اخی اینیک» (Ahî Ayna Beğ) ازو خریده است. سلطان گفت شمارا که امین مایید بر ما دعوی نمی رسد، اول امانت تسلیم کنید بعد از آن هر کرا دعوی باشد باما مشاره کند و نزاعی که داشته باشد بتقریر رساند».

⁴ erschien ein grosses Türkenheer, namentlich von Erzen-dschan Achchis Ainabak, und von Paipert Mehmet Erkeptaris, und von Amida Tur-Ali-Beg und posdoganes und mit ihnen auch Tzaniden von Trapezunt und kämpften drei Tage lang, wandten sich aber schimpflich und mit Wunden bedeckt zur Flucht und verloren auf dem Rückweg viele leute (Panaretos, Alm. terc. s. 51).

⁵ Panaretos, s. 28, Alm. terc. s. 56; Mükrimin Halil Yinanç, *Akkoyunlular* madd., İA; Adnan Sadık Erzi, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar*. Belleten 70 (1954) s. 189-190.

⁶ Bu ölüm ve yankıları hakkında şimdilik bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Belleten 126 (1968) s. 171 vd.

sahasına Erzurum ve Bayburt'ta dahil idi- yaşantısı ile ilgili olarak bilinenler bunlardan ibarettir. Eretna'nın ölümünden sonra tahta geçen oğlu Mehmed Bey'in iktidarı döneminde devletin iç ve dış durumu iyiden iyiye karışmıştı. Yeteneksiz bir kişiliğe sahip Mehmed Bey'in devlete hâkim olamaması ve iç mücadeleler, bu karışıklığın başlıca nedeni olarak görünmektedir. Çünkü babası Eretna'nın, dirayetli idaresi altında devlete bağımlı hale getirilmiş olan göçebe Moğol ve Türkmenler ile feodal beyler, 1352 yılından sonra devlet hudutları içerisinde, merkezî otorite buhranından yararlanarak bölücü faaliyetlere başlamışlardı. Ayrımcı güçlerin giriştiği devleti parçalama uğraşları sırasında Erzincan emîri Ahî Ayna Bey'in de, Eretna devleti ile olan bağlarını gevşettiği, hâkimiyet sahasını genişletmek için başına buyruk hareket ettiği gözden kaçmamaktadır. Burada, Ahî Ayna Bey'in bu faaliyetlerine değinmeden önce bize olayların nedenlerine açıklıkla bakma imkânını vereceğini tahmin ettiğimiz, Eretna devletinin iç meselelerine kısaca gözatmak yerinde olacaktır.

Kaynakların beyanlarına göre Eretna'nın üç oğlundan Şeyh Hasan daha babasının sağlığında ölmüş (748/1348)⁷ geri kalan iki oğlundan (Mehmed ve Cafer) Mehmed Bey emîrlerin ittifakı ile hükümdarlığa getirilmişti. Ancak bu hal kısa sürmüş, zayıf kişiliği olan Mehmed Bey, bir hükümdara yakışmayan tutum ve davranışlarından ötürü tahtı terke mecbur bırakılmış ve Emîr Seyyid'in liderliğini yaptığı muhalif ümerâ kardeşi Cafer'i tahta çıkarmıştı⁸. Fakat Konya'ya çekilen Mehmed Bey, çok geçmeden Hoca Ali Şah'ın yardımı ile kendisine karşı olan emîrleri kenar ederek Kayseri'de ikinci kez iktidar koltuğuna oturmuştu (757/1356)⁹. İktidarın yeniden el değiştirmesi sonucu da Cafer Bey Mısır'a sığınmıştı¹⁰. Ancak iç meseledeki bunalım bununla da bitmemiş, Mehmed Bey, bu defa da Emîr Seyyid ile birlikte, kendisine muhalefete başlayan Hoca Ali Şah ile Mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nihayet Kırşehir yöresinde Malya ovasında Hoca Ali Şah'a karşı başarı elde etmiş (758/1357)¹¹ ve du-

⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*. Topkapı sarayı III. Ahmet ktp. Nr. 2920, s. 120. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bellekten* 126 (1968) s. 175-176.

⁸ Bk. *İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihi takvimler*. Osman Turan nşr. Ankara 1954, s. 70; Şikârî, *Karaman oğulları tarihi*. Mesut Koman nşr. Konya 1940, s. 61.

⁹ Osman Turan, *Takvimler*, s. 72; Şikârî, s. 70.

¹⁰ Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 122. İbn Hâcer, *Dürerü'l-kâmine*. III, Haydar-Âbâd 1348-1350, s. 378'den naklen.

¹¹ Osman Turan, *Takvimler*, s. 72.

rumunu kuvvetlendirmeye muvaffak olmuştu. İşte fasılalarla 1362 yılına kadar mücadelelerin devam ettiği bu ortamda, hükümdar Mehmed Bey'in vilâyetlerle gereği gibi ilgilenemeyeceği açıktır.

Ahî Ayna Bey'in bu dönemdeki yeni tutumu ile ilgili olarak iki gözlemci Panaretos ve Takvim müellifinin verdikleri bilgiler de yukarıdaki düşüncemizi doğrulamaktadır. Şöyle ki: çağdaş Takvim'de büyük Âdil Emîr Gıyâseddin Ahî Ayna Bey'in H. 762 Şaban'ında Gürcistan'a bir sefer yaparak Ahalsihî, Samsihî ve Azgur şehir ve kalelerini fethettiği, Gürcülerden 12 bin kişiyi esir aldığı, Mangıl'ın ona cizye ve vergi vermeği kabul ettiği, kaydedilmektedir. Kaynakta devamla Ahî Ayna Bey'in Gürcülere karşı yaptığı bu başarılı seferden sonra Erzurum ve Legzi tarafına gittiğine işaret edilmektedir¹². Aynı yıl içinde Trabzon'a da bir sefer yapmış olan¹³ Ahî Ayna Bey 1362 yılında ölmüştür¹⁴. Bu devrede de Mehmed Bey'in Erzincan'da 1359 tarihinde basılmış bir parası aradaki hukukî bağın şeklen devam ettiğine bir delil olarak gösterilebilir¹⁵.

Ahî Ayna Bey'in ölümünden sonra Erzincan bu defa da Şarkî Karahisar'dan gelen emîrzâde Pîr Hüseyin'in eline geçmişti¹⁶. Bu olgu Eretna-oğlu Mehmed Bey'in, dahilî karışıklıklardan sonra devleti müstakilen yönetmeye başladığı tarihlere rastlamaktadır. Ancak hükümdarın 1362 yılından itibaren tüm uğraşlarını Kayseri bölgesindeki Moğolların tedibi işi üzerine toplaması ve kolera salgını gibi nedenler, devletin doğu bölgelerini yine sahipsiz bırakmıştı. İşte bu elverişli ortamdan yararlandığını kuvvetle tahmin ettiğimiz

¹² “En büyük Âdil Emîr Gıyâseddin Ahî Aynabeg'in Ahalsihî, Samsihî ve Azgur belde ve kalelerine gazası ve Gürcü kâfirleri halkından on iki bin kişinin esir ve katli, Akbuka'nın nikbeti ve Mangıl'ın cizye ve vergiye itaatı 762 yılı Şaban ayının yirmi dördü çarşamba günü. Osman Turan, *Takvimler*, s. 80, 81. Burada geçen yer adları için bk. W. E. D. Allen, *A History of the Georgian people*. London 1971, index ve harita.

¹³ Panaretos, s. 30, Alm. terc. s. 58 “... kam der Achiainabak von Ersendschan herab und belagerte 16 Tage land das Castrum Golacha, stellte die Maschine auf und machte heftige Angriffe....”; Osman Turan, *Takvimler*, s. 80, 81 “..... H. 762 Şevvalin üçü ve oradan Erzincan'a dönüp Küğ-1 Trabizon'a gitmesi ve mezkûr senenin 14 Zilhiccesinde orasını muhasarası”.

¹⁴ Bk. Osman Turan, *Takvimler*, s. 80, 81 “Şehid ve merhum Gıyâseddin Ahî Ayna beg'in ölümü 9 Şaban 763 yılı”.

¹⁵ Ahmed Tevhid, *Meskûkât*, IV, s. 430-436.

¹⁶ Osman Turan, *Takvimler*, s. 80, 81.

Pîr Hüseyin, çağdaş Takvim'e göre, Şarkî Karahisar'dan gelerek Erzincan'a hâkim olmuştur. Fakat gözlemci Müstencid el-Mevlevi'nin verdiği bilgilerden, Pîr Hüseyin'in Erzincan'da idareyi ele alışının kolayca gerçekleşmediği, anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Pîr Hüseyin Erzincan'a geldiğinde halk iki kampa ayrılmış, iç harp patlak vermişti. Nihayet, Pîr Hüseyin'e karşı çıkan emirler yenilerek Erzincan'ı terke mecbur olmuşlar, Bayburt ve Tercan tarafına kaçmışlardı. Böylece muhalefet cephesini kırarak Erzincan'a hâkim olan Pîr Hüseyin bilâhare Bayburt'u da hâkimiyet sahasına dahil etmiştir¹⁸.

Erzincan, Eretna-oğlu Mehmed Bey'in 1365 yılında (Eylül-Ekim ayları) ölümünden¹⁹ sonra meydana gelen iktidar değişikliği sırasında, Pîr Hüseyin'in idaresinde kalmıştı²⁰. Yeni Eretna hükümdarı Alâaddin Ali Bey adına 1366 yılında Erzincan'da kesilmiş bir sikkenin²¹ varlığına rağmen diğer emirler gibi – Hacı İbrahim (Sivas hâkimi), Hacı Şadgeldi (Amasya emîri), Şeyh Necib (Tokat hâkimi), Kılıç Arslan (Koyulhisar hâkimi), Emîr Cüneyd (Kayseri hâkimi)– Pîr Hüseyin'in de zayıf ve dirayetsiz bir hükümdarın başta bulunmasından istifade ile kendi başına buyruk hareket etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Gerçekten de Eretna'nın sağlığında Konya'dan Erzurum'a kadarki devlet hudutlarının, aşağıda değinileceği üzere, Alâaddin Ali Bey'in iktidarının ilk yıllarından itibaren daralmağa başlaması da kanımızı kuvvetlendirmektedir. Ancak Pîr Hüseyin'in 1379 yılında meydana gelen ölümüne değin geçen zaman içindeki hayatı ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir malûmat mevcut değildir. Yalnız tek kaynak Bezm u Rezm'de Pîr Hüseyin'in 1379 yılında öldüğü ve böylece Erzincan'ın bir müddet hâkimsiz kaldığı kaydı bulunmaktadır²².

¹⁷ Bk. Osman Turan, *Takvimler*, s. 72.

¹⁸ Genç emîrzâde Pîr Hüseyin'in Kögonya (Şarkî Karahisar)' dan Erzincan'a gelişi 14 Şâban, halkın iki zümreye ayrılması ve emirlerin Tercan ve Bayburt'a kaçmaları, emîrzâdenin Çarşamba günü, 4 Şevvâl 763 yılı istiklâl kazanması Bk. Osman Turan, *Takvimler*, s. 80.

¹⁹ Bk. Osman Turan, *Takvimler*, s. 72.

²⁰ Krş. *Bezm u Rezm*, s. 151.

²¹ Bk. Ahmed Tevhid, *Meskûkât*, IV, s. 437-439.

²² *Bezm u Rezm*, s. 151.

§ 2. Mutahharten'in ailesi ve ismi meselesi

Pîr Hüseyin'den sonra Erzincan emîrliğini 1379 yılı içinde ele geçirmeğe muvaffak olan Mutahharten'in, ilk zamanları hakkında, kaynaklarda aydınlatıcı bilgiler yoktur. Çağdaş yerli müellifler menşe'i hususunda da hiç bir malûmat vermemektedirler. Ancak eski Osmanlı tarihlerinde Mutahharten'in Tatar'a mensubiyetinden söz edilirse de²³, onların bu mütalâası kabule şayan değildir. Her halde Mutahharten'in Timur'la olan yakın ilişkileri, Osmanlı yazarlarını böyle bir beyana sevketmiş olmalıdır. Bizce bu ünlü emîrin menşe'ini Türkler arasında aramak en mantıkî yol olmalıdır. Nitekim Bezm u Rezm'de de onun bir Uygur Türkü olan Eretna ile akrabalığına değinilmektedir^{23a}. Clavijo, Mutahharten'in Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı ile evlenmiş olduğunu bize haber vermektedir²⁴. Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye müellifi de onun Akkoyunlu Ahmed Bey'in damadı olduğundan söz etmektedir²⁵. Ancak her iki evlenme hususunda doğrulayıcı bilgiler elimizde mevcut değildir. Yalnız Ahî Ayna Bey'den itibaren devam eden akınlara bir son vermek için Trabzon Rum İmparatoru'nun, diğer Türkmen beylerine yaptığı gibi, Mutahharten ile de bir akrabalık tesis etmiş olması kuvvetle muhtemeldir²⁶.

Mutahharten'in ismi meselesine gelince : Nizameddin Şamî, Şerefeddin Ali Yezdî, İbn Arabşah gibi muasırı Timur tarihçileri ile Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye müellifi ve Hâfız-ı Ebrû, muahhar Osmanlı müellifleri Neşrî, Âşık Paşazâde, bunlardan nakiller yapan tarihçiler Erzincan emîrinin ismini Taharten (Tarihten) okunabilecek şekilde

²³ Msl. bk. Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nüma*. Faik Reşit Unat - Mehmed Altay Köymen nşr. I, Ankara 1949, s. 350.

^{23a} Bezm u Rezm, s. 243,

²⁴ Clavijo, *Embajada à Tamorlan*. Francisco Lopes Estrada nşr. Madrid 1943, s. 86-87 "Trata(n), un cauallero, fué senor desta çuidat de arzinga e du sutierra, que es vn grand senorio e al tiempo que murió, non dexó fijos de vna muger que tenia; la qual muger era fija del enperador de traspisonda". Ayrıca bk. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*. München 1827, s. 209-210.

²⁵ Ebû Bekr Tahrânî, *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*. Necati Lugal - Faruk Sümer nşr. I, Ankara 1962, s. 38. « ... چون احمد بیک دختر خود بطهرتن داده ... »

²⁶ Örneğin İmparator III. Alexios, kız kardeşi Maria'yı Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'e vermişti. Ayrıca Bayram Bey oğlu Hacı Emîr, I. Basilios'un kızı Theodora, Emîr Taceddin III. Alexios'un kızı Eudokia ile evlenmişlerdi. Bk. Panaretos, s. 55, 56.

طهرتن olarak kaydetmektedirler²⁷. Batılı yazarlardan seyyah Clavijo Erzincan emîrini Trata(n) diye haber vermektedir²⁸. Schiltberger'in²⁹ ise eserinde Tarathan diye kaydettiği bu emîrin ismini, çağdaşı bir diğer yazar Esterâbâdi Mutahharten olarak yazmaktadır. Kadı Burhaneddin Ahmed adına kaleme aldığı eserini, bir dereceye kadar Erzincan emîrliğinin de özel tarihi olarak niteliyebileceğimiz bu müellif, emîrin adını en doğru şekilde bize intikal ettirmiş olmalıdır. Zira Erzincan'da telif edilmiş çağdaş Takvim'de de emîrin adı Mutahharten şeklinde verilmiştir³⁰. Bu nedenle de bugüne değin, bazı araştırmalarda, yanlış olarak Taharten, Tahirten, şeklinde yazılan bu ismin Mutahharten kabul edilmesi en doğru yoldur. Biz de çalışmamızda Erzincan emîrinin ismini Mutahharten olarak kabul ettik. Ayrıca da Mutahhar-ten şekli bir mânada – temiz kişi – ifade etmektedir. İlâve olarak şunu da söyleyebiliriz ki, yukarıda değindiğimiz, kaynakların deyişlerine göre herhalde Mutahharten Anadolu'da kolay telâffuz edilmesi nedeniyle olacak Taharten, Tahirten diye ün yapmış olmalıdır.

§ 3. Mutahharten'in Erzincan emîrliğini ele alışı ve ilk tepkiler

Mutahharten'in Erzincan emîrliğini ele alması hakkında aydınlatıcı bilgiler Bezm u Rezm'de bulunmaktadır. Bu kaynağa göre, Pîr Hüseyin'in ölümünden sonra Erzincan emîrliği tahtına 1379 yılı içinde Mutahharten geçmiştir. Yalnız Mutahharten'in Erzincan'a nasıl sahip olduğu meselesi üzerinde aynı kaynakta herhangi bir bilgi mevcut değildir. İstiklâlini ilân eden ve bununla ilgili olarak

²⁷ Bak. Nizameddin Şâmî, *Zafernâme*. F. Tauer nşr. Praha 1937, s. 104, 153, 156; Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafernâme*. II, Calcutta 1887-1888, s. 256 vd; İbn Arabşah, *Acâdibu'l makdûr*. Kahire 1385, s. 87, 141; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârih*. Fatih ktp. Nr. 4371, vrk. 328 b; *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 35; Neşri, I, s. 350; Âşık Paşazâde, *Târih-i Âl-i Osman*. Âli Bey nşr. İstanbul 1332, s. 78; Behiştî *Tevârih-i Âl-i Osman*. Oxford, Bodleian Library, Ms Mars 313, vrk. 21 a,b; Âli, *Fusûl-hall*. Nuri Osmaniye ktp. Nr. 3399 vrk. 138 a; Hoca Sa'deddin, *Tacü't-tevârih*. I, İstanbul 1280, s. 158 "طهرتن".

²⁸ Clavijo, s. 87 vd. "Trata(n)".

²⁹ H. Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*. 1396-1427, Translated by J. Buchan Telfer, London 1879, s. 21, 126. Ermeni müellifi Thomas da Erzincan emîrinin ismini "Takhratan" diye yazmaktadır. Bk. V. Minorsky, *Thomas of Metsop on the Timurid-Turkman Wars*, BSOS, s. 7, 7 not 5.

³⁰ Bk. *Bezm u Rezm*, s. 167 vd.; Osman Turan, *Takvimler*, s. 80, 81. "طهرتن"

yalnız kendi adına para bastıran ve hutbe okutan Mutahharten'e^{30a}, ilk tepki Eretna hükümdarı Alâaddin Ali Bey'den geldi. Ancak bu tepkiyi izaha geçmeden önce, kısa da olsa Alâaddin Ali Bey zamanına değinmek ileriki hâdiseleri anlamak bakımından yerinde olur kanısındayız.

Eretna-oğlu Mehmed Bey'in 1365 yılında ölümü, devlet hudutları içinde esasen mevcut hoşnutsuzluğu ve parçalanmayı daha da arttırmıştı. En önemli konu, Mehmed Bey'in ölümü ile başlayan iktidar buhranı idi. Yerine geçen oğlu Alâaddin Ali Bey genç, fakat zayıf iradeli kabiliyetsiz bir adamdı. Son derece gevşek olan hükümdar dahilinde duruma hâkim olamıyor, ümerâ arasında uyanan ikilik ve rekabet, memleketi korkunç bir anarşi ile karşı karşıya getiriyordu. Nihayet devlet erkânı ve ümerânın devlet işlerindeki liyakatsızlıkları, idare mekanizmasını bozmuş, devlet otoritesini yıkmıştı. Bölgenin esas halkını teşkil eden Türkmen ve Moğol toplulukları, ayrımcı güçle işbirliği yaparak onlarla birlikte ayaklanmışlardı. Kısacası bu cülûs içte ve dışta düşmanları ümitlendirip harekete geçirmişti. Toprak kaybı daha Alâaddin Ali Bey'in iktidarının ilk yıllarında başlamıştı. Böylece Eretna devrinde Konya'dan Erzurum'a kadar uzanan devletin sınırlarında, Mehmed Bey'den itibaren başlayan gerileme Alâaddin Ali Bey devrinde daha da süratlenmişti. Şöyle ki; Babuk'un Moğolları, Sivas'ı muhasara edencek kadar cüretlerini arttırmışlar, Karaman-oğlu Alâaddin Bey Konya, Aksaray, Niğde ve Kayseri'yi zapta muvaffak olmuştu. Osmanlılar ise daha 1362 yılında Ankara'yı almışlardı. Güneyde Şam Türkmenleri ile Dulkadırlıların baskıları gittikçe artmaya başlamış, Darende ve Divriği'yi Memlûklular ülkelerine katmışlardı³¹. Pir Hüseyin devrini de içine alan bu dönemde, bizzat payitahtta Alâaddin Ali Bey'in hükümdarlığının ilk yıllarında iktidar, Sivas hâkimi Hacı İbrahim'in eline geçmiş, Amasya hâkimi Hacı Şadgeldi, Niksar hâkimi Taceddin Bey tam bağımsız hareket etmeğe başlamışlardı. Nihayet Eretna devletindeki bu çözülme hali, 1378 yılı Mayısında vezirlik mevkiine gelen Kadı Burhaneddin sayesinde, geçici bir süre için, durdurulabilmişti.

^{30a} *Bezm u Rezm*, s. 456.

³¹ Bk. Osman Turan, *Takvimler*, s. 32, 48; *Osmanlı Tarihine ait takvimler*. Nihal Atsız nşr. İstanbul 1961, s. 22; Şikârî, s. 100-102; Mükrimin Halil Yinanç, *Dulkadırlılar madd.*, İA; Halil İnalçık, *Edirne'nin Fethi* (1361). "Edirne'nin 600. fethi yıldönümü armağan kitabı" Ankara 1965, s. 154.

Vezir askerî, siyasî değişiklikler ve hareketler nedeniyle bozulan nizamı yeniden kurmuş, devlet de ayrımcı güçlere karşı daha aktif bir tutum izleme yeteneğini kazanmıştı. Nitekim Amasya, Niğde ve Niksar seferleri bunun en bariz verileridir³². İşte bu seferler zincirinin bir halkası da Erzincan'a yapılmış olanıdır ki, bu olayla Mutahharten ilk defa siyaset sahnesine çıkacaktır. 1379 yılı yaz aylarında Mutahharten'in emîrliğine karşı olan Eretna devletinin ileri gelenleri hükümdar Alâaddin Ali Bey'in etrafını almışlar, bu şehrin Eretna ailesi ile olan ilgisini ileri sürerek Erzincan'ın kurtarılmasını istemişlerdi. Mutahharten'in emîrliğine gösterilen bu ilk tepki hakkında *Bezm u Rezm*'de ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Bu kaynağa göre, payitaht Sivas'da, Erzincan'ın alınması taraftarları, hükümdarı bu işe teşvik için, Erzincan halkının da kendisini beklediklerini, hudutta bulunan Şarkî Karahisar emîri Kılıç Arslan'ın da bu işde kendisine yardımcı olacağını söylüyorlardı. Erzincan üzerine hareket edilmesi için macera heveslisi ümerâ ve kumandanların baskısına Alâaddin Ali Bey'in mukavemet edemeyeceği aşıkardı. Buna rağmen mesele üzerinde veziri Kadı Burhaneddin ile uzun bir görüşme yapmayı ihmal etmemişti. Bu ikili görüşme sırasında vezir Kadı Burhaneddin hükümdara, Erzincan'ın Eretna hanedanına bağlılığının olduğunu, ancak meşrû hâkimiyet sahasına dahil olan bu yerden evvel daha yakın ve ele geçirilmesi daha kolay yerlerin fethinin öncelikle ele alınmasının devletin menfaati gereği olacağını bildirdi. Ayrıca Alâaddin Ali Bey'e şunları söyledi: uzun zamandan beri başkalarının idaresi ve himayesi altında kalan Erzincan ahalisininin sizi davetine dair elde kesin bir delil yoktur. Üstelik Kılıç Arslan'ın da yardım teklifinize olumlu cevap vereceği şüphelidir. Çünkü Erzincan'ın tekrar alınması halinde onun hâkimiyet sahası iyiden iyiye daralacaktır. Fakat hükümdar kendisini bu işe teşvik eden ve Mutahharten'e karşı ümerânın söyleşilerinin tesiri ile vezirinin haklı görüşlerine katılmadı ve Erzincan'a hareket etti³³. Ne var ki, meselenin çözümlenmesinde yardımcı olacağı kuvvetle umulan Şarkî Karahisar hâkimi vezirin tahminlerini yanılmamış, muhalefete başlamıştı. Bu hal Alâaddin Ali Bey'i bu işe teşvik eden ümerâyı son derece güç

³² Geniş bilgi için bk. Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*. Ankara 1970, s. 34 vd.

³³ Bk. *Bezm u Rezm*, s. 151-153.

duruma düşürüyordu. Bütün uğraşlara rağmen bu emirle anlaşma mümkün olamıyordu. Nihayet Kadı Burhaneddin'in Erzincan'ın alınması halinde idaresinin kendisine bırakılacağı yolundaki kat'î teminatından sonra ancak gelerek hükümdara katıldı³⁴. Eretna ordusu Erzincan dışına konduğunda şehrin Alâaddin Ali Bey'e teslimi yolunda hiç bir hareket görülmemişti. Bunun üzerine toplanan harp meclisinde Mutahharten'e yapılacak taarruz şekli üzerinde uzun müzakereler cereyan etmiş, neticede vezir Kadı Burhaneddin'in görüşüne uyularak Sivas tarafına karargâh kurulmuştu. Erzincan emîri Mutahharten bu baskı karşısında, şehrin maddî kaynaklarının tahrip edilmesini istemediğinden olacak yakın adamlarından Emîr Tuğrul'un (Celâyirli)³⁵ başkanlığında bir heyeti Eretna karargâhına gönderdi. Hükümdar'ın yüksek hâkimiyetini tanımak suretiyle şehrin teslimi için istenilen yerde görüşmelere hazır olduğu teklifi, elçilik heyeti tarafından Alâaddin Ali Bey'e iletilmişti. Teklifi olumlu karşılayan Eretna hükümdarı, veziri Kadı Burhaneddin, Seyyidî Hüsam, Kılıç Arslan üçlüsünü bu görüşmelere katılmağa memur etti. Ancak ikili görüşmeden olumlu sonuç alınamayınca savaş başladı. Erzincanlılar Eretna ordusunun perakende olmasından yararlanarak bir çıkış hareketinde bulundular. Karşı saldırıya geçen Eretna kuvvetleri ile aralarında çok şiddetli bir çarpışma oldu ve Mutahharten kuvvetleri yenilgiye uğrayarak çekildi. Fakat Eretna devletinin tâbiyetini kabul etmemek kararı almış olan Emîr Mutahharten, halkın direnme duygusuna da uyarak, dış askerî yardım elde etmek için teşebbüse geçti. Emîr bir yandan Dulkadır-oğlu İbrahim Bey'e³⁶, diğer taraftan da Akkoyunlu Türkmenlerinin lideri Kutlu Bey'e³⁷ haberler gönderdi. Kendilerinden çok acele yardım talep etti. Bezm u Rezm'de Dulkadır-oğlu İbrahim Bey'in çok sayıda askerle Erzincan'a yardıma geldiği kaydedilmekte, fakat muharebedeki faaliyetleri hakkında bilgi verilmemektedir. Akkoyunlu Türkmenleri liderinin ise Erzincanlılar ve Mutahharten'in ricalarını kabul ettiği ve oğlu kumandasında gönderdiği yardımla da Erzincan emîrliğinin bağımsızlığını koruma mücadelesine katkıda bulunduğu, aynı kaynaktaki bilgilerden açıkça an-

³⁴ *Bezm u Rezm*, s. 154-155.

³⁵ Celâyirliiler hk. bk. Mükrimin Halil Yinanç, *Celâyirliiler* madd., İA.

³⁶ Bu bey hk. bk. M. Halil Yinanç, *Dulkadırlılar* madd., İA.

³⁷ Kutlu Bey için bk. M. Halil Yinanç, *Akkoyunlular* madd. İA; Adnan Sadık Erzi, *Belleten* 70 (1954) s. 179 vd.

laşılmaktadır. Savaş sırasında yardıma gelen Akkoyunlu kuvvetlerini karşılama görevi, Eretna ümerasından Cüneyd'e verilmişti Fakat gereği kadar hazırlıklı olmadığı anlaşılan Cüneyd, Kutlu Bey'in oğlu idaresinde gönderdiği Akkoyunlularla ansızın karşı karşıya gelmişti. Meydana gelen çarpışmada ise, Akkoyunlular galip geldikleri gibi Cüneyd'i de esir ettiler. Bu haber Erzincan'da büyük bir sevinç uyardırılmış halk silâhlanarak yeni bir saldırıya geçmişti. Mutahharten'in kumanda ettiği ordu Eretna devleti ordusuna ağır zayıat vermişti. Bilâhare Erzincan önünde cereyan eden çarpışmalarda kat'î bir sonuç alınamayınca hükümdar Alâaddin Ali Bey, payitaht Sivas'a dönmüştü³⁸. Hemen değinmek yerinde olur ki, bu hadise nedeniyle Mutahharten - Akkoyunlular arasında kurulan dostluk daha uzun bir müddet devam edecektir.

Erzincan emîrliğini ele alışının daha ilk yılında tahta yerleşmek ve emîrliğin birliğini sağlamak için mücadele yaptığı bir sırada, Alâaddin Ali Bey'in Erzincan üzerine seferi, Mutahharten'i hiddetlendirmişti. Bunun üzerine Mutahharten, bu olaydan sonra, çıkan fırsattan yararlanarak Eretna hükümdarına mukabelede bulundu. Alâaddin Ali Bey'in ninesi İsfahanşah Hatun'un Bağdad'dan Sivas'a gelmekte olduğu haberini alınca derhal harekete geçti. Tâbiî Erzurum emîri Ordu Şah'a emir vererek Erzurum'da İsfahanşah Hatun'un bütün ağırlıkları ile tutuklanmasını sağladı³⁹. Bu tutumu ile o, Eretna dev-

³⁸ *Bezm u Rezm*, s. 156-167

« بعد از ان واقعه خبر رسید که « ابراهیم بك دلقادر » (Ibrahim Bey) با غلبه از عساکر بمدد ارزنجانیان می آید »

« ناکاه از قلعه کوه سواری چند پیدا شدند و چون ثلث ساعتی بگذشت پنجاه سوار فراهم آمدند و معلوم شد که « پسر قتلو بك » است در ساعت جنگ قائم شد .

چون جای دشمن حصین بود و بر ایشان مشرف « جنید » گفت تدبیر آنست که ما عنان باز گیریم و ایشان را بهامون کشیم تا بر ایشان ظفر توانیم یافت و جمهور لشکر ازین رای غافل الاتنی چند معلود که برین صورت واقف بودند چون روی بصحرا نهادند و پشت بر دشمن کردند عامه لشکر را کمان افتاد که می کرزند بیکبار کی روی بانهمزام نهادند، آنها فرصت غنیمت شمرند و در قفای ایشان افتادند و بزخم تیغ و سنان بسیاری را از ایشان بقتل آوردند و جیند را که سالار لشکر بود دستگیر کردند و باقی مجروح و مکسور کرینخته روی بمسگر نهادند » .

³⁹ *Bk. Bezm u Rezm*, s. 167

« در ان اثنا خبر رسید که جده علی بك « اصفهان شاه خاتون » (İsfahanşah Hatun) از بغداد با اموال و اسباب بسیار و نفایس و تنسوخات بی شمار متوجه سیواس بود چون بارزن الروم رسید « اوردو شاه » نامی که والی آن بقعه بود و دم از مطاوعت « امیر مطهرتن » (Mutahharten) می زد اورا باز داشته مبالغی وجوه از نقد و جنس و جواهر و اعلاق و خیل و بغال از و بتمعی سنده است . » .
Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye, I, s. 35'de de Erzurum, Mutahharten'in emîrliğine dahil vilâyetler arasında sayılmaktadır.

letine açıktan açığa cephe aldığını Anadolu'da ilân ediyordu. Ancak sulhen halledilen bu olgudan sonra Mutahharten'in Eretna devletine karşı nasıl bir politika izlediğini bilemiyoruz. Onun Eretna devletinde meydana gelen değişimleri dikkatle izlediği muhakkaktır. Erzincan emîrini asıl endişelendiren, Alâaddin Ali Bey'in 1380 yılında ölümünden⁴⁰ sonra küçük oğluna naib olan, Kadı Burhaneddin'in devletin mukadderatına sahip olmak gayesini açıktan açığa ilân etmesi idi. Çünkü Mutahharten, Kadı Burhaneddin'in devlet idaresini ele aldıktan sonra faal bir fetih siyaseti izleyeceği, Eretna devletinin tabii varisi sıfatıyla, devlet tahtı üzerinde hak iddia edebilecek emîrleri birbiri arkasından yok edeceğini, kurucu Eretna devrindeki devlet hudutlarını tekrar ihya etmek isteyeceğini, diğer feodal emîrlere gibi, gayet iyi biliyordu⁴¹. Bu kuşkuvarın ışığı altında payitaht Sivas'ta Kadı Burhaneddin'in yeni durumunu çekemiyen ricalle ilişki kurduğunu görmekteyiz. Bu arada, aynı endişeyi duyan ve kendisini Eretna tahtının bir numaralı adayı gören Amasya emîri Hacı Şadgeldi ile de dolaylı olarak temas imkânları aramış olması kuvvetle muhtemeldir.

Ne var ki, 1381 yılı ortalarında Erzincan emîri Mutahharten'in bölgenin güçlü emîrlere göre olduğuna dair elimizde kuvvetli deliller vardır. Bu arada Mutahharten'in sulhçu bir davranışla bölgede tedricî hülûl siyaseti izleyerek hâkimiyet sahasını Eretna devleti aleyhine genişletmek istediği gözden kaçmamaktadır. Örneğin Mutahharten, naib Kadı Burhaneddin tarafından Koyulhisar tarafına gönderilen Zünnûn ve Şarkî Karahisar hâkimliğine atanan Melik Ahmed ile derhal dostluk ilişkileri kurmuştu⁴². Erzincan emîri, kız kardeşini Koyulhisar hâkimi Zünnûn'la evlendirmiş ve birlikte Eretna topraklarına taarruzlara başlamışlardı. Bu sırada Amasya emîri Hacı Şadgeldi de Tokat kalesini şiddetle muhasara etmekte idi. Bu olgular karşısında Kadı Burhaneddin'in hareketsiz kalışı ise Mutahharten ile dostu Zünnûn'u daha da cesaretlendirmiş idi. Ancak Zünnûn'un kumandasındaki 2000 kişilik müttelik kuvvetlerinin Sivas vilâyeti hudutları içinde yağma ve tahrip hareketlerine girişmesi üzerine süratle Sivas'tan çıkan naib Kadı Burhaneddin, Zünnûn'a karşı giderek onu yendi. Bu başarı haberi, Tokat kalesini muhasara etmekte olan Hacı Şadgeldi'yi

⁴⁰ Bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 42.

⁴¹ Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 163 vd.; aynı müellif, *Kadı Burhaneddin Ahmed'in kişiliği ve devletinin karakteri*. Atatürk konferansları 1970/71 (baskıda).

⁴² *Bezm u Rezm*, s. 232-233, s. 236-239.

son derece üzmüştü. Hemen Erzincan emiri Mutahharten'e bir elçi göndererek onu uyarmak istedi. Kendisine naib Kadı Burhaneddin'in Orta-Anadolu'yu hâkimiyeti altına alarak bir devlet kurmak arzusunda olduğunu, Tokat'ı hâkimiyet sahasına dahil etmek istediğini ve günden güne nüfuz bölgesini genişlettiğini bildirdi⁴³. Gayesi Mutahharten'i kazanıp onun Sivas topraklarına karşı daha etken saldırılara geçmesini temin etmekte. Esasen arzularına uygun düşen bu çağrı, Mutahharten tarafından olumlu karşılandı. Giderek naib'in Tokat kalesini muhasara ile meşgul olan Amasya emirine karşı askerî yürüyüşe geçmesinden sonra, Mutahharten ile Hacı Şadgeldi arasında Kadı Burhaneddin aleyhine bir ittifak sistemi kurma yolunda faaliyetler, daha da yoğunlaşmıştı. Nihayet Mutahharten Sivas'a taarruza geçmeğe karar vermişti. Esasen Erzincan emiri, çok sevdiği dostu Zünnün'un uğradığı yenilgiden dolayı naib Kadı Burhaneddin'e kin duymakta idi. Nitekim ordusu ile Erzincan'dan çıkarak Sivas vilâyeti hududuna geldi. Naib'e karşı tehditkâr bir tavır takınarak en muteber emiri Celâyir boyundan Tuğrul'u elçilikle Sivas sarayına gönderdi. Görünüşte Eretna hanedanının hâmisi tavırını

⁴³ *Bezme u Rezm*, s. 236-240

« و دران ایام « ذوالنون » (Zünnün) با امیر « مطهرتن » (Mutahharten) صلح کرد و خواهر اورا در نکاح آورد و در یکدیگر پیوستند و مفسدت و میبغضت بر خاستند بر نواحی سیواس تاخت می آوردند و خرابی می کردند . . . آنکاه خیر رسید که « ذوالنون » (Zünnün) بامقدار دو هزار سوار تاخت کرده ولایت را غارت می کند . »

« حاجی شاد کلدی » (Hacı Şadgeldi) که بمحاصره قلعه توقات مشغول بود چون خبر هزیمت « ذوالنون » بشنید در اضطراب و اضطراب افتاد و پیش امیر « مطهرتن » (Mutahharten) قاصد روانید و گفت این شخص سیواس را که دارالملک روم و معظم بلاد این ممالک است بقهر و غلبه فرو گرفت و قلعه « هاویک » را مسخر ساخت اکنون طمع در توقات مستحکم کرده سیدی حسام را آنجا فرستاد و یوما فیوما در توسیع دائرة ملک و تنزیل شعار دولت اجتهاد بلیغ می نماید و مردی و هاب نهاب است و سپاهیان و لشکریان از ارجا و انجا برو جمیع می شوند و تو غافل نشسته تدبیر کار خود نمی اندیشی و فکرنمی کنی که اگر دولاب این دولت برین مدار بگردد و کار او استقرار یابد و متمکن شود آنکاه ترا و مرا و بسیاریان را دست از ملک موروث و خاندان قدیم ببايد شستن و سرخود گرفتن و از مملکت بیرون رفتن و ازین گونه مقدمه چند برسنگ او می زد و بادی در آتش او دمید و در معرض . . . آمده اثار غبار فتنه و تحریک ماده فجور و فساد می کرد تا بتمویهات مزور و تلبیسات مزوق او را فریب داد و قرار چنان کرد که بطرف سیواس حرکت کند تا او بسکون دل و فراغ خاطر باستخلاص قلعه توقات مشغول گردد و بی مانع و منازع قلعه حاصل کند . »

takınan Mutahharten, elçisi aracılığıyla naib'den, devletin idaresini Alâaddin Ali Bey'in oğlu Mehmed'e terketmesini ve kendisinin sadece vezaret ile yetinmesini talep etti. Aralarında barışın hüküm sürebilmesi için de, bu isteğinin mutlak surette yerine getirilmesini ilk şart koşuyordu. Fakat Mutahharten'in bu istekleri, naib Kadı Burhaneddin için şimdiye kadar elde ettiklerini bir anda bırakıvermek yani başka bir deyimle "terk-i saltanat" demektir ki, kabulü imkânsızdı. Burada açıkça görülüyor ki, Mutahharten'i harekete geçiren asıl neden payitahtta naib aleyhine gelişen son olaylardır. Çünkü Tokat'taki Hacı Şadgeldi'ye karşı giden Kadı Burhaneddin, Sivas'a dönüşte şehrin kapılarını kapalı ve ahaliyi kendisine karşı koymağa hazır bir durumda bulunmuştu. Bu olayları, Erzincan emîri Mutahharten, naib Kadı Burhaneddin'in nüfuzunun büyük tehlikeler geçirmekte olduğuna delil olarak görmekte idi. İşte bunun sonucu olarak Erzincan sarayında, yukarıda değindiğimiz tarzda yapılacak teklifin sonucu üzerinde, ümitleri yüksek bir dereceye çıkarmıştı. Öte taraftan Mutahharten bu davranışı ile, Eretna devletinin her tarafta bir çözülme ve parçalanma göstermesinden istifade ederek, Eretna tahtını elde etme emelini de resmen açıklamış oluyordu. Zira Alâaddin Ali Bey'in oğlu II. Mehmed Bey, onun nezaret ve himayesi altında Eretna tahtına oturacak idi.

Nihayet Mutahharten'in özel itimadına lâyık Emîr Tuğrul, elçilik görevini ifa etmiş ve davetnameler bırakarak kendi yanına dönmüştü. Bunun üzerine naib Kadı Burhaneddin zaman kazanmak için Emîr Tuğrul'un damadını Mutahharten'in huzuruna gönderdi. Maksudı Erzincan emîrini oyalamak ve harp gayretlerini gevşetmektir. Kadı Burhaneddin, Mutahharten'e elçisi vasıtasıyla Sivas'ta yabancı olduğunu, şehirden çıkıp kendisini karşılayabilmesi için 1000 kişilik bir yardım kuvvetine ihtiyacı bulunduğunu bildirdi. Mutahharten de buna karşılık 200 kişilik bir kuvvetle emîri Tuğrul'u tekrar payitaht Sivas'a gönderdi. Sivas'a gelen Erzincan emîrinin elçisi yine eski istekleri tekrarlayınca Kadı Burhaneddin, Emîr Tuğrul'a; önce Mutahharten kendi hâkimiyeti altında bulunan Erzincan ve Bayburt'u, Alâaddin Ali Bey'in oğlu II. Mehmed'e terketsin, biz de onun isteğini yerine getirelim, dedi. Ancak elçi Emîr Tuğrul buna imkân yoktur deyince, Kadı Burhaneddin bu kez elçiye; öyle ise Kayseri'yi (Ömer-oğlu Cüneyd) veya Amasya'yı (Hacı Şadgeldi) alıp ona terkedelim. Şayet bu da olmazsa Karaman ile Osmanlı topraklarından

elde edeceğimiz yerleri Eretna-oğlu II. Mehmed Bey'e bırakalım dedi. Konuşmalar sırasında elçinin bahis konusu yerler hakkında çeşitli sakıncalar beyan etmesine sinirlenen Kadı Burhaneddin, kılıç hakkı ile zorba takımının elinden güçlülükle kurtardığı Sivas'ı terk etmesinin imkânsız olduğunu, rakibine karşı ilân etmekten çekinmedi. Hattâ cüretkârane faaliyetlerinden dolayı elçi Emîr Tuğrul'u tutuklayarak Sivas'tan çıkmasını yasakladı. Mutahharten bu haberi alınca yeni bir elçi göndererek yatıştırma siyasetine başvurdu. Yaptıklarından özür diledi ve dostluk göstermeğe başladı. Elçisi Tuğrul'un tutukluluk halinin kaldırılmasını rica ederek Sivas'a karşı her ne suretle olursa olsun savaşçı faaliyetlerde bulunmayacağını da bildirdi. Böylece mevcut durumu kabul etti. Kadı Burhaneddin de, bu teminat üzerine Mutahharten'in elçisini serbest bıraktı, ona ikram ve iltifatta bulunarak iade etti. Fakat elçi Tuğrul dönerken naib Kadı Burhaneddin'e Ömer-oğlu Cüneyd, Hacı Şadgeldi, Şam Türkmenleri, Moğol askerlerinin kendisine düşman olduklarını söyleyerek Mutahharten ile ittifak yapmasını telkin etmeği unutmadı. Ancak Kadı Burhaneddin verdiği cevapta, en yakın düşmanının Amasya emîri Hacı Şadgeldi olduğunu, onun kesik başını en kısa bir zaman içinde Erzincan'a göndereceğini beyan etti⁴⁴. Erzincan emîri Mutahharten'in yakın

⁴⁴ *Bezm u Rezm*, s. 243-249

» و بعد از انقضی آن حال حاجی شادکللی رسل و رسایل با ارزنجان مترادف ساخت و امیر مطهرتن (Mutahharten) را بر امارت روم و هجوم بر سیواس تحریش و تہییج کرد و بتملق و تبصیبص خود را از مخلصان و مطیعان فرامود و فنون اختیال و اغتیال برکار نشانند تا او را مغتر و مضطر کردانید و امیر مطهرتن (Mutahharten) از قضیة ذوالنون و انہزام او کدورتی از سلطان در ضمیر داشت و بنواحی سیواس آمد و رسول فرستاد و گفت ما اتباع و اشیاع امیر «ارتنا» یم اکنون بر انجمله اتفاق کردیم کہ نیرہ او را بامارت بنشایم و همکنان او را مطیع و منقاد شویم و بر قرار سابق وزارات مملکت بر تو مقرر باشد و جمیع جهات و وظایفی کہ بتو منسوب و متعلق بود بر طریق مہمود بر تو مفوض و مسلم داشتیم و وظیفہ آنک این دعوت را اجابت کنی و باما اتفاق نمایی تا ہر یک برسم و راہ خود مشغول شدہ حق ولی نعمت بکزاریم و شرط خدمتکاری و وفاداری بجای آوریم »

..... چون خبر بامیر مطهرتن (Mutahharten) رسید متوسطان فرستاد و رسل و رسایل و سایل ساخت و گفت مضمی ما مضمی اکنون از سرگذشتہ بر خیزید و ما عہد بستیم کہ بعد الیوم از حدود ولایت خود تجاوز نکنیم و متمرض رعایا و قرابای شما نشویم و در جمیع احوال باشما متفق و متحد باشیم و برین شرط باز کشتند. سلطان (Kadı Burhaneddin) امیر طغرل را طلب داشت و انواع الطاف و اعطاف تقدیم فرمود و او را از ان دہشت بیرون آورده تشریفات فاخر و اسپان فازہ بخشید و سلاح و سلب نوکران بتام و کال باز کردانید و مراسم کرم و مروث با دا رسانید

dostu ve müttefiki bulunan Amasya emîri Hacı Şadgeldi hakkındaki bu açık beyanatı Mutahharten için zımnî bir tehdit idi. Gerçekten de Erzincan cihetinde serbest kalan Kadı Burhaneddin, 1381 sonbaharında kendisi için daimî endişe kaynağı olan Hacı Şadgeldi'ye karşı yapacağı kesin savaş için hazırlıklara başlamıştı.

Kadı Burhaneddin'in tam bir zaferi ile sonuçlanan savaş sonunda Hacı Şadgeldi öldürüldü. Sivas önünde Mutahharten'e yaptığı ihtarı yerine getirmek için de, Hacı Şadgeldi'nin kesik başını önce Sivas'a, oradan da Erzincan'a gönderdi⁴⁵. Bununla o, Mutahharten'e düşmanlarının ne hale düşebileceklerini göstermek ve karşı gelenlere dehşet salmak amacını güdüyordu.

§ 4. Mutahharten - Kadı Burhaneddin Ahmed

Kadı Burhaneddin, iktidarını fiilen hudutlandıran ümerânın sonuncusu olan Amasya emîri Hacı Şadgeldi'yi savaşta yenerek (1381 sonbaharı) ortadan kaldırdıktan sonra hukuken de hükümdar mevkiine gelmek için kendisini kâfi derecede kudretli hissetmişti. Aslında naib Kadı Burhaneddin, Alâadin Ali Bey'in henüz küçük bir çocuk olan oğlu II. Mehmed'in mevcudiyetine rağmen naiblik mevkiine atandığından itibaren bütün hüküm ve nüfuzu eline geçirmiş, bir sultan gibi hüküm sürmüştü. 1381 zaferinden sonra fiilî vaziyetine, İslâm hukuk ve geleneklerine uygun olarak meşruiyet verip saltanatını ilân etti. Adına hutbe okutup para bastırarak bundan böyle kendi adı ile anılacak devletini tek başına yöneltmeğe başladı⁴⁶. Bu

طغرل بك گفت ما خود رفتیم اکنون شما با حاجی شاد کلدی و اجناد شام و اولاد عمر و لشکر مغول و تاتار که مجموع دشمن و مخالف اند و از اطراف بر شما محیط چون خواهید کرد و در دفع غوایل و ردعوادی این اعادی چه تدبیر خواهید نمود وظیفه آنک با امیر مطهرن (Mutahharten) دوستی و رزید و رسم اتحاد و اعتضاد تازه کردانید و بهر چه اقتراح فرمایید من از طرف او ضامن و کفیلیم که بر ان منوال بتقدیم رسانم و چون این مشابکت و مطابقت در حدود و اطراف انتشار یابد وصیت این مظاهرت و مضافرت در ممالک و مسالک اشتهار پذیرد دشمنان را جناح جرات منکسر شود و سایر مفسدان و متغلبان دست تطاول از حواشی مملکت کوتاه و کشیده دارند. سلطان (Kadı Burhaneddin) گفت شما در ضمان امان روان شوید و امروز دشمنی که بما نزدیکتر است حاجی شاد کلدی است و رجا بعمون آفرید کار و ائق و یقین صادق که عنقریب او را کو شمال داده سرا و بر دست بعضی از نوکران بارزنجان فرستیم ان شاه الله تعالی» .

⁴⁵ Geniş bilgi için bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 56-57.

⁴⁶ Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 59-60.

dönemde de, Erzincan emîri Mutahharten, Kadı Burhaneddin'in devletini kurma ve genişletme teşebbüsüne karşı koyan, ciddî bir siyasî kuvvet olarak dikkati çekmektedir. Çünkü Mutahharten, onun bağımsız olarak devlet dizginlerini ele aldıktan sonraki emellerini ve izleyeceği politikanın esaslarını iyi anlayan muhalif liderlerden biri idi. Bu nedenle komşu siyasî kuruluşlar hükümdarları (msl. Karaman-oğlu Alâaddin Bey) ve bağımsız emîrler (msl. Amasya emîri Ahmed Bey) gibi Mutahharten de Kadı Burhaneddin'in tahta çıkışına karşı olmuştur. Ancak başlangıçta onun diplomatik belirtiler dışında, askerî bir faaliyette bulunup bulunmadığı hususunda şimdilik kesin bir söz söyleyememekteyiz. Bunun yanı sıra payitaht Sivas'ta Kadı Burhaneddin aleyhine tertiplenen suikastlarda faal roller oynamış olması kuvvetle muhtemeldir⁴⁷. Ne var ki, bu tertiplerden arzulanan sonuçlar alınamayınca Mutahharten ile yakın ilişkisi bulunan Sivas'taki muhalefetin başı Seyyidi Hüsam (Eretna ümerâsından)ın çalışmaları sonunda, Kadı Burhaneddin'e karşı taarruzî bir ittifak meydana gelmişti. Bu bağlaşımda en itibarlı üye Erzincan emîri Mutahharten'den başka, Moğol ümerası, Taceddin-oğlu (Canitî) Amasya emîri Ahmed Bey ile etraftaki zeamet erbabı yerlerini almışlardı⁴⁸. *Bezm u Rezm* de geçen ve ittifaka dahil دیگر اطراف tâbiri ile Kubad-oğlu, Taşan-oğlu, İnal-oğlu, Köpek-oğlu gibi Türkmen beyleri ile, Gözler-oğlu (Moğol bey'i) kastedilmiş olmalıdır⁴⁹. Nitekim bunların Danişmendiye bölgesinde bir kalenin sahibi olarak yaşadıkları, Neşri'nin⁵⁰ Çelebi Mehmed devri hakkında verdiği bilgilerden ortaya çıkmaktadır. Giderek, bu taarruzî ittifakta yerlerini alan bağlaşıklar, Sivas'a çemberleme saldırıda bulunmak üzere hazırlıklara girişmişlerdi. Erzincan emîri, Sivas'a askerî harekâta geçmeğe karar verdiğini ilân etmiş, ordusunu hazırlamıştı. Bu arada hareketlerinden şüphelendiği kendi bağımlısı Zünnûn'u yakalatarak

⁴⁷ Bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 62-63.

⁴⁸ *Bezm u Rezm*, s. 263-264

« اکر حاجی شاد کلدی که مردی پیرو سال خورده بود وفات یافت بحمد الله بشری جوان و جوانمرد خلف گذاشت که بشجاعت و مردانگی اصماف و آلا ف اوست و امرای الوس و قیسریه و ارزنجان (Mutahharten) و « تاج‌الدین جانینی » و دیگر زعمای اطراف با او اتفاق دارند و بامثال این اباطیل مزور و اساطیر مبیتر لافهای کزاف می زد و تفاخر و تکاثر می نمود.»

⁴⁹ Bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 65 not 18, 19.

⁵⁰ I, s. 378 vd.

Melik Ahmed'e teslim etti. Bir müddet Şarkî Karahisar'da tutuklanmış olan Zünnûn daha sonra başı uçurulmak suretiyle öldürüldü. Bu olgular üzerine vaktiyle Kılıç Arslan'ın (Koyulhisar hâkimi) hizmetinde bulunmuş olan askerleri, Kadı Burhaneddin'in maiyetine gelmişler, Mutahharten'den acı acı şikâyet etmişlerdi. Bunlar, Mutahharten'in önce kız kardeşini vererek dostluk kurduğu halde, bilâhare hâmilik usulüne sadık kalmayarak Zünnûn'u öldürttüğünü bildirdiler. Bunu yaparken de asil emelinin Koyulhisar'ı elde etmek olduğunu, ancak bu esnada Koyulhisar'ın ölen Kılıç Arslan'ın akrabası Şeyh Mahmud'un tasarrufuna geçtiğinden, burayı ilhâk edemediğini de sözlerine eklediler. Fakat bölgede genişleme siyasetini sürdüren Erzincan emîri Mutahharten, buna mukabil yakınlarından birini Akşehir kalesine göndermiş, buradan onun vasıtasıyla Koyulhisar'a akınlar yaptırıp birçok insanların ölümüne sebebiyet vermişti⁵¹.

Genel taarruz hareketine katılan Seyyidî Hüsam, Nebî ve Amasya emîri Ahmed Bey de Artukâbad'da bir araya gelmişlerdi. İttifaka dahil Babuk-oğlu Ali Paşa da Barambay (Baranbay) Moğol cemaatı ile anlaşarak Sivas'a akınlara başlamıştı (1382 bahar-yaz ayları)⁵².

Böylece Mutahharten'in Eretna devletine hâkim olmak iddiasında olduğu, genişleme siyaseti takip ettiği açıkça görülmesine rağmen, Kadı Burhaneddin iki cephede birden savaşmamak için olacak, mevcut durumu kabul etmişti. Sivas-Kayseri hükümdarı yukarıda değindiğimiz ittifak karşısında kuvvetleri ayrı ayrı ezmek için olacak 1383 ilkbaharına kadar Amasya - Tokat - Osmancık bölgesinde kendi iktidarına karşı olan siyasî güçlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Kadı Burhaneddin, bu tarihten sonra ittifaka dahil Amasya emîri Ahmed, Nebî ve Seyyidî Hüsam'ın aralarında anlaşmazlık çıktığını ve bölgede nüfusunun kısmen yerleştiğini görerek uğraşlarını doğuya yöneltmişti⁵³. Nitekim bu tarihlerde Erzincan emîrinin, Kadı Burhaneddin'in muhtemel tecavüzüne karşı tedbirler aldığını görmekteyiz. Çünkü Kadı Burhaneddin'e karşı kurulan ittifak heyetinin başarı sağlamaması, üstelik aralarında çıkan görüş ayrılığı nedeniyle birbirlerine karşı düşmeleri Mutahharten'i dayanıksız bırakmıştı. Bu durum muva-

⁵¹ *Bezm u Rezm*, s. 265.

⁵² *Bezm u Rezm*, s. 265-266.

⁵³ Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 65-74.

cehesinde, yeniden dış yardıma ihtiyaç vardı. İşte bu saptamaların ışığı altında eski dostu Akkoyunlu Türkmenlerini ittifakına alarak onlardan yarar temin etmeği düşünmüştür. Nihayetde, Erzincan emîrinin aynı iddialarla Sivas'a karşı bu tarihlerde harpçi faaliyetlere başlanması, Mutahharten – Akkoyunlu bağlaşmasının (tecavüzî ve tedafüî) bir sonucu olmalıdır. Çünkü müttefiki Kutlu Bey oğlu Ahmed Bey de aynı anda Sivas'a saldırıya geçmişti. Kadı Burhaneddin, bunların tedibi işini Emîr Yusuf Çelebi'ye havale etti. Ancak yeteri kadar hazırlıklı olmadığı anlaşılan Yusuf Çelebi, Mutahharten – Akkoyunlu ortak taarruzuna karşı başarı sağlayamadı ve öldü⁵⁴. Bezm u Rezm'deki bilgilere göre, Kadı Burhaneddin'in bu olaylara kayıtsız kalışının, payitahta kendisinin korkaklıkla itham edilmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Ancak üstün durumuna rağmen Mutahharten'in az sonra yatıştırma siyasetine başvurmasını izah güçtür. Zira Sivas'ta patlak veren Moğol meselesinden sonra aynı tarihlerde Şam Türkmenlerinin Sivas topraklarına yaptıkları akınların her zamankinden daha tehditkâr bir hal aldığı sırada, Erzincan emîri azamî şekilde yumuşak davranarak Sivas sarayına mektuplar göndermişti. Mutahharten mektuplarında, Sivas topraklarında tahribat yapanların hiçbir suretle kendisi tarafından himaye görmediklerini ve mevcut anlaşma hükümleri gereğince haklarında gerekli cezaları verdiğini bildiriyordu⁵⁵. Ne var ki Kadı Burhaneddin'in, Moğol ve Şam Türkmenleri meselesini hal ederek Amasya emîri Ahmed Bey'e karşı giriştiği askerî harekât sonucu (1383/84 kış ayları) Amasya hududuna kadar olan bölgede durumunu kuvvetlendirmesi, Erzincan emîrini huzursuz kılmıştı. Buna rağmen onun Kayseri bölgesinde, Karaman-oğlu Alâaddin Bey'in hamiliğini yaptığı Cüneyd ile uğraşısından istifade ederek taarruza geçmiş ve Sivas şehri sırtlarına kadar sokulmuştu. Fars kalesini harben teslim almış ve kumandanı Hızır Bey Çelebi'yi öldürmüştü. Bu kez Mutahharten Sivas'ı ciddi bir baskı altına almıştı. Sivas'ın gerçek bir tehlike ile karşı karşıya geldiğini öğrenen Kadı Burhaneddin, Kayseri tarafında fazla kalmayarak süratle payitahta yetişmeğe çalıştı. Abdülvahhab mevkiinde iki taraf arasında vukua gelen savaşta, Mutahharten yenilerek vilâyet hudutları içinden çekilmek zorunda kaldı. Kadı Burhaneddin, kendisine

⁵⁴ *Bezm u Rezm*, s. 291-292.

⁵⁵ *Bezm u Rezm*, s. 294.

karşı kurulan ittifakların lideri bulunan, Mutahharten'i tedibe karar verdi ve Erzincan emirliği topraklarına girdi. Akşehir'e (Erzincan) kadar ilerleyip şehiri şiddetle yağma ederek ateşe verdi. Ayrıca Akşehir kalesine başarılı saldırılarda bulunup birkaç yerden yıktıysa da alamadı. Ancak savaş sırasında, Sivas askerinin yağmaya dalması sonucu olarak kat'i netice alınamadı. Esasen mevsim de kış olduğundan (1384/85) Kadı Burhaneddin bölgedeki harekâta son vererek Sivas'a döndü⁵⁶. Böylece emirliği üstüne düşen tehlikeden kurtulan Mutahharten, ihtimal ki hâmisî Akkoyunluların kendisini terk etmelerinden olacak, Kadı Burhaneddin'i yeniden tahrikten kaçındı. Eski anlaşmayı yenilemek istedi. Elçi ve mektuplarını Sivas sarayına göndermeğe başladı. Nihayet uzun diplomatik temaslardan sonra uygun görülecek yerde ikili görüşmelerin başlaması hususunda bir ön anlaşmaya varıldı. Tespit edilen mevkide açılan müzakereler sonunda varılan anlaşmaya göre, her iki taraf birbirlerini karşılıklı olarak tanıyacaklar, iç işlerine müdahalede bulunmayacaklar ve düşmanca davranışlardan kaçınacaklardı. Ayrıca Erzincan emiri gerektiğinde

⁵⁶ *Bezm u Rezm*, s. 299-302

«سلطان (Kadı Burhaneddin) چون این خبر بشنید معاودت نمود و نوکران بولایت قیصریه فرستاد تا ارباب و کدخدایان ولایت را کوچ کرده با اهل و عیال و حواشی و مواشی سیواس آرند و چون دو منزل قطع کرد خبر رسید که «امیر مطهرتن» (Mutahharten) بر ظاهر شهر نزول کرد و قلعه «فارس» را بجنک مسخر ساخت و «خضر بک چلبی» را که صاحب قلعه بود تیر رسیده بعالم آخرت پیوست درجه شهادت یافت و قلعه خراب کردند سلطان چون این اخبار بشنید در سیر مسارعت نمود و چون مسافت دور بود بتمجیل براند و قریب بنماز خفتن با جمعی از خواص بحدود سیواس رسید و خواست که با آن مقدار سوار که مصاحب داشت بر ایشان زند آن ملاعین چون کرد لشکر دیدند از «موضع عبدالوهاب» کوچ کرده از آب سیواس عبور کردند و بر سر جسر دیده بان گذاشتند و مقدمات لشکر سلطان را با جماعت طلایه که بر جسر بودند جنک واقع شد و ارزنجانیان را شکسته منہزم کردانیدند سلطان چون با «کنبد شخته» رسید آتش ایشان از ان طرف آب پیداشد و چون کرم رانده بود و اسبان خسته و معظم سپاه در راه مانده آنجا نزول کرد و تا روز بر آسود و بامداد سوار شد و خواست که بر سر ایشان تازد ایشان کوچ کرده بودند و جان بتک پای از ان ورطه بیرون برده چون امیر مطهرتن (Mutahharten) در عداوت و مخاصمت بادی بود در میان مخالفت افتاد و مکافات لازم شد و سلطان بر سر «آقشهر» رفت و آتش در شهر زدند و بر قلعه جنک انداختند و موضعی چند رخنه کردند و اگر اندک عارضه که سلطان را روی نموده بود و اشتغال لشکر بغارت مانع و وازع نمی آمد قلعه مسخر می شد و تا ظاهر ارزنجان میسر و مسلم می گشت و چون بدین مقدار غلبه تشق و تسلی حاصل شد سلطان بمقر شریف و مطلع اقبال انتقال فرمود».

Kadı Burhaneddin'e yardımcı asker gönderecekti⁵⁷. Böylece Kadı Burhaneddin, Erzincan emîrine müsait bir muahede imzalatmış, buna mukabil emîrliğin varlığını resmen tanımıştı. Bu sulhe rağmen Kadı Burhaneddin'in, iyi bir politika adamı ve çekinilen bir kuvvet olan Mutahharten'in, Anadolu içindeki uğraşları sırasında devletine karşı girişebileceği harpçi davranışları önlemek düşüncesi ile tedbirler almağı ihmal etmediği gözden kaçmamaktadır. Örneğin 1386 Kayseri seferi sırasında seçkin emîrlere Siraceddin'i Koyulhisar taraflarına göndererek, Mutahharten - Melik Ahmed ikilisinin burayı ele geçirme teşebbüslerine karşı tedbir almıştı. Bu esnada Koyulhisar Taceddin-oğullarının elinde bulunuyordu. Aynı yılın kışında Amasya meselesi ile meşgul iken de hâkimiyet sahasının uc mıntikasında bulunan Burtuluş kalesini tahkime başlamış idi⁵⁸. Kadı Burhaneddin'in bu uyarlılığı Mutahharten'in bölgenin güçlü emîrlere biri olduğuna delildir. Nitekim Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye'deki mevcut bilgiler bu hususa dair düşüncemizi desteklemektedir. Bu kaynakta Erzincan, Bayburt, Kemah, İspir, Erzurum, Tercan vilâyetlerinin hâkimiyet sahası içinde bulunduğu, Şarkî Karahisar'ın tâbii olduğuna, Trabzon Rumları'nın haraç verdiğiğine işaret edilmektedir⁵⁹. Erzincan emîrliğinin gerçek hudutlarını bize ileten bu malûmat, çağdaş kaynak Bezm u Rezm'de muhtelif yerlerde verilen bilgilerle doğruluk

⁵⁷ *Bezm u Rezm*, s. 303

« تا فصل بهار در آمد و مغول و اترک از جوانب و اطراف متوجه ییلاق شدند و مرة بعد اخرى « امیر مطهرتن » (Mutahharten) با سلطان (Kadı Burhaneddin) طریق مصادقت و موافقت پیش گرفت و مکاتبات و مراسلات آغاز نهاد و متوسطان انکیخت و از مواضع حلات و سوابق حرکات اعتذار و استغفار نمود و بعد از مفاوضات بسیار اختیار بر آن آمد که الماضی لا یدکر گفته با یکدیگر ملاقات کنند و عهد مصافات و مواخات تازه کردند و در شدت و رخا باهمدیگر متفق و همدستان باشند و بقول صاحب غرض مبالات ننایند و در موضعی که قرار کرده بودند بهم رسیدند و صفای کل درمیان آمد و وحشت و کدورت مرتفع گشت و « امیر مطهرتن » (Mutahharten) متقبل شد که چون سلطان را نهضتی اتفاق افتد یا دشمنی معارض شود بمال و لشکر مساعدت نماید و مدد و معاونت لازم شمرد و برین شرط از یکدیگر افتراق نمودند و هر یک بولایت خود مراجعت کردند ».

⁵⁸ *Bezm u Rezm*, s. 312-314, s. 324-329.

⁵⁹ I, s. 35

« با امیر مطهرتن (Mutahharten) پیوست و مشارالیه دران زمان امیری بزرگ بود و ارزنجان و بایبوت و کناخ و اسپر و ارزن الروم و ترجان مملکت او بود و چشمکرتک و قراحصار نیز تابع او بودند و از طرابزون نیز خراج می گرفت ».

kazanmaktadır. Buradaki Trabzon Komnenlerine dair verilen bilgi ise son derece ilginçtir. Herhalde seyyah Clavijo'nun damatlıktan bahseden kaydının bununla yakın ilgisi bulunmalıdır. Zira daha önce de değindiğimiz gibi Ahî Ayna Bey'den beri devam eden Erzincan akınlarına mani olmak için, diğer Türkmen emîrleriyle (Bayramoğlu, Akkoyunlu) yaptıkları gibi, evlenme yoluyla sulhu sağlamak ve Mutahharten'in akınlarını bu sayede önlemek istemiş olmalıdır. Belki de bu arada harac vermeği de kabul etmiş olmaları muhtemeldir⁶⁰.

§ 5. Mutahharten - Timur (1386/87)

Fakat Erzincan emîri Mutahharten, 1387 yılında bizzat kendi varlığını tehdit eden büyük bir tehlike ile yüz yüze geliyordu. 1386 yılı son aylarında Batı-İran'ı işgal altına almış bulunan Timur, 1387 kışında Karabağ'da ordugâhını kurmuş idi. Burada, Doğu-Anadolu'yu istilâ için hazırlık yapıyordu. Giderek Timur'un Nahçıvan yolu ile Anadolu'ya girdiği, Erzurum hududuna yakın geldiği haberi emîrliğin payitahtı Erzincan'da panik yaratmış idi. Erzincan'da esen korku fırtınası sonucunda, bizzat Emîr Mutahharten, ailesi ve ağırlığını dostu, tâbii Şarkî Karahisar hâkimi Melik Ahmed Bey'in yanına göndermiş idi. Vilâyet halkı da Erzincan'ı terk ile etrafa göç etmişlerdi. Ne var ki Timur'un, Karakoyunlu Kara Mehmed'in oğullarından Mısır Hoca'nın idaresinde bulunan Avnik kalesi önünden geçerek Erzurum'a gelmesi ve burayı işgalden sonra da Çapakçur suyu kenarına vardığında Erzincan'a yetişen Timur elçisi, Mutahharten'de bir ferahlık yaratmıştı⁶¹. Timur elçisi aracılığı ile Mutahharten'i mutavaata davetle, muhalefetin şeametinden çekinmesini bildiriyordu. Erzincan emîri Mutahharten, derhal kabul ve itaat gösterdi. Çeşitli in'am ve ihsanlarda bulunarak, elçisinin gönlünü aldı ve geri gönderdi. Bu suretle Erzincan üzerindeki baskı nisbeten hafiflemişse de, Mutahharten, Timur Doğu-Anadolu'da faaliyetine devam ettiği müddetçe,

⁶⁰ Bk. yukarıda not 24, 25'de gösterilen yerler.

⁶¹ *Bezm u Rezm*, s. 330-332. Timur'un bölgedeki harekâtı için de bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübtedü't-tevârih*, vrk. 218 a; Şerefeddin Ali Yezdi, I, s. 417-420; Nizameddin Şâmî, s. 103; İbnü'l-Furat, *Tarihü'd-düvel ve'l-mülûk*. IX, K. Zurayk nşr. Beyrut 1936-1939, s. 10; İbn Kadı Şuhbe, *Düvelü'l-İslâm zeyli*. II, Paris Bibl. Nat., Nr. 1599, vrk. 23 a.

memleketinde rahat oturamazdı. Nitekim Timur korkusu ile yüklü Mutahharten, onun Ahlat'ı zaptederek yeniden Van gölü çevresine indiği ve Van şehrini aldığı bir sırada, elçisini çok kıymetli hediyelerle yanına göndererek arz-ı inkiyad etmiş idi. Timur da, Mutahharten'in elçisini taltif ile hil'at giydirerek geri göndermiş ve Erzincan'daki hâkimliğini tanımış idi⁶². Zaten bir müddet sonra da Timur Karakoyunlu ülkesinden ayrılarak İran'a dönünce, Erzincan üzerindeki baskı da tamamiyle kalkmış idi.

Öte yandan Timur'un büyük bir ordu ile Anadolu'yu istilâ etme niyetiyle hareketi, Kadı Burhaneddin'in düşmanları tarafından sevinçle karşılanmış idi. Ancak Mutahharten, emirliğini temelden sarsacak bir tehlike ile karşı karşıya kaldığından Sivas-Kayseri devletine herhangi bir saldırıda bulunamamış, Timur'la dostane ilişkiler tesis etmiş olmasına rağmen, onun doğudaki hareketlerini dikkatle izlemeği daha uygun görmüş idi. Buna karşılık tehlikenin tesirlerinden, nisbeten, uzak bulunan dostu Amasya emîrinin Sivas-Kayseri devleti topraklarında askerî faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Mutahharten ise, ancak Timur tehlikesinin yarattığı korku havasından kendisini kurtardıktan sonra, Erzincan bölgesine sığınan Karakoyunlu Türkmenleri ile birlikte Kadı Burhaneddin topraklarına girmiş idi. Koyulhisar kalesi muhafızı Siraceddin tarafından hükümdara bildirilen bu haber sırasında Kadı Burhaneddin, kuzeydeki Türkmen emîrleri problemiyle meşgul idi. Çünkü Canik bölgesinin Türkleşmesinde en mühim etken olan Taceddin-oğulları beyliği ile Hacı Emîr beyliği arasındaki ilişkiler, sözünü ettiğimiz dönemde, hiç de dostane görünüş arzmemekte idi. Bundan yararlanmak isteyen Kadı Burhaneddin bölgeye girmiş ve iki küçük Türkmen beyliği üzerinde hâkimiyet kurmağa ve her iki Türkmen beyini de -Taceddin-oğlu Mahmud Çelebi, Hacı Emîr-oğlu Süleyman-sadık bağımlıları arasına katmağa muvaffak olmuştu. İşte Mutahharten, Sivas-Kayseri hükümdarının bu uğraşından da yararlanarak yaptığı askerî yürüyüşle, Sivas şehrinin sirtlarına kadar sokuldu. Süratle kuzeydeki uğraşı sahasından Sivas'a dönen Kadı Burhaneddin, Mutahharten'in hareketinin nedenini öğrenmek

⁶² Nizameddin Şâmî, s. 103-104

« درین اثنا ایلیچی طهرتن (Mutahharten) از ارزنجان رسید و تحف و هدایای پادشاهانه آورد و اطهار عبودیت و انقیاد نمود امیر صاحب قران او را نواخته و خلعت پوشانیده باز کردانید و حکم فرمود که آن ولایت برقرار بده مفوض باشد »

istedi. Erzincan emîri asıl gayesini gizleyerek, anlaşma gereği yardıma hazır olduğu halde Niksar seferine davet edilmemesinin sebeplerini öğrenmek için geldiğini kendisine bildirdi. Nihayet Erzincan emîrini, mevsimin kış olmasına rağmen, tedibe karar veren Sivas-Kayseri hükümdarı karşı yürüyüşe geçti. Fakat Mutahharten, bu kez de kat'î savaşı kabul etmedi ve memleketine çekildi (1387/88 kışı)⁶³. Erzincan emîrinin bu çekilişi, belki de Karakoyunlu Türkmenlerinin kendisini terk edişlerinden ileri gelmelidir. Ancak Kadı Burhaneddin bütün kışı Erzincan'a yapmayı tasarladığı seferin hazırlıklarıyla geçirdi. Nitekim 1388 baharında Memlûkluların Malatya naibi Mintaş'ın Sultan Berkuk'a karşı dostluk teklifi için Sivas'a gelen elçisi, Kadı Burhaneddin'i Mutahharten'e karşı sefer hazırlığı içinde bulmuştu⁶⁴.

§ 6. Mutahharten – Kadı Burhaneddin Ahmed – Berkuk

Ta baştan beri devamlı olarak Kadı Burhaneddin aleyhine gelişen her hâdisede az çok ilgisini gördüğümüz Mutahharten, bilhassa onun hükümdarlığını bir türlü hazmedemiyordu. Nihayet Kadı Burhaneddin –Berkuk ilişkilerini gergin bir evreye sokacak olan, yukarıda değindiğimiz, bu hâdisede de önemli roller oynadığı müşahede edilmektedir. Çağdaş bir kaynakta iddia edildiği gibi teşvik ve tahrikleriyle Berkuk'u Kadı Burhaneddin'e karşı harekete geçirmeğe muvaffak olmuş idi. Hattâ daha 1387 yılında Kadı Burhaneddin'in, Yakın-Şark'a gelen Timur'un niyetlerini anlamak için nezdine gönderdiği, elçisini cevabî mektupla dönerken yakalamış, mektubu Şam'daki Memlûklu makamlarına göndererek Kadı Burhaneddin'i, Timur'un dostu ve müttefiki diye ihbar etmiş idi⁶⁵. Bununla da yetinmeyen Mutahharten, belki de Memlûklularla aradaki mevcut anlaşmaya binaen, Sivas - Kayseri devletine karşı taarruza geçmişti. Kaynaklarda açık bir şekilde ifade edilmemekle beraber onun, 1388 tarihlerinde Kadı Burhaneddin aleyhine kurulan ittifakta –ki buna Amasya emîri Ahmed Bey, Kayseri kalesi sahibi Cüneyd, Hacı Emîroğlu Süleyman dahildi– da baş rolü oynadığını kuvvetle tahmin

⁶³ *Bezm u Rezm*, s. 336-339.

⁶⁴ Bk. *Bezm u Rezm*, s. 339.

⁶⁵ Kadı Burhaneddin Ahmed-Berkuk ilişkileri için bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 92-103; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı*. İstanbul 1961, s. 100-101 "Berkuk ve Kadı Burhaneddin Ahmed".

etmek yerinde olur. Nitekim yukarıda adı geçen üyeler de Memlûkularla birlikte Kadı Burhaneddin'in topraklarına müştereken saldırıya geçmişlerdi.

§ 7. Mutahharten - Türkmenler

Mısır Memlûklu ordusunun Sivas önlerinden çekilmesinden sonra, Mutahharten (1388/89) faaliyetlerini bir müddet için Doğu-Anadolu'ya çevirmiş idi. Çünkü emîrliğinin Türkmen topluluklarına hudut olan bölgelerinde mühim değişmeler meydana gelmişti. 1389 yılında Akkoyunlu Türkmenlerinin reisi olup mezarı bugün Erzincan ile Bayburt arasındaki Sinurköy'de bulunan Kutlu Bey ölmüş⁶⁶ ve bu Türkmen topluluğunun liderliğine Ahmed Bey geçmişti. Bundan istifade etmek isteyen Erzincan emîri, aradaki mevcut anlaşmayı bozmuş onlara karşı düşmanca bir tavır takınmıştı. Bölgede iktidarını koruyabilmek için zaman zaman yardımlarına başvurduğu bu Türkmen topluluğu ile Kutlu Bey zamanında başlayan iyi ilişkiler dönemi de böylece sona ermişti. Giderek üzerlerine saldırıp mal ve hayvanlarını yağmalaması, lider Ahmed Bey'i harekete getirmişti. Nihayet kalabalık Türkmenler, fevkalâde bir hamle ile Mutahharten'i yaralayıp ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bir müddet sonra Erzincan emîri Mutahharten, uğradığı bu utandırıcı bozgunun tesirini giderebilmek için reisleri Ahmed Bey'in maiyetinde yayladan inmekte olan Akkoyunlu Türkmenlerine tekrar tecavüze yeltendi ise de, Türkmenlerin üstün kuvvetlerini görerek kat'î muharebeyi kabul etmedi ve sulh için Emîr Yelman'ı ricacı gönderdi. Erzincan emîrinin bu müteReddit durumunu gören Akkoyunlu Türkmenleri, onu yalan vaidlerle oyalıyarak, nihaî darbeyi vurmak için askerî hazırlıklara başlamışlardı. Hazırlıkları tamam olunca da büyük bir ordu ile Mutahharten'in üzerine yüklenip, mağlûp ettikten başka onu Karakoyunlu Türkmenlerinden yardım istemeğe mecbur bırakmışlardı. Öteden beri Akkoyunluların düşmanı olan Karakoyunluların lideri Kara Mehmed, ortak düşmana karşı, birlikte savaşmayı kabul etti. Mutahharten ve başlaştığı Kara Mehmed Akkoyunlu Türkmenlerini dar bir geçitte sıkıştırdılar ve fena bir bozguna uğratarak pekçok zayıat verdirdiler. Bu

⁶⁶ Bk. *Bezm u Rezm*, s. 369-370; M. Halil Yinanç, *Akkoyunlular* madd., İA; Adnan Sadık Erzi, *Bellekten* 70 (1953) s. 179 vd.; Bekir Sıtkı Baykal, *Fatih Sultan Mehmed Uzun Hasan rekabetinde Trabzon meselesi*. TAD II/3-4 (1954) s. 70 not 12.

olaydan sonra, Akkoyunlular, Kadı Burhaneddin'e, iltica etmeğe mecbur kaldılar⁶⁷.

Ancak Bezm u Rezm'deki mevcut malûmattan, Mutahharten-Kara Mehmet ittifakının, bu olayı takiben de devam ettiği anlaşıl-maktadır. Kaynağa göre, bu kez de, birlikte, Akkoyunlu Türkmen-lerine iltica hakkı tanıyan, Kadı Burhaneddin'e ait topraklarda faaliyet göstermişlerdir. Nihayet düşmanca davranışların önünü almak isteyen Kadı Burhaneddin, müttefiklere karşı yürüyüşe karar vermişti. Fakat daha evvel davranan Mutahharten, elçisini Kadı Burhaneddin'e göndermiş, dostluk gösterilerine başlamıştı. Neticede de, Burtuluş kalesinin tahribine karşılık, hudutta bulunan bazı toprak-larını Sivas-Kayseri devletine iade etmek şartıyla, taraflar arasında barış mümkün olabilmıştı (1389 yılı Martı)⁶⁸.

Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye müellifinin iddia ettiğine göre, Erzincan Emîri Mutahharten, Kara Mehmed'den sonra da, Karakoyun-lularla mevcut ittifakını devam ettirmiş ve Akkoyunlularla uğra-

⁶⁷ *Bezm u Rezm*, s. 369-370

« و دوران ایام « امیر مطهرتن » (Mutahharten) قصد تراکه « آق قوینلو » کرد و بعلم آنک امیر ایشان « قتلوبک » (Kutlu Beg) وفات یافته بود بر ایشان هجوم کرد و مال و مواشی و صامت و ناطق ایشان بغارت برد و نقض عهد و سوکند کرد .
و تراکه چون آن تغلب ازودیدند چون زنا بپر بچویدند و در عقب اورسیدند و جنگی عظیم کردند و اورا مجروح و منهزم کردانیدند و شکستی قوی بدو رسانیدند .
و چون اترک از ییلاق نزول کردند « امیر مطهرتن » (Mutahharten) جهت انتقام ایشان و جبر آن کسر لشکر ساخت و برسر ایشان تاخت و چون بدیشان رسید بجنک اقدام نیارست نمود و « امیر یلمان » (Yelman) را بتوسط درمیان انداخت و صلح خواست .
تراکه چون فتور عزم قصور همت او دریافتند بمصانعت و مدهانت اورا خواب خرگوش دادند و پنبه در گوش نهادند و بفراغت خاطر لشکر جمع می کردند و مستعدکار می شدند تا چون مکمل و مرتب شدند و سپاهی کران فراهم آوردند بر سر او تاختند و او را شکسته و منهزم در مضارب آجام و منافذ غیاض و آکام متفرق کردانیدند .
و او جهت سد آن خلت و برد آن غلت بد « قرا محمد » (Kara Mehmet) ملتجی شد چه میان طائفین عداوت قدیم قائم بود و بمعاونت و مناہضت او استظهار جست و هر دو بمظاہرت یکدیگر بر سر « آق قینلو » رفتند و ایشان را در معقلی تنگ و مضیق صعب حصار دادند و مدتی بین الفریقین جنک قائم بود تا بسبب تمادی ایام انحصار و نفاذ مواد زاد قوت ایشان ساقط شد و انکسار مفرط بحال ایشان متطرق گشت .
و چون ازان ورطه خلاص یافتند التجا بحضرت سلطان (Kadı Burhaneddin) بردند و بقتراک عنایت و حمایت او تمسک نمودند . »

⁶⁸ *Bk. Bezm u Rezm*, s. 383.

şısına devam etmiş idi. 1389 yılında (Nisan ayı) Kara Mehmed'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kara Yusuf, Akkoyunlu topraklarına taarruz için Mutahharten'e elçi ve mektuplar göndermişti. Kara Yülük Osman Bey'in büyüklüğüne bir türlü tahammül gösteremiyen ve teklifi olumlu karşılayan Erzincan emîri de geniş çapta savaş hazırlığı görmüştü. Emir Mısır (Mısır-Hoca) Sad'lu boyu beyleri ile Karakoyunlu beylerine de mektuplar gönderilmiş ve bunların da yardımları sağlanmıştı. Fakat Endris'te meydana gelen savaşta Kara Yusuf tutsak düşmüş, Mutahharten ise kaçarak güç hal ile Erzincan'a ulaşabilmişti. Ancak, bu yenilginin zararlarını tek başına telâfi etmek isteyen Erzincan emîri, Harput ile Bayburt arasında bir yer olan Şamsat'ta tekrar harp hazırlığı gördü ve Akkoyunlular arazisine yürüdü. Murad ırmağının sağ kıyısında, Gülüşkerd'de, iki taraf tekrar karşı karşıya geldi. Irmağın bir yakasında Mutahharten, öteki yakasında ise Akkoyunlu Ahmed Bey mevzilenmişlerdi. Ahmed Bey, kızını Mutahharten'e vermiş olduğundan onunla sulh yapmak istemişti. Kardeşi Kara Yülük Osman bunu kabul etmedi. Meydana gelen savaşta Mutahharten ikinci kez mağlûp oldu⁶⁹.

§ 8. Mutahharten - Timur (1393/94)

Erzincan emîri Mutahharten 1389'dan sonra 1393 yılı sonlarına kadar bölgede nüfuz ve hâkimiyet kurma çalışmalarını sürdürmüştü.

⁶⁹ *Kitâb-i Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 35-38

« امير طهران (Mutahharten) و امير قرا يوسف (Kara Yusuf) باتفاق لشکر کشیده بر سر آق قوینلو آمدند بموضع قتال که اندرس بود چون قضا فرود آمد و چون بلا برایشان نازل گشت و در حین مواجهه بتن تنها بر قلب آن لشکر کین برگشاد و آن جوانان از چپ و راست برایشان تاختند امیر یوسف و جمعی از امرا پای بند قید و اسار شدند و امیر طهران (Mutahharten) پیاده بخاک افتاده گریزان گریزان خود را بارزنجان رسانید و اموال اساری و سایر امرا و سلب قتلی و اموات و جمیع جهات و مخلفات ایشان بدست لشکریان در آمد بعد ازین طهران (Mutahharten) بواسطه شکستی که یافته بود غیرت کرد و لشکر جمع نمود و نوبتی دیگر در محل شمساط که میان بایبرت و خربرت است بمحاربه آق قوینلو حاضر شد، درین و لا حاکم آق قوینلو همچنان احمد بیک (Ahmed Bey) بود بیک طرف آب فرات طهران و بیک طرف آب احمد بیک نزول نمود و آنجارا کلشکرد می نامند جنگ بسیار کردند و احمد بیک از آب نتوانست گذشت بیک و لشکر بعثان بیک (Kara Yülük Osman Bey) داد و از آب گذشت و چون احمد بیک دختر خود بطهران داده بوده استدعا صلح کرد عثمان بیک قبول نکرد و جنگ شد باز عثمان بیک مظفر و منصور و طهران مغلوب و مکسور گشت » .

Ayrıca metinde geçen yer adları bk. aynı eser, s. 36 not 3, s. 37 not 2, 3.

Bu dönemde Kadı Burhaneddin'in de, bütün uğraşlarını Osmanlılar tarafına yöneltmesi⁷⁰ Mutahharten için iyi bir fırsat olmuştu. Ancak 1393/94 kışında Timur'un büyük bir ordu ile ikinci kez Anadolu'ya yürüdüğü haberi gelmişti. Irak-ı Arab'a nüfuz ettikten sonra Timur'un Memlûklü Sultanlığı sınırındaki kaleler yakınına kadar gelmesi, bilhassa Suriye ve Anadolu'yu istilâya hazırlandığı şayiası⁷¹ üzerine Mutahharten, arada 1387'de kurulmuş bir dostluğun varlığına rağmen, yeni Tatar tehlikesinin Anadolu ve emîrliği için arz ettiği tehlikeyi anlamakta gecikmemişti. Nihayet payitaht Erzincan'da doğudaki gelişmeleri endişe ile takibe başlamıştı. Ancak iktidar hırsı ile yüklü Emîr Mutahharten'in, bu defa fazla telâş göstermediği, Timur'a yanaşma yolları aradığı çağdaş kaynaklardaki bilgilerden çıkmaktadır. Çünkü o, bu sayede emîrliğinde tutunabileceğine ve düşmanlarına karşı mücadelesini korkusuzca devam ettirebileceğine, içtenlikle inanmıştı. Bezm u Rezm'deki son derece ilginç bilgiye göre Timur, 1394 yılı başında Dicle'yi aşip Anadolu'ya girdiği zaman, Mutahharten'in 5000 kişilik bir askerî kuvvete sahip olduğunu ve Kadı Burhaneddin'in başlıca düşmanlarından biri bulunduğunu öğrenmişti⁷².

İşte Irak-ı Arab'a nüfuz edip, Anadolu'ya hücumla hazırlandığı bir sırada Timur, Mutahharten'e haber göndererek itaatini istemişti. Aynı yolda çağrılar diğer kuruluş liderlerine de yapılmıştı⁷³. Mutahharten için bu iyi bir fırsat oldu. Böylece 1387 deki dostluk tekrar kurulmuş olacaktı. Nitekim çağdaş Timur devri gözlemcilerine göre; Erzincan emîri Mutahharten, Timur'un 1394 yılı yazında Aladağ'dan Avnik kalesini almak için hareketle Aydın kalesine gidip kale halkından aman malı aldıktan sonra Üç kilise'de konakladığında, beraberinde münasip hediyeler olduğu halde muhteşem bir alayla gelerek arz-ı hizmet ve ubudiyet etmişti. Timur da, Mutahharten'i izzet ve ikram ile hil'at, kemer ve külâh ile taltif etmişti⁷⁴. Bilâhare

⁷⁰ Bu ilişkiler için bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 103-121.

⁷¹ *Bezm u Rezm*, s. 448; İbnü'l-Furat, IX, s. 350. Ayrıca Timur'un Yakın-Şarktaki istilâları için bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârih*, vrk. 255 a, b ve vd.; *Bezm u Rezm*, s. 19 vd., s. 448; Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 612 vd.; Nizameddin Şâmî, s. 165-166; İbn Hacer, *Inbâ ul-gumr*. I, Veliyüddin Ef. ktp. Nr. 2340-2341, vrk. 129b.

⁷² *Bezm u Rezm*, s. 449.

⁷³ *Bezm u Rezm*, s. 449-450; Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 658.

⁷⁴ Nizameddin Şâmî, s. 153; Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 691-702.

Timur Avnik hâkimi Mısır Hoca'nın üzerine yürüdüğünde, Erzincan emîri de kendisine eşlik etmişti. Avnik muhasarası müddetince harp sahasında bulunan Mutahharten, bir ara elçi olarak Mısır Hoca'nın yanına gitmiş, onunla görüşme yapmıştır. Kaleyi sulhen teslim etmesi için ona nasihatla bulunmuş ve "seni, böyle karşısında yedi iklim padişahlarının pes dediği bir emîre muhalefete sevkeden fikir ne kadar fasid bir fikirdir, senin gibilerinin mukavemete çalışmaları akıl kârı değildir, ona aciz ve meskenet göstermekten başka hiç bir şey seni kurtaramaz" demişti. 43 günlük bir muhasaradan sonra Avnik'i zapteden Timur, Erzincan emîri Mutahharten'e memleket işleri hususunda nasihatlerde bulunmuş, ona emâret menşur ve hil'atını vererek vilâyetine geri göndermişti⁷⁵.

Timur devri kaynaklarında verilen bu bilgiler yanı sıra, çağdaş bir diğer gözlemci Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî de, Mutahharten - Timur ilişkilerine dair eş bilgi vermektedir. Ancak müellif rakip bir hükümdarın özel tarihçisi olması nedeniyle Erzincan emîri Mutahharten hakkında son derece küçültücü ifadeler kullanmaktadır. Bu suretle o, hâmisinin, Mutahharten için beslediği duyguları da bize vermektedir. Saray tarihçisi Esterâbâdî, Timur'un Irak-ı Arabî zaptettikten sonra El-cezire hâkim ve emîrleri ile Mutahharten, Karaman-oğlu Alâaddin, Dulkadır-oğlu Suli Bey ve Kadı Burhaneddin'e itaat etmelerini isteyen haberler gönderdiğini, Sivas'a gelen Timur elçisine Mutahharten'in bir müfrezesinin eşlik ettiğini, Kadı Burhaneddin'in Erzincan askerlerinden, Mutahharten'in Timur elçisine fevkalâde izzet ve ikramda bulunduğunu öğrenmiş olduğunu yazmaktadır⁷⁶. Ayrıca Timur'un, Van gölü çevresindeki faaliyetlerinden sonra Erzurum'un güneydoğusunda bulunan ve Mısır Hoca'nın hâkimi olduğu Avnik kalesinin muhasarası ile meşguliyeti sırasında, korkaklığından memleket işlerini göremez hale gelen Mutahharten'in, Timur'un huzuruna gelerek özengisini öptükten başka, para ve hutbedeki ismini Timur'a devrettiğini, Çemişkezek hâkimi Yelman'ın da hamisi Mutahharten gibi hareket ettiğini, birlikte Anadolu ve Suriye'yi istilâ etmesi için onu tahrik ettiklerini bildirmektedir⁷⁷.

⁷⁵ Nizameddin Şâmî, s. 154-156.

⁷⁶ *Bezm u Rezm*, s. 449 vd.

⁷⁷ *Bezm u Rezm*, s. 455-456

Fakat Çoban Köprüsü mevkiî üzerinden Erzurum'a kadar gelmiş olan Timur'un, kendisine karşı kurulmuş, Toktamış-Berkuk- I. Bayezid-Kadı Burhaneddin, dörtlü ittifak⁷⁸ üyelerini ayrı ayrı ezmek için olacak, Anadolu'yu terkederek, Gürcistan ve buradan da Toktamış üzerine yürümesi, Mutahharten'i hâmişiz bıraktığı gibi emîrliğini de yeni dış tehlikelerle karşı karşıya getirmiş idi. Çünkü Mutahharten'in kolayca Timur'a tâbi olarak hil'atini giymesi, onu Anadolu ve Suriye'yi işgale teşvik etmesi, dörtlü ittifaka dahil üyelerce asla tasvip göremezdi. Nitekim Mısır Memlûkluk Sultan'ı Berkuk ile Kadı Burhaneddin arasında cereyan eden diplomatik yazışmalarda bu duruma geniş yer verilmektedir⁷⁹. Hele bu sırada Timurlulara karşı Anadolu'da en güvenilecek kuvvet olan Kadı Burhaneddin'in, bu durum fazlası ile canını sıkılmış idi.

§ 9. Timur'un dönüşünden sonra Mutahharten - Kadı Burhaneddin Ahmed

Ancak Timur tehlikesi kalkınca, düşmanlarının kendisine karşı harekete geçeceğini bilen Mutahharten'in, Timur'un geri dönmediği şeklinde yalan haberler yayarak, onları sindirmek istediği gözden kaçmamaktadır. Mutahharten, kendisini rahatsız eden belirgin endişelere rağmen Timur'a tâbi görünen Karaman-oğlu Alâaddin Bey gibi Sivas-Kayseri devletini tehdit etmekten geri kalmıyordu. Bu arada Burtuluş kalesini hâkimiyet sahasına dahile de muvaffak olmuş idi. Gerçekten de, Timur tehlikesi kalkınca, Kadı Burhaneddin Timur'u arka alarak devleti aleyhine zararlı faaliyetlerde bulunup toprak kazanmış olan bu iki bey'i cezalandırmak için harekete geç-

«و «امیر مطهرتن» (Mutahharten) که ... پیش «امیر تمور» (Timur) رفت و رکاب او ببوسید و درسلک خدم و حشم ذلیل و حقیر باستاد و در دائرة اتباع و اشیاع او خوار و وضع مقدار منحصر کشت و سکه و خطبه بنام و القاب او مبدل ساخت . و «امیر یلمان» (Yelman) بسیرت و طریقت او اقتفا نمود و بر اختیار و اعتبارا و اکتفا کرد و هر دو کرطاعت و تبعات بر میان بستند و بدلات و خفارت در پیش افتادند و تسخیر ممالک روم را متمهد شدند و در استیصال بلاد اسلام و اراقت دما و اباحت دما و هتک استار و قتل احرار سعی و اجتهاد پیوستند».

⁷⁸ Timur'a karşı kurulmuş olan bu dörtlü ittifaka dair geniş bilgi için bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 124-126.

⁷⁹ Bu ifadeler için bk. *Bezm u Rezm*, s. 456-459.

miş idi. Nihayet, Karaman'a karşı giriştiği başarılı harekâttan⁸⁰ sonra, 1394/95 kışı sonunda Mutahharten'in ülkesine taarruz etti. Timur'la işbirliği halinde olan Mutahharten'e ait topraklarda görülmemiş derecede yağma ve tahribat yaptı. Erzincan emîrliği hâkimiyet sahasında bulunan üç büyük kale Ezdebir, Sis ve Burtuluş'u zapt ederek Sivas'a döndü. Fakat Kadı Burhaneddin, bölgeden çekilir çekilmez Mutahharten yeniden harekete geçti. Sis ve Burtuluş kalesi muhafızları da Kadı Burhaneddin'e ihanet ederek kalelerini Mutahharten'e teslim ettiler. Bu durumda Kadı Burhaneddin tekrar sefere çıkmak için hazırlanmağa başladı. Mutahharten'e karşı Hacı Yusuf kumandasında öncü kuvvetler sevketti. Kendisi de bizzat harekât sahasına yollandı. Bu esnada Mutahharten, Kadı Burhaneddin'in üstün kuvvetleri karşısında muharebeyi kabul etmiyerek Erzincan'a doğru çekildi⁸¹. Fakat bölgeden çekilmeyen Kadı Burhaneddin'in tehdidi bakî idi.

Öte yandan Timur, Kadı Burhaneddin'in Anadolu Beyleri arasında kendisi ile işbirliği halinde bulunanlara, bu arada Erzincan emîri Mutahharten'e, karşı giriştiği düşmanca hareketlerden haberdar idi. Nitekim 1395 yılı ilkbaharı sonlarında, I. Bayezid'e Kuzey Şirvan'da Samur nehri boyundan yazdığı mektupta, esasen Berkuk'la olan ittifakından dolayı kin ve nefret duyduğu Kadı Burhaneddin'i tedip edeceğini ilân etmekte idi⁸². Ancak Timur'un bu tehdidi tesirsiz kalmış, Kadı Burhaneddin, kat'î olarak tedibe karar verdiği Mutahharten'in topraklarına taarruzlarına devam etmiş idi. Bu esnada Mutahharten aleyhine mühim gelişmeler oldu. Şöyle ki; Kadı Burhaneddin Varsak ulusuna dahil topluluklardan birisi olan Bozdoğanlı Türkmen kabilesi lideri Sa'd ul-Mülk'ün maiyeti ile Suriye hududundan hareketle devlet topraklarına girdiğini ve kendisine kulğunu sunmak istediğini öğrendi. Giderek bu haberden birkaç gün sonra Kadı Burhaneddin'in yanına gelip onun sadık bağımlıları arasına giren Sa'd ul-Mülk'e hil'at giydiren hükümdar, Akşehir (Erzincan) ve Suşehri'ni kendisine ikta etti⁸³. Bilâhare de, kendisine katılan taze güçlerle Mutahharten'in nüfuz sahasına dahil Koyulhi-

⁸⁰ Bk. *Bezm u Rezm*, s. 472-473.

⁸¹ *Bezm u Rezm*, s. 474-475.

⁸² Mektup için bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 129 not 224.

⁸³ Bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 138 not 258.

sar'ı muhasara ile bağ, bahçe ve evlerini harap etti. Sonra gidip Şarkî Karahisar'ı kuşattı. Yayla mevsimi gelince bir müddet Köse Dağ'da dinlenen Kadı Burhaneddin, Erzincan meselesini neticelendirmek kararlılığı ile hazırlıklarını tamamlamağa çalıştı. Divan'ındaki "Gönlüme acebleme ger kasd-ı Erzincan ider" tarzındaki kayıt da Erzincan üzerine düşen tehlikenin ağırlığını bize iletmektedir⁸⁴. Kadı Burhaneddin'in Erzincan'a yürüyeceğini haber alan Kutlu Bey oğlu Ahmed Bey de, elçi ve mektuplar göndererek, buyruğu altındaki kuvvetlerle kendisine yardım etmek istediğini bildirmiş idi. Bu teklifiyle Ahmed Bey, bir yandan Kadı Burhaneddin ile eski dostluğu ihya edebileceğini düşünmüş, öte taraftan Kutlu Bey'in ölümünden (1389) sonra aradaki eski hukuku unutup Karakoyunlular ve Timur'la müştereken Akkoyunlu Türkmenlerine karşı giriştiği düşmanca hareketlerinden dolayı esasen kin duyduğu Mutahharten'i cezalandırmak istemiş olmalıdır. Elçiler seviyesinde başlayan Kadı Burhaneddin-Akkoyunlu görüşmeleri sonunda bir anlaşma imzalandı. Anlaşma metninde yer alan hükümlere göre, Kadı Burhaneddin Erzincan emirliği topraklarına yürüdüğü esnada Akkoyunlu Ahmed Bey'de, Erzincan hududunda kendisine katılacaktı. Nihayet Sivas ordusu Erzincan İli'ne girince, Kemah valisi huzura gelerek sadakatını bildirdi. İkili anlaşma gereğince, yüklenmesini yerine getiren Akkoyunlu Ahmed Bey de gelerek Kadı Burhaneddin'e katılmış idi. Bu kez Kadı Burhaneddin Mutahharten'i sindirmek için büyük bir şiddetle hareket etti. Bir ay müddetle, maiyetinde Akkoyunlu Türkmenleri olduğu halde, Erzincan topraklarında şimdiye kadar görülmemiş derecede tahribat ve mezalim yaptı. Seferi müteakip de Bayburt'a kadar olan havaliyi Akkoyunlu Ahmed Bey'e iktâ ederek Şarkî Karahisar yolu ile Sivas'a dönme hazırlıklarına başladı⁸⁵. Bu sırada Mutahharten'in bağımlısı Şarkî Karahisar valisi Melik Ahmed, hamisinin çekingenliğinden telâşlanarak, oğlunu kıymetli hediyelerle

⁸⁴ Bk. *Kadı Burhaneddin Ahmed divanı*. T.D.K. nşr. İstanbul 1944, s. 183. Burada hemen işaret etmek gerekir ki; aslı kaynağımızdaki bu bilgiye göre, 1386 yılında Kadı Burhaneddin Ahmed'in emirlerinden Siraceddin tarafından alınan ve Mutahharten-Kadı arasında başlıca mücadele konusu olan Koyulhisar büyük bir ihtimalle Timur'un Anadolu'da bulunduğu esnada Mutahharten tarafından alınmıştır. Çünkü aynı tarihlerde (1394) Burtuluş kalesi de Erzincan emirliği topraklarına dahil edilmişti. Bk. *Bezm u Rezm*, s. 475.

⁸⁵ *Bezm u Rezm*, s. 476-477.

Kadı Burhaneddin'in yanına göndermiş idi. Yaptıklarından dolayı aman dileyen Melik Ahmed, kendisine tâbi olduğuna ve bir daha itaatinden çıkmayacağına dair söz veriyordu. Bölgede aleyhine kopmaların görülmeğe başladığı bir sırada toparlanan Mutahharten, eski durumunu kazanmak için süratle çalışmaya koyuldu. İdaresinden çıkan Kemah'a karşı harpçi faaliyetlere başladı. Kemah valisinin acele yardım istemesi üzerine de, Kadı Burhaneddin tekrar Erzincan'a yürüyüşe geçti. Yolda Kemah valisi Hacı Hasan'dan gelen yeni haberde, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın kardeşi Ahmed Bey'e isyan ettiğini, Kemah'ı yağmalamakta olduğunu öğrendi. Bu haberden sonra süratle Osman Bey'in bulunduğu semte yürüdü. Fakat Kadı Burhaneddin'in karşı gelmekte olduğunu haber alan Osman Bey, derhal firar yolunu tuttu. Sulhen halledilen Osman Bey probleminde sonra Erzincan'a yollanan Kadı Burhaneddin, Akşehir hududuna yetiştiğinde Kemah'dan gelen yeni haberci, bu defa Mutahharten'in muharebeye hazırlandığı, Şarkî Karahisar hâkimi Melik Ahmed'in de onunla birlik olduğu, haberini kendisine getiriyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Kadı Burhaneddin-Kara Yülük Osman arasında ortaya çıkan anlaşmazlık, Mutahharten'e moral vermişti. O bunu Kadı Burhaneddin-Akkoyunlu ittifakının sarsıntılar geçirdiğine delil olarak görmekte idi. Ancak bütün söylentileri dikkate almayan ve kuvvetleriyle Erzincan bölgesine giren Kadı Burhaneddin, dağlık araziye çekildiğinden Mutahharten ile bir türlü temas sağlayamıyordu⁸⁶. Kalabalık ordusu ile dağlık bölgede Erzincan emîrini takip etmek güçtü. Bu nedenle Kadı Burhaneddin, eşliğine aldığı bir miktar kuvvetle, emîrliğin hâkimiyet sahasına dahil Bayburt üzerine yürüme kararı aldı. Geri kalan kuvvetlerin de Erzincan İli'ni yağma ve tahrip etmelerini emretti. Bu suretle Mutahharten'i düz ovaya inmeğe ve kat'î muharebeyi kabule mecbur etmek istiyordu. Vilâyet, istilâcı kuvvetler tarafından yakılıp yıkılmasına rağmen Emîr Mutahharten hareketsiz bekliyordu. Bu durumu, emîrleri ve askeri arasında endişe uyandırdı. Hoşnutsuzluk gittikçe büyüyerek şehirli ve köylü sınıfına sirayet etti. Çünkü aylardır Sivas ordusunun tehdidi altında bulunan Erzincan İli hudutları içinde iktisadî ve ziraî hayat durmuş, malî kaynaklar tükenme tehlikesi ile karşı karşıya gelmiş idi. Bunların dışında, bizzat emîrliğin varlığı sarsıntılar geçirmekte idi.

⁸⁶ *Bezm u Rezm*, s. 477-479.

Bütün bu nedenlerle Mutahharten'in takip ettiği bu çekingen siyaset tabiatıyla her sınıf halk tarafından beğenilmiyor, memleket harabeye sürükleniyor, Emir Mutahharten ne bekliyor diye, her tarafta itirazlar yükseliyordu. Nihayet emirler, Mutahharten'e bir muhtıra verdiler. Muhtırada; hâkimi bulunduğu memleketin kurtulmasının ve tebaanın huzurunun sağlanmasının, çalışmasına bağlı olduğu, çekingen siyasetten vazgeçmesi gerektiği, aksi halde duruma bizzat müdahale edecekleri, hususları yer almakta idi. Askerî şeflerin Mutahharten'i bir nevi uyarması olarak niteliyebileceğimiz bu davranış olumlu yönde etkisini göstermiş idi. Bizzat Bezm u Rezm'de güçlü bir emîr olarak nitelenen Mutahharten, nihayet savaşa karar vererek Pulur sahrasına indi. Bu olguyu müteakip Kadı Burhaneddin de, maiyetinde bulunup, bölgeyi iyi tanıyan Bozdoğan-oğlu Sa'd ul-Mülk'ün tavsiyesine uyarak, süratle Pulur sahrasına yollandı. Derhal muhasemata başlayan Kadı Burhaneddin, öncü kuvvetleriyle Erzincanlılara anî bir baskında bulundu.⁸⁷ Mutahharten'in çekingenliğine rağmen emîrleri ve askerleri mücadeleye kararlı idiler. Fakat biraz sonra Erzincanlıların bozguna uğradığı, Mutahharten'in kaçtığı, öncü askerlerin karargâh çadırlarını yağmalamakta olduğu şayiası Sivas ordusunda yayıldı. Diğer asker de, ganimet sevdasına düşmüşlerdi. Halbuki bu haber yalandı. İhtimal ki, Sivas ordusundaki

⁸⁷ *Bezm u Rezm*, s. 479-480

«... امرا و نواب امیر مطهرتن بضجیح و عویل برخاستند و باتفاق پیش او شتافتند و پردهٔ ادب و آزرمد از پیش برداشتند و زبان بعتاب و ملام بکشادند و گفتند هر شغل را طریق و هر عمل را شرطی و آیینی معین و مقرر است و توامروز امیر و فرمان ده این مملکت و مقوم و مدبر امور جمهوری و تدبیر معاش و معاد خلقی بسعی و اجتهاد تو منوط و متعلق است و حال رعیت و ولایت محتاج بشرح نیست که برچه منوالست و همه در چوب و شکنجه و مطالبه و مصادره اسیر و گرفتارند اکنون درین کوهها کشتن و مردم را در عذاب عظیم و عقاب الیم گذاشتن نه شرط شهریاری و مردم داریست یا قدم در نه تادست و پایی بز نیم یادستوری ده تاسر خود کیریم .

امیر مطهرتن چون آن توبیخ و تشفیغ و بشنید و محقق دانست که بسبب نقاعد از جنک و اضاعت نام و ننگ امرا و لشکریان از و نفور و نا امید شده اند و دلها برو آشفته و متغیر کشته و اگر دستی نخواهد جنبانید و حرکتی نخواهد کرد همه ازو بر خواهند کشت و ملک و دولت از دست خواهد رفت بس بضرورت طوعاً او کرهاً روی بکار آورد و اختیاراً او اضطراراً عزیمت مقاومت مصمم گردانید و ترتیب لشکر داده بموضع «پلور» (Pulur) نزول کرد» .

düzeni bozmak için Erzincan emîri tarafından yaydırılmış idi. Çünkü Mutahharten emîrleriyle tam bir işbirliği halinde muntazam ordusu ile Kadı Burhaneddin'in öncü kuvvetleriyle harp ediyordu. Erzincan emîrinin bu cesaretli direnme ve mukabil taarruzu karşısında Kadı Burhaneddin, ordusunda baş gösteren bozgun ruhunu önlemek için fevkalâde gayret sarfettiyse de bir sonuç alamadı. Hattâ bir ara yanında bulunan oğlu Ali Çelebi de Erzincan kuvvetleri tarafından çember içine alınmış idi. Nihayet güç hal ile onu da kurtaran Kadı Burhaneddin ordunun gerisinden taarruz eden Erzincanlılarla savaşa savaşa ric'at etti. Mutahharten'in Kadı Burhaneddin'i yenmesi hakkında şimdiye kadar dikkati çekmemiş olan son derece mühim ve Bezm u Rezm'i doğrulayan bir kayıt da, Selçuklu Türkiyesinde telif edilmiş halen yazması Konya müzesinde 2020 numarada kayıtlı bir Takvim'de bulunmaktadır. Bu ilginç kayıta: "Bayburt nahiyelerinden Pulur'da Mutahharten ile Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin arasında muharebe, Kadı'nın in hizamı" diye yazılmaktadır (798 Muharrem/1395 Ekim)⁸⁸. Mutahharten'in kazandığı zafer haberi, Şarkî Karahisar'a ulaşınca buranın hâkimi Melik Ahmed Bey de, mağlûp Sivas ordusunun ric'at yolunu kesip hücum teşebbüsünde bulundu. Ancak geçerli bir başarı sağlamadı. Kazandığı başarının verdiği moralle Mutahharten, Sivaslıların çekilmesinden kısa bir müddet sonra yürüyüşe geçerek Akşehir'e geldi. Sivas'tan gönderilip uzun zamandır yanında alıkoyduğu Kadı Burhaneddin'in elçisini de perişan bir halde iade etti. Bezm u Rezm'deki bilgilerin de açıklıkla ispatladığı gibi, Mutahharten'in Sivas-Kayseri devletine karşı tehditkâr bir tavır takınmasında Bozdoğan-oğlu Sa'd ul-Mülk'ün kardeşi Ziya ul-Mülk'ün payı büyüktür.

Öte taraftan Mutahharten'in Akşehir yakınlarında tekrar görünmesi, bölgede panik yaratmış idi. Bu tehdit önünde, Kadı Burhaneddin tarafından Akşehir ve Suşehri muhafızlığına atanmış olan Bozdoğan-oğlu Sa'd ul-Mülk de Akşehir'i boşaltarak Sivas'a çekilmiş idi. Mutahharten'in bu seferde esas gayesi Akşehir kalesini tamir ile burayı emîrliğine yararlı hizmetleri dokunmuş Bozdoğanlı Ziya ul-Mülk'e vermektir. Ancak bir taraftan mevsimin kış olması diğer

⁸⁸ Osman Turan, *Takvimler*, s. 80, 81 "Bayburt nahiyelerinden Pulurda Mutahharten (devleti ebedî olsun) ile Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin arasında muharebe, Kadının in hizamı ve türlü fetihler Cuma günü 12 Muharrem 798 yılı;" *Bezm u Rezm*, s. 481-483.

tarafından da Kadı Burhaneddin'in bölgeye inmek için sefer hazırlıkları gördüğü haberi nedenleri ile Akşehir kalesinin tamirini yarıda bıraktı⁸⁹. Bu sırada Kadı Burhaneddin için acilen halli gereken Şeyh Müeyyed olayı ortaya çıkmış idi. Fakat onun asıl emeli Timur'a arkasını dayayarak kendisine meydan okumakta olan ve bölgede eski üstünlüğünü kazanmış bulunan Erzincan emiri Mutahharten'e kesin bir darbe indirmektir. Bu sebeple 1395/96 kışını bu hayatî savaş için askerî hazırlıklarla geçirdi. Devletin çıkarabileceği bütün kuvvetleri bir araya toplamağa çalıştı. Bir yandan da Emîr Mutahharten'in kuvvetlenmesini önleyici tedbirler almayı ihmal etmedi. Mutahharten'in Akşehir kalesini tamir için giriştiği çabalara engel olması için, Sa'd ul-Mülk'e yardım kuvvetleri gönderdi. Bahar gelince de bütün kuvvetlerin öncü olarak Sa'd ul-Mülk kumandasında Erzincan'a yürümelerini emretti. Bu haberi alan Mutahharten, bölgeden Erzincan'a çekildi. Kadı Burhaneddin'in muhtemel yürüyüşüne mani olmak için de, Timur elçisinin Erzincan'a geldiği propagandasını yaydı. Hiç şüphesiz, Kadı Burhaneddin'e karşı taze bir kuvvet olarak kullanmak istediği Bozdoğanlı Ziya ul-Mülk'ün kendisini terketme hazırlıkları içerisinde bulunması, bu dönüşün asıl nedenidir. Bu sırada Akşehir'e gelen Kadı Burhaneddin ise kalesini tamir ve tahkimle uğraşmakta idi⁹⁰. Gerçekten de, Erzincan emîri Mutahharten'in kararsız tutumunu yakından gören Ziya ul-Mülk de Kadı Burhaneddin'e iyice yaklaşmış, oğlu Emîr Kasım'ı kıymetli hediyelerle yanına göndermiş idi. Arkadan da bütün kabilesi ile gelerek hükümdarla görüşmek şerefine erişmiş, itaatını arz ederek ikram görmüş idi. Buna karşılık da Sivas-Kayseri hükümdarı tamir ve tahkim işi tamamlanmış bulunan Akşehir kalesinin muhafızlığını kendisine tevcih etmiş idi⁹¹.

Bölgede kuvvetler dengesinin aleyhine bozulduğunu gören Mutahharten ise, yeniden yatıştırma siyasetine döndü. Tâbii Şarkî Karahisar hâkimi Melik Ahmed aracılığı ile sulhu temine çalıştı. Esasen bu teklif, Kadı Burhaneddince de benimsendi. Çünkü Kayseri bölgesindeki tehlikeli gelişmeler nedeniyle bu tarafta serbest kalmak gerekmekte idi⁹². Nihayet Mutahharten adına sulhu temine

⁸⁹ *Bezm u Rezm*, s. 486.

⁹⁰ *Bezm u Rezm*, s. 488-491.

⁹¹ *Bezm u Rezm*, s. 491-492.

⁹² Bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 142.

çalışan Melik Ahmed'in elçisine, Erzincan emîrinin Pulur sahrasında vukubulan muharebede aldığı her türlü harp malzemesini iade ile bir daha devlet topraklarına tecavüz etmemesi şartını kabullenmesini, ancak bu istekleri yerine getirilirse sulhe razı olabileceğini bildirdi. Fakat Kadı Burhaneddin'in Kayseri meselesini hal için o tarafa hareket edeceğini iyi bilen Mutahharten bu isteklerin bir kısmını kabulde tereddüt gösterince, müzakereler yine inkıtaa uğradı. Ancak Kadı Burhaneddin elçiye kesin talimat verdikten sonra ordugâhını bozarak Sivas'a dönmüş idi⁹³. Ne var ki, bize göre, ileri sürdüğü şartlarını silâh zoru ile kabul ettirmek istememesi ve dönmesinin asıl nedeni metbuu Mutahharten'e yardım için olacak Timur'un Yakın-Doğu'da (1396/97) yeniden görünmesi olmalıdır. Bezm-u Rezm'de açık olarak bildirilmemekle beraber Mutahharten ve sadık tâbii Melik Ahmed'in sulh için Kadı Burhaneddin'in ileri sürdüğü mukabil şartları reddetmelerinin de, doğudaki bu yeni gelişmelerin kendilerini ümitlendirmesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Aslında da, Timur elçisinin Erzincan'da bulunduğu bir sırada isteklerin kabul edilmemesi, Timur'a güvenerek yine meydan okumak demektir. Şu nokta dikkate değer ki, Karaman-oğlu Alâaddin Bey de, bu esnada Kayseri üzerindeki eski iddialarını gerçekleştirme çabalarını yoğunlaştırmış idi⁹⁴. Timur'un Yakın-Doğu'da bir kez daha görünmesine dair en geniş bilgiler Arap kaynaklarında bulunmaktadır. Nitekim İbn Hacer, bu tarihlerde Timur'un emîrlerinin Erzincan'a geldiklerini bildirmektedir.⁹⁵ Buna karşılık çağdaş kaynak Bezm u Rezm'de, Timur emîrlerinin Erzincan'a geldiğine ve Sivas'a yürüyeceğine ait bir kayıt yoktur. Bununla beraber aynı kaynakta, sadece Kadı Burhaneddin'in 1396/97 Erzincan seferine iştirak için hududa gelmiş bulunan Akkoyunlu Ahmed Bey'in, Timur'un Bağdad'dan Suriye'ye ineceğini öğrenince geri döndüğüne işaret edilmektedir. Buna dair en geniş malûmat veren Arap kaynaklarına göre, Erzincan'a gelen bir takım Tatar emîrlerinin maiyetlerindeki kuvvetlerle Sivas'a yürüyecekleri haberi üzerine bölgede oturan Moğol oymakları (Samağar, Barambay, Çaygazan) adı geçen şehre taarruz teşebbüsüne girişince, Kadı Burhaneddin, dostu Memlûklu Sultanı Berkuk'tan yardım

⁹³ *Bezm u Rezm*, s. 493.

⁹⁴ Bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 143.

⁹⁵ I, vrk. 149 a.

istemmiş idi⁹⁶. Bu tarihlerde Memlûklü Sultanı da, adamları vasıtasıyla Timur'un hareketlerini kontrol etmekte idi. Nitekim o da bir kısım Timur emirlerinin Erzincan'a geldiklerini öğrenir öğrenmez Temürboğa en-Muncukî'yi Şam'a gönderip sefer hazırlıklarına başlattı⁹⁷. Kadı Burhaneddin'in belki de Anadolu'da olup bitenleri hamisine haber veren Mutahharten'in teşebbüsleri sonunda, yeniden beliren Timur tehlikesi önünde dostu Berkuk'tan istediği yardım ile ilgili en geniş bilgiyi İbn Hatib an-Nasirîya vermektedir⁹⁸. Berkuk'un, Timur'un Anadolu'daki sadık dostu Mutahharten'e karşı düşmanca tutumundan dolayı kin duyduğu Kadı Burhaneddin'e yaptığı askeri yardım ile alâkalı olarak İbn Kadı Şuhbe'de de malûmat bulunmaktadır. Bu kaynağın verdiği bilgilerden, Memlûklü askerlerinin bir kısmı Malatya'da bulunduğu bir sırada, Halep askerinin Erzincan'a gittiği, ancak Timur'un bu bölgede olmadığını anlamaları üzerine süratle memleketlerine döndükleri anlaşılmaktadır⁹⁹. Timur devri kaynağı olan İbn Arabşah'da ise, bu sefere iştirak eden Şam valisi Tanam'ın ordusu ile Erzincan'a gittiği ve pekçok ganimet ile geri döndüğü zikredilmektedir¹⁰⁰.

Hakikaten de bu tehlike geçtikten sonradır ki, Kadı Burhaneddin, Erzincan yörelerinde tekrar görüldü. Mutahharten'in düşmanı Akkoyunlu Ahmed Bey'le birleşip onu, Erzincan emîrliğine tâbi bulunan Melik Ahmed'e ait vilâyeti yağma ve tahribe memur etti. Sonra da, kendisi Akşehir sahrasında karargâhını kurdu. Çok geçmeden vilâyetinin Akkoyunlu Türkmenleri tarafından yağma edilmekte olduğunu gören Melik Ahmed, Kadı Burhaneddin'e elçi gönderdi ve arazisine yapılan akınlara engel olunmasını rica etti. Kadı Burhaneddin eski isteklerini tekrarladı ve itaatten çıkmayacağına dair yemin etmesi, Mutahharten ile ilişkilerini kesmesi, Pulur savaşı yenilgisinden sonra geri çekilen ordunun ric'at yollarını kesmek suretiyle elde ettiği her türlü eşyayı iade etmesi, şartlarını ileri sürdü. Şarkî Karahisar hâkiminin şartları kabul etmesinden sonra, iki taraf arasında anlaşma oldu. Bilâhare Sivas-Kayseri hükümdarı, bölgede

⁹⁶ Bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 130 not 230.

⁹⁷ Şehabeddin Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı*, s. 99.

⁹⁸ *Durru'l-Muntehab*. I, Laleli ktp. Nr. 2036, vrk. 48 a. Arabça metin için bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 130 not 230.

⁹⁹ İbn Kadı Şuhbe, II, vrk. 124 b.

¹⁰⁰ İbn Arabşah, s. 72.

bulunan ve Erzincan emirliğinin nüfuz sahasına dahil Kemah'ı almak için Çıt sahasına indi¹⁰¹. Böylece o Erzincan'a gelebilecek her türlü yardımın kaynaklarını bir bir kurutmak hedefini güdüyordu. Fakat Kayseri'de Şeyh Müeyyed isyanının patlak vermesi, Erzincan için tahakkuk ettirmek istediği emellerini engelledi. Gerçekten de ayaklanma devletinin varlığını tehlikeye düşürebilecek nitelikte idi. Bu nedenle de Erzincan bölgesindeki harekâtına son verdi ve Sivas'a döndü. Mutahharten ise, Kadı Burhaneddin'in Kayseri bölgesindeki hayatı uğraşısından istifade ile¹⁰², Akşehir bölgesine inerek bölgede zedelenen itibarını iade için faaliyetlere başladı. Bu duruma, içinde bulunduğu fevkalâde şartlar nedeniyle bir süre seyirci kalan Kadı Burhaneddin, 1397 yazı ortalarında Erzincan emîri Mutahharten'e uzunca bir mektup gönderdi. Mektubunda Şeyh Müeyyed problemini hal ile bölgede hudut ve geçitlere muteallik işleri yoluna koyduğunu haber veriyor, kendisini de islâh-ı hale davetle doğru yolu gösteriyordu. Yine aynı mektupta Mekke ve Medine'nin hâmisî bulunan Memlûklü Sultanı Berkuk'un bile kendisi ile kardeşçe geçinmekte olduğunu ve ittifakına riayetle devamlı elçi ve mektuplar göndermek suretiyle dostluğu takviyeye çalıştığını, bugünlerde de elçisini Mısır ve İskenderi'yenin kuvvetli yarış atlarından ve nefis kumaşlarından oluşan kıymetli hediyelerle Sivas'a yolladığını, dostluğu daha da pekiştirmeye çalıştığını bildirerek hem Timur ittifakından ayrılmasını ihtar, hem de kayıtsız şartsız bağımlılığını kabul etmesi için onu zımnen tehdit ediyordu¹⁰³. Ayrıca Şarkî Karahisar hâkimi Melik Ahmed Bey, Koyulhisar hâkimi Bayezid ile Kemah valisine de aynı mealde mektuplar yazarak bunları da sulhe ve kendisine itaate davet etti¹⁰⁴. Erzincan emirliğinden duyduğu endişe ve korkunun belirgin tezahürleri olarak kabul edilmesi gereken bu mektuplara, ilgililerce arzu edilen cevaplar verilmiş idi. Erzincan'dan gelen elçi, Mutahharten'in öteden beri taraflar arasında anlaşmazlık konusu olan Akşehir üzerindeki isteklerini tekrarladığı, bu yerin iadesi halinde sulhun mümkün olabileceğini resmen açıkladığını, bildiriyordu.

¹⁰¹ *Bezm u Rezm*, s. 495.

¹⁰² Kayseri problemi için bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 143-147.

¹⁰³ Bk. *Bezm u Rezm*, s. 528-529.

¹⁰⁴ *Bezm u Rezm*, s. 529.

Bunun üzerine Erzincan'a karşı kesin sonuçlu bir müdahale kararı alan Kadı Burhaneddin, hazırlıklarını tamamlayıncaya kadar, Mutahharten'in elçisini de yanında alıkoydu. Bir yandan da Melik Ahmed'e ait Şarkî Karahisar hududunda, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'e bir kale inşa ettirmesi emrini verdi. Bu suretle Erzincan emîrini daimî tehdit altında bulundurmak istiyordu. Kemah valisinin cezalandırılması görevini de Bozdoğan-oğlu Sa'd ul-Mülk'e havale etti. Fakat Kadı Burhaneddin'in bu kez kesin netice almak azmiyle giriştiği bu hayatî hazırlıklarından haberdar olan Mutahharten, elçiler ve mektuplar göndermek suretiyle sulhu sağlamak istedi. İhtimal ki, Mutahharten bu davranışıyla emîrliğin maliyesinde ve iktisadî hayatında sarsıcı bir durum yaratan askerî masraflara bir son vermek istemiş olmalıdır. Nihayet Emîr Said'le birlikte Pulur savaşı sırasında esir ettiği askerlerle her türlü eşyayı vermeğe hazır olduğunu, her sene hazinesine belirli bir miktar para ile seferlerine asker göndermek taahhüdü ile sıkı bir şekilde Sivas-Kayseri devletinin tâbiyetini kabul ettiğini bildirdi. Buna rağmen Mutahharten'e bir türlü güvenemeyen Kadı Burhaneddin, maiyetindeki kuvvetlerine Bayburt'u yağma etmeleri emrini vermiş idi. Bu kuvvetler buranın hâkimi Emîr Mutahharten'in kardeşi Pîr Mehmed ile güzide emîrlerinden Ali Ağa'yı esir alarak Kadı Burhaneddin'e getirdiler. Esirleri payitahta yollayan hükümdar bir müddet daha bölgede kaldı. Sivas'a dönünce de bunların memleketlerine dönmelerine izin verdi. Öyle anlaşılıyor ki, ancak bundan sonra anlaşma hükümlerini yerine getiren Mutahharten, Emîr Said ve diğer askerleri Sivas'a göndermiş idi¹⁰⁵. Bu sullhten sonra Mutahharten ile en kuvvetli düşmanı Kadı Burhaneddin arasında ilişkilerin ne şekilde geliştiği hakkında kaynaklarımız susmaktadır.

§ 10. Mutahharten'in Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölümünden sonra Akkoyunlular ve Osmanlılar ile ilişkileri

Kadı Burhaneddin'in, 1398 yazında, Kara Yülük Osman Bey tarafından öldürülmesi, Mutahharten'de bir ferahlık yarattı. Bu ölüm, bir yandan Mutahharten-Akkoyunlular arasındaki mevcut düşmanca ilişkilerin dostluğa dönüşümünü hazırlayacak, öte yandan ise Mutahharten - I. Bayezid rekabetinin başlangıcı olacak bir

¹⁰⁵ *Bezm u Rezm*, s. 532-536.

olgu niteliğindedir. Şöyle ki; Kadı Burhaneddin'in öldürülmesinden sonra, devlet erkânı oğlu Alâaddin Ali Çelebi'yi, hükümdar ilân ederek Sivas'ı Osman Bey'e teslimine yanaşmadı. Bu durum karşısında Kara Yülük Osman Bey, şehri şiddetle muhasaraya başladı. Kara Tatarlardan istenen yardıma rağmen durumda bir değişiklik olmayınca, direnme gücünü yitiren Sivaslılar Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'e haber göndererek şehri teslim almasını istediler. I. Bayezid de, esasen arzularına uygun düşen bu teklifi kabul etti ve oğlu Süleyman Çelebi kumandasında bir kuvvet gönderdi. Yapılan savaşta Kara Yülük Osman yenik düştü. Şehir de, Osmanlı hâkimiyetine girdi¹⁰⁶. İşte bu devleti almaktan ümidini kesen şeci Türkmen bey'i Kara Yülük Osman Bey de, Erzincan'a iltica etmek zorunda kaldı¹⁰⁷. Bu olaya değin Mutahharten-Akkoyunlu ilişkilerinde, Erzincan emîrinin Karakoyunlularla işbirliği halinde Akkoyunlu Türkmenlerine karşı zararlı faaliyetlerde bulunması nedeniyle, düşmanlık hâkim idi. Bu dönemde de, tarafların birbirleri aleyhine gelişen olgulara az çok karıştıklarını yukarıda görmüştük. Nitekim Akkoyunluları, Kadı Burhaneddin hizmetine sevk eden sebeplerden birisi, Mutahharten-Akkoyunlular siyasî rekabetinde, Erzincan emîrinin ağır basması olmuştu. Şimdi Kitab-ı Diyâr-ı Bekriyye'nin kaydından da açıkça anlaşıldığı üzere, korkunç rakibi Kadı Burhaneddin'i öldürmesinden fazlası ile sevinç duymuş olan Erzincan emîri Mutahharten, eski düşmanı Kara Yülük Osman'ı fevkalâde hürmet ile karşılamış idi¹⁰⁸. Mutahharten, hiç şüphesiz bu hareketiyle onu doğuya doğru yayılma siyaseti takip eden I. Bayezid'e karşı kullanmak gayesini hedef almıştır. Çünkü Osmanlı hükümdarı I. Bayezid Akçay muharebesinden sonra (1398), Konya, Lârende, Develi ve Aksaray gibi şehirleri alarak sahile kadar ilerlemiş, Karaman beyliğine son vermişti¹⁰⁹. Bilâhare Canik bölgesini hâkimiyeti altına alan Osmanlı hükümdarı, 1398 yazında da, yukarıda değindiğimiz öldürme olayından yararlanarak, Sivas, Tokat, Niksar Kayseri, Kırşehir'i yani

¹⁰⁶ Kadı Burhaneddin'in ölümü ve devletinin sonu için bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 156-161.

¹⁰⁷ *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 46.

¹⁰⁸ *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 46.

¹⁰⁹ Bk. M. Halil Yinanç, I. *Bayezid* madd., İA; Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlular* madd., İA; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, I, Ankara 1961, s. 295-297; aynı müell., *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1969, s. 13-17.

Sivas-Kayseri devletinin bütün ülkesini hudutları içine almıştı¹¹⁰. Daha açık bir deyişle I. Bayezid'in yaptığı bu fetihler Erzincan emirliğini Osmanlı devleti ile hemhudut yapmıştı.

İşte Mutahharten, emirliğinin batı ve kuzey sınırlarında meydana gelen bu siyasî değişimleri çok dikkatle takip etmek mecburiyetinde idi. Ayrıca I. Murad devrinde taslağı çizilen imparatorluğu gerçekleştirmeye muvaffak olan I. Bayezid karşısında tutunabilmeği imkânsız gördüğü için de taze kuvvetlere ihtiyacı vardı. Ne var ki, Kara Yülük Osman Bey, Mutahharten'in hizmetinde fazla kalmadı ve Memlûklı Sultanına başvurdu. Arap tarihçisi Makrizî'nin H. 801 senesi olayları arasında bize naklettiğine göre, Kara Yülük Osman Bey'in bu isteği Berkuk tarafından memnuniyetle kabul edildiği gibi, kendisine bir amannâme ile 50.000 gümüş dirhem de gönderildi¹¹¹.

Giderek 1399 yılı yazında Memlûklı Sultanlığı tahtındaki değişikliklerden istifade eden I. Bayezid, Fırat üzerinden Memlûklı nüfuz sahasına indi. Elbistan, Malatya Darende Divriği'yi idaresi altına geçirdi. Osmanlı hükümdarının Orta - Anadolu, Canik yöresinden sonra Orta-Fırat bölgesini de ülkesine katması¹¹², Mutahharten'in endişesini fazlalaştırdı. Anadolu'nun siyasî birliğini tahakkuk ettirmeyi hedef alan bu ilhâklardan sonra sıranın kendisine geldiğini iyice görüyordu. Üstelik de hamisi Timur, bu olgular sırasında Hindistan seferi ile meşgul idi.

Fakat çok geçmeden Mutahharten için ümit verici haberler geldi. Çünkü Hindistan seferini tam bir başarı ile bitiren Timur, payitahtta kısa bir duraklamadan sonra, 1399 - 1400 yılında Azerbaycan'a gelmiş idi¹¹³. Timur'un yeniden Batı İran'da görünmesi Anadolu ve Yakın-Doğu'da büyük bir telâş yarattı. Mutahharten ise, emirliği ve payitahtı üzerine düşen tehlike önünde, süratle çıkan bu fırsattan yarar sağlamak istedi. Timur'la temas imkânı aradı. Niha-

¹¹⁰ Bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed*, s. 161 vd.

¹¹¹ Bk. Makrizî, *Kitâbü's-sülûk*. III, Fatih ktp. Nr. 4385, vrk. 113 b; M. Halil Yinanç, *Akkoyunlular* madd., 1A; Şehabeddin Tekindağ *Memlûk Sultanlığı*, s. 91.

¹¹² Bk. Âdile Âbidin *Aynî'nin İkdülcuman fi tarihi ehli'z-zeman adlı tarihinde Osmanlılara ait verilen malûmatın tetkiki*. Tarih Semineri Dergisi II (1938) s. 191; Şevkiye İnalçık, *İbn Hâcer'de Osmanlı'lara dair haberler*. DTCFD VI/4 (1948) s. 352; M. Halil Yinanç, *I. Bayezid* madd., 1A.

¹¹³ 1399-1400'de Timur'un Azerbaycan'a gelişi ve buradaki olgular için bk. Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 233-234.

yet Karabağ'da Gürcistan seferi için hazırlıklarını gördüğü bir sırada Zafernâmelerde sadık bende olarak tanımlanan Erzincan emîri, Timur'un yanına giderek huzurunda yeri öpmekle müşerref oldu. Timur ise, Mutahharten'e izaz ve ikramda bulanarak ona tuğ, alem, nakkare verdi. Muhteşem hil'atler giydirdi ve memleketine gönderdi¹¹⁴. Kanımızca bu gezisi esnasında Mutahharten, Anadolu'daki gelişmeleri ve durumunu ayrıntılı olarak Timur'a anlatmak fırsatını bulmuştur. Ayrıca Timur'un Erzincan emîrlığının bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü ile ilgili davada da tamamiyle kendi yanında olduğunun, Osmanlı hükümdarınca resmen bilinmesini temine çalışmıştır. Nitekim daha sonraki Timur-Osmanlı diplomatik yazışmalarında Mutahharten'in hoşlandığı terimlere, Timur tarafından, yer verilmesi de düşüncemizi desteklemektedir¹¹⁵.

Temaslarını sıklaştıran Mutahharten, bilâhare, Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye'nin iddia ettiği üzere, Mısır Memlûklü Sultanlığından umduğunu elde edemeyen Kara Yülük Osman Bey'le birlikte Gürcistan seferinden dönen ve Avnik'te ikamet etmekte olan Timur'a katıldı¹¹⁶. Aynı zamanda kaynaktan, Mutahharten'in, Kara Yülük'ün Timur'a katılmak için kendisine yaptığı aracılık teklifini de olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu davranışı ile Mutahharten, Sivas'ın Osmanlılar tarafından alınmasından sonra, Akkoyunlu Türkmen topluluğu ile başlayan dostluğu daha da pekiştirmek istemiş olmalıdır. İbn Arabşah da, Mutahharten - Kara Yülük Osman ikilisinin Timur'a katıldıklarını ve birlikte onu, Anadolu'ya yürümesi için tahrik ettiklerini söylemektedir¹¹⁷.

Böylece Mutahharten'in aracılığı ile kurulan Timur - Akkoyunlu ittifakı sonucu, Kara Yülük Osman, 1400 yılının Temmuzunda Anadolu'ya 1. yürüyüşünü yapan Timur'a bütün kabilesi ile katıla-

¹¹⁴ Bk. Nizameddin Şâmî, s. 214

« از قریباغ سوار شد ... دین اثناہندہ ہواخواہ طہرتن (Mutahharten) از جانب ارزنجان رسید و بیساطبوس مشرف گشت اورا اعزاز و اکرام کردہ توغ و علم و نقارہ داد و تشریفہای فاخر پوشانید و بکلاہ و کمرش سرافراز کردانیدہ بولایت خود باز گردانید ».

¹¹⁵ Msl. bk. Feridun Beğ, *Münşeatü's-selâtin*. I, İstanbul 1274, s. 132 vd.; Hüseyin Nevaî, *Esnad ve Mükâtebât-ı tarihi İran*. Tahran 1321, s. 115 vd.

¹¹⁶ Bk. *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 47.

¹¹⁷ İbn Arabşah, s. 87.

cak, Sivas'ın işgalinden sonra güney'de başlayan harekâta bilfiil rol aldıktan sonra Ankara savaşında I. Bayezid'e karşı döğüşecektir¹¹⁸.

Öte yandan Osmanlı hükümdarı I. Bayezid, Erzincan emîri Mutahharten'in Timur ile ilişkilerinden haberdar idi. Onu Timur ittifakından ayırmak için elçisini gönderdi. Kendisine itaat etmesini, Erzincan ve Erzurum'un haracını göndermesini istedi¹¹⁹. Burada hemen değinmek yerinde olacak ki, bu bilgi bize Erzurum'un da, iktidarının ilk yıllarında olduğu gibi, yine Mutahharten'in hâkimiyet sahasına dahil bulunduğunu açıkça ispatlamaktadır. Zafernâmelerde verilen bu bilgi yanı sıra I. Bayezid'in Mutahharten'e karşı tutumu ve izlediği yol hakkında, Clavijo'nun seyahatnâmesinde de son derece ilginç malûmat bulunmaktadır. Seyahatnâmedeki bununla alâkalı pasajda şöyle denmektedir : Erzincan emîri Mutahharten [kaynakta Trata(n)] idi. Toprakları Osmanlı toprakları ile hemhuduttu. Osmanlı hükümdarı, Mutahharten'in elinden topraklarını almak istemiş idi. Bu düşüncenin ışığı altında I. Bayezid Erzincan emîrine bir mektup yazmış, kendisine vergi vermesini istemiş idi. Mutahharten cevabında, Sultanı kendisine metbu tanıdığını, vergi vermediği kabule hazır olduğunu, ancak toprak bütünlüğüne zarar verecek bir istek olan Kemah'ı asla terk etmeyeceğini bildirmiş idi¹²⁰. Burada görülüyor ki, I. Bayezid sadece, Zafernâmelerde iddia edildiği gibi, Mutahharten'den harac istememiş, onun toprak tamlığını bozacak tekliflerde de bulunmuştur. Erzincan emîri Mutahharten, her an için I. Bayezid tarafından gelmesini beklediği bu teklifler karşısında, derhal elçisini Timur'a gönderdi ve ondan acele yardım istedi¹²¹. Nizameddin Şâmî ve Şerefeddin Ali Yezdî Zafernâmelerinde metni verilen, Clavijo'nun kısaca değindiği Timur mektubuna, I. Bayezid tarafından verilen cevaptan sonra Timur, Anadolu'ya yürüme kararı aldı¹²².

¹¹⁸ Kara Yülük Osman Bey'in Timur'la ortak askerî faaliyetleri için bk. Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 273, 350-354 "güney harekâtı"; II, s. 424-430 "Ankara savaşı"; İbn Arabşah, s. 141, 149. "Ankara savaşından sonraki durumu"; *Kitâb-i Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 48 vd.

¹¹⁹ Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 256; Nizameddin Şâmî, s. 218; *Kitâb-i Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 47; Abdullâh Hâûfî, *Timur-nâme*. A. S. U'sha' nşr. Madras 1958, s. 116 vd.

¹²⁰ Clavijo, s. 90.

¹²¹ Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 256; Nizameddin Şâmî, s. 218; Clavijo, s. 90.

¹²² Nizameddin Şâmî, s. 218-219; Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 256-260; Clavijo, s. 90. Ancak Zafernâmelerdeki bu mektupların doğruluğu şimdilik tevsik edilememektedir. Mükrimin Halil Yinanç münşeât mecmualarındaki Timur-I. Bayezid arasında yapılmış olan yazışmaların da uydurma olduğunu iddia etmektedir. Bk. *I. Bayezid* madd., IA.

Büyük ordusu ile Erzurum'a, buradan da Erzincan'a gelen Timur'u, hudutta karşılayan Emîr Mutahharten, onun iltifatına nail oldu. Timur, Osmanlı ülkesine girince de Mutahharten, Tatar ordusuna rehberlik etti ve birlikte Sivas'a geldi. Bu yürüyüşe Mutahharten'in dostu Kara Yülük Osman Bey de katılmış idi. Emaretini kaybetmemek düşüncesiyle, Timur - I. Bayezid rekabetinde baş rolde gördüğümüz Mutahharten, 1400 yılı Ağustosunda Sivas muhasarasına katıldı. Şehrin alınmasında, Osmanlı askerlerinin ve halkın öldürülmesi olaylarında bulundu¹²³. Anadolu Türklüğüne indirilen darbeye Mutahharten'in öncülük etmesi, iktidar hırsının tezahüründen başka bir şey değildir. Aksi halde Türkmenlerin çokluk olduğu bir bölgede neş'et etmiş olan bu ünlü emîrin Timur'a sempati duymasını başka şekilde yorumlamak mümkün görünmemektedir. Nitekim Arap kaynağı Aynî'deki enteresan kayıтта, Erzincan ve yöresi emîri Mutahharten [kaynakta Z(T)ahirüddin] istemiye istemiye Timur'a itaat etti, denmektedir¹²⁴.

Mutahharten'in Sivas'ın işgali hâdisesinden sonra Timur'u terkettiği ve Erzincan'a döndüğü anlaşılmaktadır¹²⁵. Çünkü kaynaklarda Mutahharten'in, Timur'un güney bölgesindeki seferine katıldığına dair herhangi bir bulgu mevcut değildir. Buna karşılık dostu Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey ise Timur'la birlikte bu harekâta katılarak Elbistan ve sonra da Malatya'nın alınmasında hazır bulunmuş idi.

Erzincan emîri Mutahharten'in, Timur ve müttefiki Kara Yülük Osman Bey ile müştereken giriştiği, Osmanlı toprak bütünlüğünü ihlâl hareketi I. Bayezid'in kendisine karşı almış olduğu kesin tedip kararını daha da kuvvetlendirdi. Nitekim Timur'un, Sivas'ı işgalden sonra daha ileri geçmiyerek, güneye inmesi Osmanlı hükümdarına kararını icra safhasına koymak için iyi fırsat oldu. Nihayet hâmisi Bağdad'da bulunduğu bir sırada, yanında, Timur tehdidi önünde tutunamayıp Osmanlı ülkesine sığınmış olan Ahmed-i Celâyir ve Kara-

¹²³ Bk. Nizameddin Şâmî, s. 219-220; Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 263 vd.; İbn Arabşah, s. 88; *Kitâb-i Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 47-48; Clavijo, s. 89; İbn Tagrıbirdî: *en-Nucûmu'z-Zâhire fi mülûki Mırs ve'l-Kahire*. VI, William Popper nşr. California 1915 - 1923, s. 45 - 48.

¹²⁴ Aynî *İkdu'l-Cumân*. XIX Veliyüddin Ef. Nr. 2395-2396, s. 20. Ayrıca Aynî'deki, Sivas'ın Timur tarafından alınması ile ilgili bilgiler için bk. s. 124-115.

¹²⁵ Krş. Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 270.

koyunlu Kara Yusuf olduğu halde 1401 yazı ortasında Erzincan'a yürüdü. Şehri muhasara altına aldı. Meydana gelen silâhlı çatışmada Mutahharten'in naibi Mukbil, Karakoyunlu Kara Yusuf'un adamları tarafından tutsak edildi. Şiddetli taarruz karşısında iç kaleye çekilen Mutahharten nihayet teslim oldu. Bilâhare Erzincan emîrliği hâkimiyet sahasına dahil şehirler, başta Kemah olmak üzere Osmanlı askerlerince işgal edildi. Erzincanlılar I. Bayezid'den aman talep ettiler¹²⁶. Bu olay Osmanlı kaynaklarından Neşri'de en geniş şekilde şöyle anlatılmaktadır: "Osmanlı hükümdarı I. Bayezid, yukarıda değindiğimiz emîrlerle birlikte Erzincan'a varub Erzincan Bey'i Mutahharten (kaynakta Tahirten) istikbal idüb itaat gösterdi. Hünkâr Erzincan hisarın Kara Yusuf'a verüb gitti. Kara Yusuf on altı gün heman beylik idüb Erzincan halkı ile muamele idemeyüb kendi iradesiyle Erzincan'ı terketti. Erzincan halkı yine gelüb evvelki beylerin istedikler. Hünkâr dahi Mutahharten'i yine buralara emîr nasb itdi. Amma ehl-i beytini sürüb Bursa'ya getürdi"¹²⁷. Burada görülüyor ki, Osmanlı kaynakları da Timur devri vekayinâmelerine eş bilgiler vermektedirler. Ancak Neşri, Mutahharten'in savaşız itaat ettiğini iddia etmekte ise de bu mütalâası kabule şayan değildir. Buna mukabil Mutahharten'in emîrliğine tekrar kavuşmasına dair Timur kaynaklarında ise; gerek Ahmed-i Celâyir, gerekse Kara Yusuf ve Erzincan halkının ricalariyle I. Bayezid'in, metbuluğunu kabul etmesi şartı ile Mutahharten'e emîrliğini iade ettiği, buna karşılık bütün ailesini rehın olarak Bursa'ya götürdüğü kaydedilmektedir¹²⁸.

Fakat Mutahharten bütün bu olup bitenlerden, her zaman olduğu gibi, Timur'u süratle haberdar etmiştir. Gerçekten de Münşeât mecmualarındaki "Timur'un I. Bayezid'e gönderdiği dördüncü mektup" başlığını taşıyan belgedeki kayıtlar bu hususu açıkça doğrulamaktadır. Çünkü adı geçen mektupta I. Bayezid'in Mutahharten'e karşı yapmış olduğu sefer eleştirilmekte, aradaki anlaşmazlığa sebep olan hâdiselere değinildikten sonra, ona, ailesinin tutsak edildiği,

¹²⁶ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 371-373; Nizameddin Şâmî, *Zafername. Avec des addition empruntées au Zubdatu't-Tawârih-i Bâysunguri de Hâfız-ı Abrû*. Edition critique par Felix Tæur, II, Praha 1956, s. 164-165; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 328 b; Clavijo, s. 89.

¹²⁷ Neşri, I, s. 334; Behiştî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, vrk. 21 a, b; Şükrullah, *Behcetü't-tevârih*. Th. Seif nşr. MOG II (1925) s. 96-96 "halk I. Bayezid'e başvurarak Mutahharten'in geri dönmesini istemişti".

¹²⁸ Bk. yukarıda not 126'da gösterilen yerler.

Kemah'ın alındığı haberlerinin Mutahharten tarafından bildirilmiş olduğu, yazılmaktadır¹²⁹.

Bütün bu olup bitenlerden sonra Mutahharten'in, Timur'un, oğlu Şahruh'u I. Bayezid'in giriştiği tedip hareketlerini durdurmak için bölgeye gönderdiği bir sırada, iki taraf arasında sulh ve uzlaşmayı temin için çaba gösterdiği görülmektedir. Mutahharten'in bu tür bir davranış içine girmesini izah güçtür. Hiç şüphesiz Kemah'ı kendi topraklarına katan I. Bayezid'in tehdidinin bakî olması, Bursa'da tutuklu bulunan ailesinin akıbeti, Mutahharten'i bu işe sevk etmiş olabilir. Öte yandan Clavijo'nun iddia ettiği üzere¹³⁰, Erzincan meselesinin hallinden sonra I. Bayezid'in, kimsenin bu bölgeye zarar vermemesi yolundaki isteği de, Mutahharten'i Timur - I. Bayezid arasında arabuluculuk yapmaya iten bir neden olarak ileri sürülebilir. Nitekim Timur'un bütün kuvvetleriyle Nahcıvan'a geldiği günlerde idi ki; Şeyh Ali, (Mutahharten'in yiğeni) Avnik'te bulunan Şahruh'a gelmiş idi. Ona Yıldırım Bayezid'in cesaretinin kırıldığı ve sulh yapmak istediğini, Mutahharten'in de aynı istekte bulunduğunu haber vermişti. Ayrıca Mutahharten ile anlaşma olduğunu ve ailesinin kendisine gönderileceğini bildirmişti¹³¹. Bunun üzerine Şahruh, bulunduğu yerde duraklıyarak Şeyh Ali'yi babasının yanına gönderdi. Bu olaydan biraz sonra da, Erzincan emiri Mutahharten henüz fethedilen Alıncak kale-sini görmeğe gelen Timur'u ziyarete gitti. Bir Osmanlı kaynağına göre, onun bu seyahatine Erzincan'da bulunan Sinop emiri İsfendiyar Bey de katılmış idi¹³². Çağdaş gözlemci Şerefeddin Ali Yezdi'ye göre ise, bu esnada Mutahharten I. Bayezid adına Timur'a itizarlarda bulunmuş ve I. Bayezid'in sulh isteklerini bildirmiş, Timur'un hiddetini yenerek onun da uzlaşmaya rıza göstermesini temin etmiş idi¹³³. Burada cevaplandırılması gerekli bir soru ile karşı karşıya kalmaktayız. I. Bayezid sulhu isterken samimî mi idi? Bize göre, bu teşebbüslerdeki tek gayesi zaman kazanmaktan başka bir şey değildi.

Görünüşte de Mutahharten'in yaptığı bu ön hazırlıkların olumlu sonuçlar verdiği I. Bayezid'in, Karabağ'a gelen Timur'a güzide

¹²⁹ Bk. *Esnad ve Mükâtebât*, s. 116-117.

¹³⁰ s. 89.

¹³¹ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 373-374; Felix Tauer, II, s. 170-171; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 328 b.

¹³² Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 377-378; Neşrî, I, s. 342. İsfendiyar Bey hk. bk. Yaşar Yücel, *Candar-oğlu Çelebi İsfendiyar Bey* (1392-1439). TAD II/2-3 (1964) s. 157 vd.

¹³³ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 378.

kadılarında biri ile bir emîrini göndermesi sonucu, daha da kuvvetlenmektedir. I. Bayezid adına gelen bu elçiler, Osmanlı hükümdarının itaatini bildiren ve sulh dileyen mektubunu getiriyorlardı¹³⁴. Bu görüşmelerde Mutahharten'in de hazır bulunduğu, Şerefeddin Ali Yezdi'nin verdiği bilgi ile sabittir¹³⁵. Bu da gösteriyor ki, Mutahharten Alıncak mülâkatından sonra Timur'un yanında olarak Karabağa gelmiş idi. I. Bayezid'in elçileriyle yapılan görüşme sırasında, Timur bilhassa hükümdarlarının, Karakoyunlu Kara Yusuf'u himayesinden şikâyet etmiştir. Bilâhare Osmanlı elçilerinin memleketlerine dönmelerine izin veren Timur, ayrılırken onlara, kışı Karabağ'da geçireceğini, ilkbahar'da Anadolu hududuna gelerek hükümdarlarının cevabını bekleyeceğini bildirmişti. Timur bu sırada Osmanlı hükümdarına gönderdiği cevabî mektubunda : kendisinin arada sulhun sağlanması gerektiği yolundaki düşüncelerine katıldığını bildiriyordu. Ancak kat'î dostluğun tahakkuk edebilmesi için müslüman memleketlerine zarar veren, yol kesen bir şakî olarak tanımladığı Kara Yusuf'la ilgili şu üç şarttan birinin :

“a) Onu öldürmek bu meseleyi halletmek,

b) Tarafımızdan muhakeme edilmek üzere bize teslim eylemek,

c) Kara Yusuf'u Osmanlı ülkesinden sürmek” kabul edilmesini

I. Bayezid'den istemekte idi¹³⁶.

Ancak I. Bayezid, Timur tarihlerindeki kayıtlara göre, bu isteklere olumlu cevap vermemiş, üstelik de Timur'a, kendisine sığınmış misafiri geri çevirmenin imansızlık olduğunu, zaten Kara Yusuf'un Anadolu'yu terk ettiğini, şayet tekrar gelirse kabulde tereddüt göstermeyeceğini bildirmişti¹³⁷. Bu cevap, Mutahharten aracılığı ile kurulması özlenen uzlaşmanın bir sonu olmuştur denilebilir. Timur'un Anadolu'ya yürüme hususunda gösterdiği tereddüdün de bu mektuptan sonra kalktığını iddia etmek mümkündür. Ne var ki, kaynaklardaki bilgilerden, aradaki anlaşmazlığa esas neden olarak, şimdi de

¹³⁴ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 390-391; Nizameddin Şâmî, s. 248-249; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 331b.

¹³⁵ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 392.

¹³⁶ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 391; Nizameddin Şâmî, s. 248-249; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 331 b.

¹³⁷ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 393; M. Halil Yinanç, I. *Bayezid* madd., İA; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, Ankara 1967, s. 63.

Kara Yusuf'un Osmanlı ülkesinde konuk edilmesi görünmektedir. Bize göre bu subjektif görüntüler yanı sıra onu, Anadolu'yu istilâya iten asıl nedenlerin cihanşumûl imparatorluk emelini tahakkuk ettirmek istemesi olmalıdır. Bu arada iki yüzlü bir politika adamı olan Mutahharten'in tahriklerinin de katkısı düşünülebilir.

1401 yılı kışını Karabağ'da geçiren Timur, I. Bayezid'e karşı yapacağı hayatî savaş için askerî hazırlık yaptı. Karabağ'dan hareketle Şemkûr'e geldiğinde yeniden elçisini I. Bayezid'e gönderdi. Karşı gelmekte olduğunu bildirerek onu tekrar itaate davetten sonra Mutahharten'e karşı tutumunu değiştirmesini Kemah kalesini süratle kendi memurlarına teslimi ile Mutahharten'in Bursa'da tutsak bulunan ailesinin salıverilmesini istedi. Kara Yusuf hakkındaki düşüncesinde de ısrar ettiğini haber verdi¹³⁸. Bu olgu sırasında Timur, Kara Yusuf ile I. Bayezid'in aralarının açıldığını ve Anadolu'yu terk ettiğini öğrendi¹³⁹. Bunun üzerine son defa olarak, I. Bayezid'den, sulhun sağlanabilmesi için, Mutahharten'in Anadolu'da kalan ailesinin kendisine gönderilmesini talep etti. Osmanlı hükümdarı ise bu teklifini de cevapsız bıraktı¹⁴⁰.

Burada açıkça saptanmaktadır ki, yazışmalarda ağırlık noktasını Mutahharten ile ilgili, meseleler teşkil etmektedir. Zira kendisini İslâm ülkelerinin tek hâkimi gören ve bunu kabul ettirmeğe çalışan Timur, Anadolu'daki sadık bağımlısı Mutahharten'in hâkimiyet sahasına yapılan tecavüzü, bizzat kendini hedef alan bir olay olarak nitelendirmektedir¹⁴¹. Nitekim 1402 ilkbaharında I. Bayezid'e gönderdiği dördüncü mektup¹⁴² düşüncemizi kuvvetlendiren ifadeler taşımaktadır. Şöyle ki; Timur mektubunda, Mutahharten'e ait Kemah'ı haksız yere idaresi altına geçirmiş olduğunu, burayı tahliye etmesini, ailesinin Bursa'da tutsak edilmesi nedenlerini öğrenmek istediğini, Sultan Ahmed ve Kara Yusuf gibi kötü kişileri ve adamlarını ülkesine bırakmamasını şayet orada iseler yollanmasını tavsiye ederek, kendisine tâbi olan Mutahharten, Yelman, Circiz ve Hacı Paşa gibi Anadolu emîrlerinin ülkelerine müdahale etmemesini ihtar etmekte

¹³⁸ Nizameddin Şâmî, s. 249; Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 399-400; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 332 b.

¹³⁹ Nizameddin Şâmî, s. 249; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 333 a.

¹⁴⁰ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 393; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 333 a.

¹⁴¹ Krş. Hâfız-ı Ebrû, vrk. 332 a; Clavijo, s. 90.

¹⁴² Bk. *Esnad ve Mükâtebât*, s. 116-118; Feridun Beğ, I, s. 132 vd.

itaat ve inkiyad yolunu tutmasını I. Bayezid'den istemekte, buna karşılık Malatya, Elbistan ve Sivas gibi yerler üzerinde hak iddia etmiyeceğini bildirmekte idi. Arap kaynaklarında bulunan, Timur'un, H. 805 tarihinde I. Bayezid'e yazdığı mektupla ilgili, haberde "Sen Allah yoluna cihad yapan bir insansın, senin mahvedilmeni istemem, fakat sen babandan ve dedenden sana kalan memleketlerle alâkadar ol ve onlarla kanaat et, Ebû saîd zamanında Rum (Anadolu) sahibi Eretna'nın olan memleketlerini bana teslim et" dediğinden söz edilmektedir¹⁴³. Bu malûmata göre denilebilir ki Timur, Orta-Anadolu'yu Eretna'nın varisi olarak Mutahharten'e vaad etmektedir.

Ancak Timur beklediği cevapları alamayınca Erzurum'a hareket etti¹⁴⁴. Buradan da Erzincan'a indi. Kemah'ın muhasarasını emretti. On beş gün dayanabilen kale nihayet zapt edildi. Burasını eski sahibi Mutahharten'e iade etti¹⁴⁵. Böylece de Mutahharten, Timur'un Bağdad seferi öncesi durumunu kazanmış oluyordu. Fakat ailesinin tutsaklığı halen devam etmekte idi. Nitekim Sivas'a doğru yürüyüşüne devam eden Timur, I. Bayezid'e yaptığı son teklifte Mutahharten'in ailesinin iadesi yine bahis konusu edilmişti¹⁴⁶. Nihayet Erzincan emiri Mutahharten 1402 yılında Anadolu'ya ikinci büyük yürüyüşte bulunan Timur'a eşlik etti. Tüm Zafernâmeler Timur ile I. Bayezid arasındaki Ankara Savaşında onun, bizzat Timur tarafından kumanda edilmekte olan, merkez kolunun sağ grubunda Miranşah'ın idaresinde muharebeye katıldığını kaydetmektedirler¹⁴⁷. Mutahharten'in muharebe esnasındaki faaliyetlerine dair en ilginç bilgi Osmanlı kaynaklarından Neşri'de verilmektedir¹⁴⁸. Bu kaynağa göre I. Bayezid'in ordusunda bulunan Tatarların Timur tarafına geçmesini sağlamış olan Mutahharten Rumeli askerinin gerisine başarılı bir saldırıda bulunarak onların dağılmasına sebep olmuş idi.

¹⁴³ Âdile Âbidin, *Aynî*, TSD II (1938) s. 196; Şevkiye İnalçık, *İbn Hâcer*, DTCFD VI/3 (1948) s. 191; M. Halil Yinanç, I. *Bayezid* madd., IA.

¹⁴⁴ Hâfız-ı Ebrû, vrk. 333 a.

¹⁴⁵ Nizameddin Şâmî, s. 252; Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 406; *Timur-nâme*, s. 205; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 333a.

¹⁴⁶ Nizameddin Şâmî, s. 253; Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 414; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 334 a.

¹⁴⁷ Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 424; Nizameddin Şâmî, s. 256; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 335 b; *Timur-nâme*, s. 218.

¹⁴⁸ Neşri, I, s. 350; Behiştî, vrk. 35 a, b.

Ankara savaşından sonra korkulu rakip I. Bayezid'in ortadan kalkması, Mutahharten için ferahlık yaratmıştı. Çünkü siyasî birliğini yitirmiş, Anadolu'da iktidarını rahatlıkla sürdürebilecekti. Üstelik de Timur sayesinde, diğer Anadolu Beyleri gibi, eski topraklarının tamamını elde etmiş idi¹⁴⁹. Ancak Mutahharten'in savaş sonrası faaliyetleri hakkında bilinenler çok mahduttur. Şerefeddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesinden, onun savaştan hemen sonra, Erzincan'a dönmüş olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak da 1403 yılında Anadolu'yu terke hazırlanan Timur Erzincan'a geldiğinde, onu fevkalâde lüks bir şekilde karşılamış, şehirden çıkışında da iki menzil mesafeye kadar hamisine refakat etmiş idi. Mutahharten'e hil'atı has takdim eden Timur'da onun memleketine dönmesine izin vermişti¹⁵⁰. Erzincan emîri Mutahharten'in ölünceye değin Timur'un yüksek hâkimiyetini tanıdığı muhakkaktır. Nitekim Ali Kemalî'nin, Erzincan tarihinde resmini verdiği Mutahharten tarafından Timur adına basılmış paranın¹⁵¹ varlığı da bu durumu teyid etmektedir.

§ 11. Mutahharten'in ölümü ve Erzincan emîrliğinin sonu

Bu ünlü Emîrin ölüm tarihi hakkında maalesef sarih bilgilere sahip değiliz. Ancak onun 1403 yılı son aylarında henüz hayatta bulunduğu kesindir. Zira bu sıralarda Anadolu'yu terke hazırlanan hamisi Timur'la son bir görüşme yaptığını, çağdaş gözlemci Şerefeddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesindeki mevcut bilgiden öğrenmekteyiz¹⁵². Bu bilginin ışığı altında Mutahharten'in 1403 yılının sonlarında ölmüş olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim aynı tarihlerde, Timur'un katına gitmekte olan İspanyol elçisi de, Erzincan emîri Mutahharten'nin ölmüş olduğunu bize haber vermektedir¹⁵³. Gerçekten de bu tarihten sonra, çağdaş kaynakların hiç biri, Mutahhar-

¹⁴⁹ İbn Arabşah, s. 141; İbn Tagrıbirdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, s. 82-84.

¹⁵⁰ Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 506-507; İbn Arabşah, s. 149.

¹⁵¹ Ali Kemalî, *Erzincan tarihi*. İstanbul 1932, s. 216, 218.

¹⁵² Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 506-507

از وصول و نزول موكب گیتی ستان ارزنجان و رونق باغ جنان یافت طهران (Mutahharten) بمرام خدمت کاری قیام نموده پیشکشها کشید از جانوران و اسپان و تقووز های لایق و غیر آن و از انجا بسعادت و اقبال روان گشت و بعد از يك دو منزل عاطفت بی دریغ طهران را بخلعت خاص گرامی و نامی ساخته اجازت انصراف داد.»

¹⁵³ Clavijo, s. 86-87.

ten'den söz etmezler. Mezarının bu gün nerede olduğunu bilmediğimiz Mutahharten'in ölümünden sonra, emîrliğin idaresinin kime geçtiği hususunda da kesin birşey söylemek imkânsızdır. Clavijo, Mutahharten'in önce meşrû bir varisi olmadığını, sonradan, kendisi Erzincan'a geldiği sırada hâkimliği elinde bulunduran kimsenin oğlu olduğunu anladığını, fakat bu şahsın da Erzincan emîrliğinin idaresini kolayca ele alamadığını, kızkardeşinin oğlu Şeyh Ali'nin iktidarı başlangıçta ele geçirdiğini, ancak Timur'un müdahalesinden sonra onun Erzincan emîrliğinin yönetimine sahip olabildiğini, iddia etmekte ve isim vermemektedir¹⁵⁴. Ne var ki, bu iddiaları doğrulayıcı kayıtlar bizim kaynaklarımızda yoktur. Bununla beraber 1410'larda Erzincan hâkimi olarak Mutahharten'in torunu Şeyh Hasan'ın bulunduğu Hâfız-ı Ebrû'nun verdiği kıymetli bilgilerden anlaşılmaktadır¹⁵⁵. Ancak Şeyh Hasan'ın Erzincan emîrliği devrindeki faaliyetleri hususu da şimdilik karanlıktır. Onun emîrliği döneminde, Timur'un korkusu nedeniyle, komşu kuruluşların kendisine karşı düşmanca davranışlarda bulunamadığı bir vâkiadır. Kaldı ki, bu sırada Osmanlı devleti fetret devri mücadeleleri ile uğraşmakta, Akkoyunlu ve Karakoyunlular da, Timur'un bölgeden çekilmesinden sonra, eski sahibi buldukları yerlerde tekrar nüfuzlarını yerleştirme çabalarını sürdürmekte idiler. Buna rağmen bu dönemde de, ta baştan beri Erzincan bölgesini hâkimiyet sahasına dahil etmek istemiş olan Karakoyunluların, zaman zaman Erzincan'a saldırılarda bulduklarına dair elimizde deliller vardı. Timur yanından dönen elçi Clavijo Karakoyunlu Kara Yusuf'un Erzincan'ı (1406) kuşattığından söz etmektedir. Fakat bununla ilgili olarak da yerli kaynaklarda her hangi bir malûmat yoktur¹⁵⁶. Nihayet 1410 yılı başında Avnik'te bulunan Kara Yusuf, bölge halkının Erzincan emîri Mutahharten'in torunu Şeyh Hasan'dan şikâyet etmeleri sonucu, bu şehri 45 gün müddetle muhasara etmişti. Kuşatmaya cesaretle karşı koyan Şeyh Hasan nihayet teslim olmuş, bilâhare de kendisine Kara Yusuf tarafından Erzurum yöresindeki kalelerden biri verilmişti. Erzincan'a da, yakın adamı Pîr Ömer'i vali atamıştı¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Clavijo, s. 86-87.

¹⁵⁵ Hâfız-ı Ebrû, vrk. 457 a.

¹⁵⁶ Krş. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s. 69.

¹⁵⁷ Hâfız-ı Ebrû, vrk. 457 a; Aynî, *İkd.*, s. 499. Ayrıca bk. V. Minorsky, *Thomas of Metsop on the Timurid-Turkman Wars*, s. 7.

Hâfız-ı Ebrû'nun eserindeki bu bilgilere göre Mutahharten tarafından kurulmuş olan Erzincan emîrliğinin 1410 yılı başına kadar yaşadığını söylemek mümkündür. Yine aynı kaynağın ifadesinden Mutahharten'den sonra Erzincan emîrliği hudutlarında büyük gelişmeler olduğu ve Erzincan dışındaki yerlerin elden çıktığı anlaşılmaktadır.

§ 12. Mutahharten'in kişiliği

Erzincan emîrliğinin kurucusu olan Mutahharten, aynı zamanda, Anadolu tarihinin de ilginç simalarından biridir. Hareketli geçen ve tarihte eşine az rastlanan bir mücadele hayatından sonra Erzincan, Erzurum, Kemah, İspir, Bayburt, Tercan, Çemişkezek, Koyulhisar, Şarkî Karahisar'ı içine alan yerlerde söz sahibi olmuştur¹⁵⁸. 1379 yılında emîrlik tahtına oturan Mutahharten 1403 yılında ölmüş olduğu kabul edilirse, iktidarı 24 yıl devam etmiştir. Bu devrede durmadan savaşarak, iktidarda kalabilmek ve Eretna-oğullarının tabii varisi sıfatıyla, bu devletin eski topraklarına sahip olmak istemiştir. Timur'un bu yoldaki istekleri de görüşümüzü kuvvetlendirmeye yardımcı olmaktadır. Bazen güçlü bir kişi, bazen de çekingen ve korkak bir insan olarak karşımıza çıkan Mutahharten, bütün hayatını savaşla geçirmiştir. Bu nedenle de bölgede imar faaliyetleriyle yakından ilgilenememiştir. Nitekim, kendi zamanından bize intikal etmiş bir tek maddî kalıntı yoktur.

Mutahharten'in belli bir fütuhat planı olduğunu söylemek imkânsızdır. Hadiselerin önceden tahmin edilemeyen inkişafı ve anı tehlikeler Mutahharten'i şu veya bu cepheye harekete mecbur etmiştir. Bu sebeple onun askerî ve diplomatik faaliyetlerini gözden geçirirken, muayyen bir planın tatbiki değil, o andaki durumun icap ettirdiği siyasî gayeler aranmalıdır ki, bunları da esas itibarıyla emîrliğinde tutunabilme ve toprak genişletme seyri tayin etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, askerî hareketlerinde başlıca rolü oynayan, Eretna'nın varisi sıfatıyla onun eski sahip olduğu toprakları ele geçirmek düşüncesi olmuştur. Ancak Mutahharten'in bu düşüncesi, Eretna devletine hâkim olan Kadı Burhaneddin'i karşısına ciddi bir rakip olarak çıkarmış, onun 1398 yılında ölümünden sonra da, kendisini Osmanlı

¹⁵⁸ Bk. *Kitâb-i Diyâr-ı Bekriyye*, I, s. 35; *Bezme u Rezm*, mühtelif sayfalar.

devleti ile karşı karşıya getirmişti. Ta baştan beri, iyi bir diplomat olarak gördüğümüz Mutahharten, bölgede tutunabilmek ve yukarıda değindiğimiz gayesini tahakkuk ettirebilmek için dış yardımlar temin etmek istemiştir. Zaman zaman Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin yardımlarına müracaat ettiğini gördüğümüz Mutahharten, nihayet değişen Anadolu siyasî şartları karşısında, Timur'a arkasını dayayarak iktidarını sürdürme ve emellerini sağlama imkânlarına kavuşmuştu. Ancak 1403 yılı sonunda öldükten sonra emîrliği, uzun zaman yaşayamamış, 1410 yılında Karakoyunlu Kara Yusuf tarafından tarihe karışmıştır.

Propriétaire: LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE
Directeur responsable: ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
İNAN, PROF. DR. ÂFET: La Société Turque d'Histoire a quarante ans (en turc)	519
BAYKAL, PROF. DR. BEKİR SITKI: Atatürk et l'Histoire (en turc)	531
SONYEL, DR. SALAHİ R.: Les derniers jours d'Atatürk, à la lumière des documents anglais (en turc.- 54 photocopies)	541
BAYUR, HİKMET: Mustafa Suphi et certains courants étrangers qui tentèrent la mainmise sur la Lutte Nationale (en turc)	587
TEKİNDAĞ, PROF. DR. ŞEHABETTİN: L'Historiographie ottomane (en turc)	655
YÜCEL, DOÇ. DR. YAŞAR: Recherches sur l'Histoire de la Turquie aux XIVe, XVe siècles (en turc)	665

Sur la couverture : Tête de statuette en terre cuite trouvée aux fouilles de la Société Turque d'Histoire à Kültepe. - Dernier quart du troisième millénaire avant note ère.

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXXV

No: 140

Octobre 1971

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 1